Хальмг туульс

ХАЛЬМГ КЕЛ, ЛИТЕРАТУР болн ТУУЖ НОМАР
ШИНЖЛГЧ ИНСТИТУТ

ЛИТЕРАТУРИН болн ФОЛЬКЛОРИН СЕКТОР

ХАЛЬМГ ТУУЛЬС

Хальмг дегтр һарһач
Элст * 1961

ХАЛЬМГ КЕЛ, ЛИТЕРАТУР болн ТУУҖ НОМАР
ШИНҖЛГЧ ИНСТИТУТ

ЛИТЕРАТУРИН болн ФОЛЬКЛОРИН СЕКТОР

ХАЛЬМГ ТУУЛЬС

Хальмг дегтр һарһач
Элст * 1961

СОСТАВИТЕЛИ:
Б. Сангаджиева и Л. Сангаев.

РЕДАКТОР
У. Очиров.

Калмыцкие народные сказки.
(на калмыцком языке).

Художники: Д. Сычев и В. Каретко.
Художественный редактор Н. Будников.
Техн. редактор П. Ференец.
Корректор Х. Бадмаева.

Калмыцкое книжное государственное издательство, г. Элиста. 1961 г.

Сдано в набор 31.V-61 г. Подписано к печати 4.VIII-61 г.
Авт. л. 12,4. Уч.-изд. л. 13,7+19 вклеек. Печ. л. 18,8.
Бумага 70×108 1/16. Бум. л. 6,875. Тираж 2000 экз. Заказ № 3565.
К00188. Цена 1 руб.

Краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

I

ХУВ

ХАЛЬМГ УТ ТУУЛЬС

Хальмгин урн үгин бичмр литератур Алдр Октябрьск революцин әрүн булгас теткл авч, цецглж өргжсн болдг.

Байрта җирһлд дурта баатр олн әмтн, кесг җилмүдин туршарт ке келәр келн дуулад, үрн-үрндән үлдәҗ өгәд йовсн тууль, тууҗ, үлгүр, хамг дун, тер тоод урн үгин сувсн болгсн мана алдр «Җаңһр» олн әмтнә зүркнд көлсн цусн хойрар бичәтә үлдсн бәәнә.

Эн урхан саң мет чилшго зөөрәс иш авад, уулин ора деерк цасн хәәләд, оруһин орсн усн мет омгтаһар Советск хальмгин урн үгин литератур делгрв.

Хальмгин урн үгин литературт нег эркн орм эзлжәхнь — фольклор. Олн әмтнә үүдсн седклинь саатулҗ, хар нульмсарн зовлңган җөөлдүлҗ, халун зүркндән ирх цагин сулдхврт итклән батрулҗ тәвҗ йовсн тоотин тускар хальмг ут туульмудт келгднә.

Кезәдчн көк ноһан өвстә, киитн булгин уста, аюлта үвл чигн уга, һаңг зуни халун чигн уга, өнчн-өвүн чигн, үкл-үргән чигн уга, цуһар чини-мини гиҗ булалцан уга, дән-дажг уга, төрүн төвшүн бәәхин тускар хальмг фольклорт нурһлҗ келгднә. Кезәнә түрү-зүдү үзәд йовсна тускар туульд бас келгднә. Тигәд тууль литературин нег ик әңгнь болҗ һарчана.

Энүнд ик кезәнәк әмтнә эдлҗ йовсн эдл-ахун, зер-зевин, өлг-эдин, тер әмтнә бийсиннь бәәдл-бәрцин, авъясин тускар келгднә. Туульд ики кезәнк, түрүн эклҗ әмтнә оларн аң, шову харвҗ, бийән тежәҗ, оларн хамдан бәәснә туск чигн келгднә. Чидлтәнь, байнь, өнрнь, чидл угаһан, угатяһан, өнчән дажрҗ, мухлалҗ, дөрәцүлҗ йовсн классов обществин цага чигн бәәх-бәәдл, утх медүлнә.

Тигәд тууль кесг янзта болн олн чинртә. Түүнд кесг цага учр-утх бәәнә. Тер учр деерәс туулиг удан болсн, ик кезәнк тууҗта гиҗ келж болҗана.

Эн учрар тууль нег кевтән бәәһәд бәәхш. Әмтнә бәәдл сольх, шинрх дутм, ухан-серлнь өөдән девсңд һарх дутм, тууль чигн түнүг дахад, күтц бүклдән эс болв чигн, зәрм халхарн шин бәәдлин утх-учр авад, тер шин бәәдлд цергләд, ут наслад йовна.

Олн әмтнә ухана үрн болсн учрарн, тууль тер олн әмтнәнь саналла, седкллә, күцллә салшго залһлдата. Шишлң эрк биш бәәсн нег юм хәләҗәһәд һарһчксн эс болв чигн, тууль эврәнь һол утхарн үн дурдна. Туулин үн дурддг утхнь баячудт таасгдҗ йовсн юмн биш, тигәд тер учрар, тедн олн әмтнә нүүрт түүнә чинр бууралхин төләд андн, ховч «туульд үнн уга, тууҗд худл уга»,— гидг үлгүр һарһсн болдг.

Болв дажрачнрин эн ховд әмтн авлгдсн уга. Тууль ода күртл бәәнә, цаарандан делгрә.

Тууль олн әмтнә туужла, уханла залһлдатаһинь, үн дурддгинь алдр багш Ленин цань уга тодрхаһар медж, манд хөөн-хөөнән зөөр болх иим заавр үлдәлә:

«Цуг энүг (туулиг) хамцулж негдүлхмн, цуг энүг социальн-политическ бәрцтәһәр хәләх кергтә. Эн материалар олн әмтнә ухан-седклин болн күсл-күләврин тускар һәәвго гидг исследований (шинжлһ) бичж болхмн».

Октябрьск революцас урд, хальмг фольклорт болмар оньг өггдж йовсн уга билә. Тер учрар тууль чигн икәр цуглулгдж, хамцулгдж шинжлгдсн юмн биш.

Күч-көлсәрн бәәдг улсиг харнһуһар бәрхлә, эксплуататормудт олзта, орута бәәсмн. Фольклориг цуглулж әмтнд медүлх биш, хотдуд, әәмгүд, нутг эргәд, түүг шишлң келәд, олнд тархаһад йовдг улст дурго болсн деерән, үгин хурц билгтә туульчнриг, дуучнриг, җаңһрчнриг дөрәцүлж, наад-элг бәрж, тедн дажрж чигн йовсмн.

Эннь баһ болад, тедн олнд тоомсрта келнә билгчнрин әмндань чигн хорлж йовла. Иим алач-махч йовдлин тускар үлгүр хәәж хол оч керг уга.

Ик-цоохр нутга, Чилгрә сельсоветин баһ наста советск дууч Ботхна Манҗиг хальмг таңһч цуг меддг бәәсмн. Ботхна Манж хотдуд эргн йовж, ду һарһад йовдг билә. Нег дакж эн эврәннь хотна баячудин андн йовдлиг илдкҗәх ду һарһж. Олн әмтнә өшәтнр түүнә дуунаснь әәхләрн, 1935-гч җилд түүнә әмнд күрсмн.

Эн йовдл йирин йовдл биш бәәсмн. Фольклориг һарһдг улснь олн әмтнә дүүвр, өмн нүүрт йовгч дурта эркн үрд. Тигәд өшәтнр Ботхна Манжд зөрүлсн седклән олн әмтнә өмнәс, үүнә хурц зер-зев урнүгин өмнәс зөрүлсмн. Олн әмтнә эн эркн зер-зевлә болн эн эркн зер-зев һарһачнрла хортдуд ики кезәнәс нааран ноолда йовсмн.

Фольклорин, түн дотр туулин эргмд, түүг бийиннь классин төләд олзлхин кергт, классов чанһ ноолдан болж йовснь ил билә.

Фольклор эс бичгдсн, болв олн әмтнә үйәсн үй күртлән хадһлад, келәд, делгрүләд эдлж йовсн литературн алдр зөөр.

Фольклор мел нег ижл гиж келж болшго. Әмндән күртлән олнла ноолдж, әмтнд үлдәд бәәсн ор һанцхн зер-зев урн үгинь цугтнь бий талан олзлхар ноолдж йовсн нойдуд, зәәсңгүд, гелңгүд, баячуд мел хоосн ашго йовла гиж келж болшго. Тер учрар мана туульд бурхшаж, дажрлһ буульсн чигн туульмуд бәәнә. Эн туульмуд манд керг угань ил.

Болв хальмг ут туулин икнкнь зовлң-түрү уга, элвг эдл-уушта бәәдл, кенә чигн өлмә уга дүүвр кү, сәәхн җирһл дурдсн утхта.

Мана ут тууль волшебн, баатрмудин, аң-адусн, хорха-хотна болн бытовой (әмтнә бәәдлин) эс гихлә сатирическ (дамбрлһна) туульд әңгрнә.

Цуһараһаснь медәтәнь волшебн болн баатрмудин туск туульс.

Волшебн тууль. Туулин эн әңгиг цәәлһхин төлә «Шаазһа сән нәәжтә эмгн өвгн хойр» гидг тууль авад хәләй.

Эмгн өвгн хойр шаазһаг үкләснь әрә әмтәһәр харсж авна. Кесг болсна хөөн, шаазһа эдгәд, ясрад, герүрн хәрнә. Ач-тус кесн өвгн эмгн хойрт өгдг юмн уга болад, шаазһа теднд нег өрвлһән таслж өгәд, түрсн цагтан нанур күрәд иртн гинә.

Эмгн өвгн хойр түрәд бәәнә. Өвгн шаазһа сән нәәждән одад, алтн мөңг һарһдг алг дааһ авч йовад, хаана көвүдт меклгдчкнә. Хойрдад

одхларн, тосн, өөкәр пилгдг тоста хар авдр авна, түүгән көвүдт бас меклгдчкнә. Һурвдад одхларн, тогльн йовҗ цокдг тог шаавр авна. Көвүд түүгинь авчкад, «тогльн йовҗ цокдг тог шаавр, тогльн йовҗ цок!» — гилдәд хәәкрлднә. Шаавр тогльн йовҗ цока йовҗ көвүдиг муурулад ирнә.

— Я, яһлав, өвгн эн шааврап зогсатн! Алтн мөңг һарһдг алг даа-һитн өгнәвдн, тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдритн өгнәвдн, гилдәд көвүд хәәкрлдәд бәәнә.

Өвгн шаавран зогсаһад, тер хәәртә юмсан цугтнь хәрү авад, хәрҗ ирәд, алвтиннь хаанла зерглҗ бәәршәд, алтн, мөңгн элвгәрн әмтә тоотд туурад тосн, өөкәрн элвгәрн теңгс һатц туурад, амрад җирһәд бәәнә.

Урдк му зовлңта бәәдл хүврәд, угатя күн нег өдрин, эс гихлә нег сөөһин бийднь байжад, элвҗәд, ик сәәхн бәәшңтә болад оддгиг медүлҗәх туулиг волшебн тууль гидмн. Эн туульмуд түрү уга әмтнә байн бәәдл дурдна.

Баатрмудин тууль. Туулин эн әңгд баатрмудин туск болн теднә диилвртә дүүвр йовдлин туск дуулгдна. Баатр—олн-әмтнә эркн сән үрн. Әмтнд харшлтан күргҗәсн, түүг иджәсн, арвн тавн толһата атхр хар мусиг, маңһсиг, шулмсиг болн нань чигн олн зүсн дәәсиг эн да-рад, әмтнд сулдхвр, байрта җирһл өгнә. Эн туульс утхарн мана ге-роическ алдр эпос «Җаңһрла» өөрхн төрл.

Аң-адусна туск тууль. Эн әңгд олн зүсн әмтә юмна тус-кар келгднә.

Эн туульст орлцдгнь чон, арат, туула, зурмн, керә, харада, харцх, бөкүн нань чигн әмтә-киитлмүд. Эн олн зүсн әмтә-киитлмүд туульд күншң бәрцтә, үг келнә,ухална, зәрмснь нам «сурһульта», бичг умшна. Амрарнь келхд, эднәр дамжулҗ әмтнә бәәдл үзүлгднә. Чон-алач-махч, арат-мекч, зуһу, туула-әәмтхә. Әмтн дунд иим бәрц олхд түрү биш. Тигәд әмтә киитлмүдәр дамжҗ олн дунд бәәх тату-тартг, му заңшал шалһгдна, дүүвр бәрц мактгдна.

Бытовой болн сатирическ туульс. Эн туульс әмтлмүдин туск туу-льмудла утхарн өөрхн. Болв энүнд әмтлмүдин туск туульмуд метәр бүтүһәр, нувчинәр келгдсн юмн уга. Эн туульмудт цут иләр келгднә. Иим туульмудт орлцдгнь байн, угатя, ухата, дүүвр улс. Уг сүүлднь эргү, хатуч, ховдг байиг ухата угатя, өнчн-өвү күн диилнә.

Олн әмтнд классов серл орх дутм, иим туульс элвҗәд, өргҗәд йовсн болдг.

Хальмг ут туульс цецгәрсн сәәхн келнә сиилвртә, гүн ухата, дүүвр утхта, төв товчта болн байрта күцлтә.

Хальмг байн фольклор, түн дотр ут тууль ики кезәнәс на-аран орс болн нань чигн келн әмтнә номтнрин оньг эзлҗ йовсмн. Болв эн оньг хая-хая мана теегт ирсн цөн улсин цаг зуурин күтц биш оньг бәәсмн.

Хальмг фольклорт оньг өглһн 18-гч зун җилин дундур алднас эклсмн. 1768—1769 җилмүдт орс номт Иван Лепехин хальмг теегәр йовҗ кесг тууль цуглулад түүгән барлулсмн.

Түүнә хөөн орс, хальмг болн талин ордудин номтнр Н. Нефедьев, А. Попов, И. Попов, Лерош, Лер, А. Позднеев, Н. Бадмаев, Котвич, Владимирцов эдн бас цуглулҗ хальмг туульмудиг болн үлгүрмүдиг барлҗ һарһҗ йовсмн.

Октябрьск революцин хөөн хальмг әмтнд болн хальмг фольклорт ик оньг өггдҗ йовна.

1929-гч, 1933-гч болн 1936-гч җилмүдт хальмг келнә болн фольк-

лорин тускар һурвн ик экспедиций болсмн. Тер экспедиц кесг зун дуд, туульмуд, үлгүрмүд цуглулла.

1936-гч җилд баһ наста номт үр Иван Иванович Кравченко «Хальмг туульс» гидг дегтр орс келәр һарһла.

1940-гч җилд үр Кравченко «Хальмг олн әмтнә билг» («Народное творчество Калмыкии») гидг дегтр һарһв. Эн дегтрт кесг туульс йовна.

1940-гч җил Хальмг дегтр һарһач «Хальмг фольклор» гидг туульсин болн дуудин хуранһу һарһла.

1959 җил Җимбин Бембә орс келәр «Хальмг туульс» (Калмыцкие сказки) гидг дегтр бас һарһсмн.

Цуг хальмг фольклорин тускар болхла му биш көдлмш кегдв. «Җаңһрин» 500 җилин өөнлә залһлдулҗ кегдсн көдлмш олнд темдгтә.

Сүл цагт кегдсн көдлмш хаана Әрәсән цагт 300 һар җилд кегдсн көдлмшәс кесг холван ик болн чинртәнь ил тодрха медгднә.

Зуг советск йосна цагт, келн әмтнә туск ленинск политикин делгрлһнә цагт, иим ик көдлмш кегдв.

Болв ода чигн кех керг дала, хальмг фольклорт йоста гидгәр шинҗән оньт өггдҗ йовна.

Амн үгин урн үг — фольклор мана литературт ик орм эзлҗәнә. Тер учрар мана өдр болһни көдлмшт эн икәр орлцна.

Мана кесг баһчуд эврәннь тосхлтин, сурһмҗин, цәәлһврин көдлмштән хуучна үлгүрмүд, туульс, фольклорин материалмуд олзлҗ, әмтнд күргҗ цәәлһҗ, медүлҗ чадх зөвтә. Тигәд чигн эднә көдлмш олн зүсн, сенр, олнд тааста болсн деерән, ашнь дигтә-тагта, сән болх. Баһчуд хуучна сән үгмүдиг өдгә цагт цергүлдг дасх зөвтә, тер учрар хуучиг сәәнәр медхмн. Хуучиг сәәнәр медхлә, өдгә цагиг, ирх цагиг медхд тер ик дөң өгнә,— гиҗ манд В. И. Ленинә өгсн сурһмҗ бәәхиг цуһар меднә.

Мана эн барлҗ һарһҗах хальмг олн әмтнә ут туульсин негдгч томд, 1941 җилд хальмг таңһчин багшнрин медрлинь өөдлүлгч институт ут туульсиг хураҗ авад «Хальмг фольклор» гиҗ нерәдҗ һарһсн дегтрәс болн хальмг фольклорт дуран икәр өгч йовсн, номта орс Иван Иванович Попов гидг күүнә урднь барт барлгдад уга һар бичврәснь энүнд барлгдҗана.

«Хальмг фольклор» гидг дегтрәс салһҗ ясад, барт белдснь — шүлгч Санһҗин Бося (I-гч хүвнь). Хуучн хальмг бичгәс ода цагин хальмг алфавитд орулж бичсн И. И. Поповин ут туульсас шүүҗ салһҗ ясад, барт белдснь хальмг кел, литератур болн тууҗ номар шинҗлгч институтин көдләч Саңһан Леонид (II-гч хүвнь).

Хальмг кел, литератур болн тууҗ номар шинҗлгч институт эн хальмг олн әмтнә ут туульсин негдгч томин дегтр барлҗ һарһҗана. Хойрдгч томнь бас барт белдгдҗәнә, тернь 1962 җил һархмн.

ОЧРА УТАШ.

ДАЛН ХОЙР ХУДЛ

Кезәнә нег хан, күүкнднь әрк ирл уга, сәнь һолад, мунь әәһәд әрк зөл уга бәәхлә, тигәд күүкнь көгшрәд, наста болад ирхлә, эврәннь албтарн далн хойр худл келсн күүнд күүкән өгнәв гиснд, нег угатя эцг — көвүн хойр худл келж. Эцгнь далн негн худл келәд, далн хойрдгчнь олж келж чадл уга күүкнәс хоосн һарч; эцгән келәд дуусхла, көвүнь келж. Экләд келн дегәд ховдглж келәд, далн хойрас давулад худл келәд оркж. Түүгинь хан соңсҗаһад би чамаг далн хойр худл кел эс гилүв, чи далн һурвн худл келчквч; чи дегд ик худлч сәнжч, күүкән чамд өгхшв гигәд, көөһәд һарһчкж.

Көвүнә келсн худлнь иим:

Эцгәсн түрүлж һарад,
Элнцг эцгиннь аду хәрүлләв.
Һарад уга шар ат унад,
Урһад уга уласар
Уурһ кеһәд,
Томад уга деесәр
Томһ кеһәд,
Һаң ик халунд,
Һазр ик дүүжмд
Адуһан хәәһәд һарлав.
Тигәд эн
Һаң ик халунд,
Һазр ик дүүжмд,
Орад уга бора орулад,
Шуурад уга шуурһ шуурулад,
Йовж йовад ик гидгәр
Өлсн ундасувв.
Тигәд өөр шидр
Худг бәәвзго гигәд
Энд-тендән хәләхлә,
Өл маңхн уулин

Ора деер
Ор һанц цандг
Гилс гиҗ үзгдв.
Эн цандгиг үзн бийәрн
Эвтә шар атарн
Гүүлгүләд күрәд ирхлә,
Эн цандг
Көвәнь өтәд,
Дундкнь
Тө болн дөрү көрәд оч.
Игәд-көрч одсн цандгас
Ус уудг арһ
Уга болв.
Тигәд йир яһс гиҗәһәд,
Толһаһан таслҗ авад
Толһаһарн мөс цоолчкад,
Ус ууһад ундан ханһав.
Усан ууҗ авчкад,
Буурин толһан чинән һанздан
Ботхна чимгнә дүңгә
Сурул зүүһәд,
Боодг — боодгарнь тәмк чикәд,
Сурулан амндан авхар седхлә,
Амм уга, олдҗахш.
Би толһаһан
Ус уусн һазртан
Мартад оркҗ билтәлв гигәд,
Хәрү цандгтан күрәд ирхлә,
Толһам:
«Мана күн күрәд ирвш!» — гиҗ
Өмнәсм марзг-марзг инәв.
Өөрдҗ ирәд хәләхлә,
Дор бийнь көрәд оч,
Деер бийнь өтәд
Ү-түмн батхнд идүлҗәҗ.
Толһаһан өргҗ авад,
Өтн батхнинь
Сажад унһачкад,
Зүүҗ авад,
Һанзан амндан авад
Цасар цәкүр кеһәд,
Усар ул кеһәд,
Цәрд цәкәд,
Бурд унһдаһад,
Утаһинь үүлнлә хутхлдулад,
Үмсинь һазрла хутхлдулад,
Чирд нүлмәд,
Җирлһәнд күргәд,
Алхкин арвн тавн дуунад,
Һарад йовв.
Тигәд йовҗ йовад,
Нег хотхрур орад ирвв.
Ирхлә,—

Батхнинкн күүрләд-күүрләд
Тасрад негдәд.
Тасрад негдәд
Өнчән авлджаж.
Тигәд теднүр өөрдәд одвв.
Өөрдәд күрәд ирхлә,
— Хол һазрас йовсн эн күүһәр
Зарһан хаһлулж, өнчән авий!— болдв.
Тигәд зөвтәһинь нег ташад,
Зөв угаһинь хойр ташад,
Өнчинь авч өгчкәд,
Цааран һарад йовв.
Һарад йовхлам,
Өнч авч өгсн ачта залуд
Ю белг өгий гиж
Батхнс бигшлдв.
Тигәд хоорндан селвглжәһәд,
Сәәр деерән дөрү тарһн,
Сәрсн сүүдән һуру тарһн,
Һурвн жилд суврха йовсн
Һунн хар батхн өгв.
Түүгинь авад һарад йовв.
Йовж йовад ора шидр
Нег һазрт ирәд
Тер батхнан
Алад уга бәәж өвчәд,
Өвчәд уга бәәж чанад,
Чанад уга бәәж болһад,
Һарһад уга бәәж идәд,
Тоста һаран нег һосндан арчад,
Толһа дерләд унтвв.
Унтад нег серн гихнь:
Көл талм нег хойр юмн
Көлим ишклдәд шууглдад бәәхләнь сервв.
Үкс босад хәләхлә
Хойр һосм:
«Тамин хойр ик арвсиг
Нарн салькнд хатад
Чи бид хойр
Хоюрн әдл
Теež йовналм бидн!..
Тер бийнь
Мана эзн чи-ман хойриг йилһәд,
Чамд хот өгәд,
Нанд юм өгсн уга,
Чамд эзн дурта,
Нанд эзн дурго!.. — гилдж
Хоюрн хоорндан
Ноолдж гүвдлдж бәәж.
Тигәд тер цүүглдәһинь соңсчкад,
Үкс босад,
Зөвтәһинь нег ташад,
Зөв угаһинь хойр ташад.

Цүүгәһән ууртн гичкәд унтвв.
Унтад одсна хөөн,
Сөөнь өрәл давсн цагла,
Дакад нег хойр юмн
Түш-таш гилдәд
Көл һарим ишклдәд,
Алс-булс авлдад
Шууглдад цүүглдәд бәәнә.
Ода эн юн юмс болхв
Гигәд босад ирхлә,
Утхимм гер утхтаһан ноолдҗаҗ.
Цүүгәһинь чиңнхлә энь:
— «Килһснәс нәрхн
Киирәс хурц чамаг,
Би тер биийчнь
Зовлңгичнь дааһад,
Хоҗулд гүвдүләд,
Зовлң эдләд йовдг болвв,
Тер бийнь эзн —
Амр бәәсн чамд
Әвртә тарһн мах өгв.
Нанд юм өгсн уга,
Тигхләрн эзн чамд дурта,
Нанд дурго болҗаснь тер!»..— гиҗ
Утхимм гер келв.
Тигәд үкс босад,
Зөвтәһинь нег ташад,
Зөв угаһинь хойр ташад,
Шуугаһан ууртн гичкәд унтвв.
Унтҗ-унтҗ өрүнднь босн гихләм.
Өрәсн һосм чигн
Утхм чигн уга болҗ оч.
Ода эдн хааран,
Одсн болхв гиҗәһәд,
«Хүрм гихлә
Хумха толһа чигн
Көлврдг эс билү»
Йир эдн лавта
Хаана хүрм орсн гигәд,
Нег һосан хойр көлдән өмсәд
Хаанаһур ирәд үүдәрнь шаһахла,
Утхм хүрмин хот-хол һардсн,
Һосм сөңгч болҗаҗ.
Намаг үзчкәд тедн
Нүдән чирмәд оркв.
Тер докьяһинь медәд,
Би шуд герүр
Орҗ ирәд,
Үүдн хоорнд чөкс гигәд суувв.
Орҗ ирәд суум цацум,
Утх һосн хойрм
Боссн күүнә
Бөрв дораһур,

Суусн күүнә
Сү дорaһур
Көл-көл мах
Көкр-көкр әрк
Тагчгар өгәд бәәв.
Әрк — махан идәд уучкад,
Утх-һосан дорaһур
Тач авад зүүчкәд,
Һарад йовв.
Тигәд давад йовж йовхла,
Зурмнахн зултрһар
Зул өргәд,
Хурл хуржасар орад ирвв.
Эдниг буру-зөв эргәд
Цааран давад һарвв.
Көлим ишклдәд шууглдад бәәхлән сервв.
Туулас мөчрән кирһжәснь харһв.
Теднәс нег өөмснә
Ноос сурж авад,
Цааран һарад йовв.
Тигәд цааран йовж йовхлам,
Хойр буудя теңнсн
Нег шорһлжн харһв.
— Шорһлжн, шорһлжн,
Хааран оч йовнач? — гихлә
Яарм орж йовнав,
Эн хойр будяһан хулднав болв.
Тигәд шорһлжнас салад,
Яарм хәләхәр
Яарм орад һарвв.
Яармдан ирәд
Эргәд төгәләд, зөңгдән
Юм һәәхәд йовж йовлав;
Генткн одак шорһлжм
Нег буудяһан дерлсн согту
Тоңһрцглж көлврж бәәж.
Өөрдж одад:
— шорһлжн, шорһлжн,
Ода — яһад одсна энв? — гихлә
— «Хойр буудям
Эк-эцгин зөөсн
Зөөр биш билә,
Әврә эв арһар
Зөөсн зөөр билә,
Эн яармд
Олн өңгнр
Иньг — амрг харһад,
Нег буудяһан хулдчкад,
Әрк уучквв!..» — гиж
Шорһлжм хәрү өгв.
Шорһлжар шог кежәһәд,
Түүнәсн цааран давад һарвв.
Тигәд йовж йовад,

Бүрүлин тегән таорхла,
Хүмха цаһан моднд ирәд,
Һарад уга шар атан уйчкад,
Сур кевтә суняһад,
Суха кевтә һолиһәд,
Унтад одвв.
Унтҗ-унтҗ
Өрүнднь босн гихлә
Хумха цаһан модн,
Һарад уга шар атим
Зогдрасснь көтләд
Йовҗ оч.
Ода хааран одсн болхв.— гиҗәһәд,
Һарад уга шар атан хәәһәд
Һарад йовв.
Тигәд йовҗ йовтлм,
Кеер теегт
Дала болсн,
Җиврнь мөстсн
Тарһн-тарһн тоодгуд харһв.
Теднәс тигәд
Зууран күмс кес гигәд,
Дөрвн — тавинь цокҗ алад
Бүсдән хавчулчкад,
Һарад йовв.
Тигәд йовҗ йовтлм,
Генткн тоодгудм әмдрәд
Намаг өргәд
Деегшән нисәд һарв.
Ик деер үүлнә наад бийд
Бүсм тас тусад
Тоодгудм алдрад нисҗ одв.
Бийм ик деерәс
Доргшан киисҗ йовнав,
Одал чилнә гидгнь эн гиҗ
Дотран санҗ йовнав.
Тигҗ йовад, эврә хүвәр
Теегәр гүүҗ йовсн оон деер
Босн тусад,
Сун хавчад
Һарад гүүлгвв.
Тигәд гүүлгүлҗ йовад,
Генткн өмнән хәлән гихнь
Геедрәд һурвн җил болсн
Хазаримм уүд
Оонин өврт
Өлгәтә йовсинь үзҗ авад
Өвртән дүрвв.
Дакад цааран гүүлгвв.
Тигәд гүүлгҗ йовтлм,
Генткн эркә — чигчхә хойртм
Юмн торсн болв.
Эргәд хәләхлә

Нидн җил геедрсн
Ташмгимм салдрһ
Көлимм чигчхә торч йовснь үзгдв.
Тигәд тер ташмган авхар
Өкәхләрн мөч шүүрәд
Оон деерәсн хольврад
Унад үлдәд бәәвв.
Түүнәсн көдә теегәр
Цааран һарад йовв.
Тигәд йовҗ йовад
Урһад уга шарлҗна йозурт,
Ут хамтхасар көнҗл кеһәд
Унтҗ кевтсн,
Һарад уга туулан кичгиг босхад,
Ардаснь
Нидн җил уксн
Һалзу
Хар — һалзн барг күцәд,
Туулан кичгиг шүүрв.
Һарад уга туулан кичгт
Ардан хар баргм
Аран шүдән күүчүлчкәд,
Арвн хонга һазрт
Ардан хәләл уга зулв.
Тигәд арһ юундв гиҗәһәд,
Эврән бийм одад,
Күрәд уга йовҗ цокад,
Цокад уга йовҗ алад,
Һарарн бәрл уга һанзһлад,
Туулан кичгиг авад орквв.
Туулаһан авчкад,
Дакн цааран һарад йовв.
Тигәд йовҗ йовад
Аралҗн гөлмәрн
Заһс бәрҗәснлә харһад,
Чанҗ булҗ идх
Заһс сурҗ авад,
Цааран һарад йовв.
Тигәд йовад
Зо давшад һарад ирхләм,
Зергләд бәәсн хойр уул
Хоорндан ноолдад,
Теңгр һазр нерднүләд
Чидлән сөрҗ үзҗәҗ.
Тедниг үзчкәд,
Теднәс хол йовхар седәд,
Теңгсин көвә темцвв.
Теңгсүр күрәд ирхлә
Теңгс шачаҗ.
Теңгсин шатлһ һәәхҗәһәд
Цааран һарад йовув.
Тигәд гертән ирәд
Туула — заһсан

Чанҗ идхәр хәәхлә
Туула — заһсм
Уга болҗ оч.
Ода эдниг яһчквв гигәд
Хувцан эргүләд хәәхлә,
Хавтхин амна уяд наалдсн
Хо цаһан бөөснә амнд
Туулан хойр көл
Әрә бултаҗаснь үзгдв.
Заһсан хәәхлә
Замг эрәтә килгимм
Захин уяһар бәәрлдг
Зармас үүрмг хуурсдуд
Зальгад һарһад,
Зальгад һарһад
Наачаснь үзгдв.
Эн келсн тоотдм
Үнн бәәхлә үксв!
Худл бәәхлә хуухлулсв!
Үксн керә нүдим цокг!
Уул деер бәәтлм
Усн авг!
Усн деер бәәтлм
Һал авг!
Унтрсн һалин зальд орсв!
Урһад уга модар маанян хатхулсв!
Һарад уга манҗар буян келгсв!
Худл гихлә андһарм тер!

ТАВН ТӨ САХЛТА НЕГ ТӨ ӨВГН

Кезәнә бәәж... Тавн тө сахлта нег тө өвгн эмгтәһән хоюрн тавн ямата, һанцхн улагч үкртә, өвсн гертә бәәж. Угатя өвгн эмгн хойр улагч үкр, тавн ямаһан сааж ууһад, тежәл кеһәд бәәдг бәәж.

Генткн нег сө нег ямаһинь хулха авад одна. Дакад бас нег цөөк хонжаһад, бас нег ямаһинь хулха авч одна. Эмгн өвгн хойр ямандан зовад һундад сууна.

Нег өрүн босад хәләхлә, улагч үкр деернь дала болсн батхн баг-шад бәәнә. Ямаһим хулха авад, үкрим батхн идәд бәәх, яһҗах юмн болхмб эн?— гигәд өвгн ташад авснд, тавн батхн үкәд одна.

Эн ямаһан хулхалад бәәдг хулхачиг яһж әәлһсә теруг, гижәһәд— «ташхин тавн батхн алдг күмб» — гигәд өвгн бичг бичәд салькнд нискәһәд оркна.

Тер бичгинь байндан бәәж ядад, баатртан сууж ядад тошурхж йовсн нег эргү байн олад авна.

«Пө, нанас даву күчтә юмн бас бәәж билтәл эн» — гигәд байн, тавн тө сахлта, нег тө өвгиг хәәһәд күрәд ирнә. Эргү байн өвгнәд ирәд — «ташхин тавн батхн алдг күн чивчи» — гинә.

— Э, бив,— болна.

— Не, нанла марһа кехнч?—гиж өвгн, өмнәснь сурв—Дөнн царин мах бархийч — гиж эргү байн келнә. Хойрдгч марһань, һазриг һурв чичәд, һурвн өндг һарһий,— гиж өмнәснь өвгн келнә.

— Зөв. Марһан нежәд тулм алтн болг,— гиж келәд, хоюрн ө-шуһу моднур һарад йовна.

Тендән ирәд, байн нег цар көтлж ирәд алчкад. Өвгн, та түләнд одад иртн — гинә.

Өвгн, ө-шуһу моднур ирәд, нег ац таслж авдг арһ уга болад, яахв гижәһәд, бичкн шоһнч утхарн нег ик урһа модна йозур эргүләд малтад сууна. Өвгиг удан болад бәәхлэнь байн ирәд, өвгнд — иим удан ю кеһәд бәәнәт гихлә:

— Нежәһәд ацар зөөһәд бәәхм биш, эн модиг малтад, йозурарнь сөңгләд авад однав — гив.

— Яhлав, тиим дала модар ю кехв, тулэhитн би авад однав — гигэд, ацмуд шудрад байн авад одна.

— Не, өвгн та уснд одтн,— гигэд, хойр утхур өгэд өвгиг тэвнэ. Өвгн утхуран худгт булхулж оркад, дааж эс чадхларн, энүг яhса гигэд, бас шоhнч утхарн худг эргүлэд малтв.

Ардаснь байн гүүж ирэд: өвгн ода күртл яhад удад бээвт? — гиж сурна:

— Утхурар зөөhэд суухм биш, эн худгиг йоралaрнь эргүлэд авад однав,— гиж өвгн келнэ.

— Ай, бүкл худгин усар ю кехв, би эврэн авад одсв,— гигэд, хойр утхурта усан авад байн одна.

Бүкл царин махиг болhад байн барад идж оркв.

Дакад өвгнэ хүв цариг алад чанв.

Махиг болhад, тевшт hарhад өгхлэ өвгн авад амсжаhад, хээкрэд уурлв.

— Яhвт?— гиж байн сурна:

— Давсн уга хот күн яhж иддмб.— гиж өвгн хээкрв! Тигхлэнь давс авч ирхэр байн гер талан гүүв.

Арднь өвгн махан нүкнд хаяд, худгт хаяд чилэчкэд, тевшэн долаhад суув.

Байнриг ирхлэ давсн угаhар идж орквв — гинэ.

Дарук марhань hазр hурв чичэд hурвн өндг hарhж авий — гиж өвгн келв.

Байн зөв гихлэ, өвгн hазр чичэд, урднь оркcн hурвн өндгэн дараднь hарhад авб.

Байн кеду чичв гиж hазрас өндгн hарч өгхш.

Тигэд өвгн хойр марhаhан авад, тулм алтан авхар эргү байна тал ирв.

Сө болв, өвгн хотна захд девлэрн хучад унтв.

Эргү байнаhас hал hарад бээхлэ өвгн хэлэв. Байн ик утхан бүлүдсн, эн өвгиг эс алхла нанд амр өгш уга гиж гергтэhэн күүндж сууна.

Өвгн хэрү ирэд, девлэрн цар-чолу ормдан хучад оркчкад, цань мал заагт одад кевтв.

Байн утхан бэрсн гүүж ирэд, нег шааhад оркхлань hал hарад одв: Хойрдад, hурвдад шаахлань, утхнь хуhрад унв. Хуhрхаhан хээж олж авад, гүүhэд байн хэрж одв.

Өвгн өрүнднь босж ирэд, сөөнэhэ нанла бөөстэ девл харhж кевтэ гихлэнь, эргү байн хүүхлзэд суув. Мини утхар шаасн эн өвгнд бөөсн идсн болж гигэд улм өмнкэсн икэр ээв.

— Не, өвгн алтан авч хэртн,— гигэд эргү байн баранасн тулм алт hарhад өгв.

Өвгн алтан дааж авч хэрж чадш уга болад — яахв гихлэрн мишгин амнас бэрчкэд, өрк тал өөдэн хэлэв.

Тигэд хэлэхлэнь, эргү байн, та ю хэлэж бээнэт — гиж сурснд, өвгн келв: тана харачин нүкэр hарhж шивэд, эврэннь харачар орулхар хэлэж бээнэв — гив.

Эргү байн улм ээhэд — мана харачтн муухн юмн, түүнэ ормд би танд эврэн үүрэд күргж өгсв,— гив.

Өвгн зөв гив, байн тулм алтинь үүрэд hарад йовб.

Гертэн өөрдж йовад, не, чи өрвэд күрэд ир, би одад, хот белдүлжэнэв — гигэд өвгн түрүлэд hарад йовб.

Гертэн ирэд эмгндэн эн келнэ:

— Би теругирхлә, хот ке гисв. Чи бәәсн махимдн кеер йовтлм, таниг дахж йовсн эн байна ноха танас түрүлж ирәд идж оржк — гихләчнь, би-йир эн баячудин ноха күртлән күүнд дән болна — гигәд, шоһнчан суһлж босхла чи балган авад байнур бос — гив.

Байн орад ирхлә, орн деер суутн гичкәд, өвгн эмгән хот ке — гив.

Бәәсн махимдн кеер арһс түүж йовтлм, таниг дахж йовсн эн байна ноха танас түрүлж гүүж ирәд идчкж — гиж эмгнь келв.

Тигж келхләнь өвгн үкс босад, йир эн баячудин ноха күртлән күүнд дән болна — гигәд, шоһнч утхан беләсн суһлж авад байнур дәврхлә, тендәснь эмгнь балган авад босв.

Эргү маңһс байн эн тусад босхларн, өкәхән мартад жолм герин харачар толһаһан һарһчкад, ташр әәхләрн жолминь күзүндән өлгж авад өргәд гүүв.

Байн зөвәр хол һарад жолман хайчкад йовж йовхлань өмнәснь нег нер һарад бәәсн хулхач харһад:

— Адһсн, әәсн өңгтәһәр хамаһас йовж йовхмт? — гиж сурна.

Тигхләнь байн келв: йир энд нег ик маңһс өвгнлә мейәркнәв гитәд, ут хаалһан цугтнь цәәлһж келв.

— Яһлав, терчнь мини һара күн, би ямадинь хулхалад чиләләв. Ода үлдсн һанцхн үкринь булаж авхар йовнав, хамдан хәрү одий — гив.

Тигхләнь байн — уга, яһлав керго, терчнь намаг алх — болна. Хулхач өмнәснь, чи бийән хайх гиждәхлә, хоорндан түрүц салш угаһар күзүһән деесәр холвчкад йовий — гигәд хоюрн күзүһән холвж авад күрәд ирв.

Өвгн эн хойриг үзчкәд, ода яһса гиж санн, эмгән дуудад келв:

— Хәлә, одак мана нәәж мана яма идәд бәәдг хулхачиг бәрж авч ирнәв гилә, үгдән күрдг сән залу бәәж, көтләд аашна — гигәд хәәкрхлә мекләд бәрж өгхәр йовж гиж байн санад хәрү һарад хурдлв. Күзүнь холвата хулхач гедргән тусад, көлднь оралдн чиргдв. Хулхачин хоолнь боогдад аман анһаһад ирхләнь күн үкә йовтл инәһәд йовдмч — гиж келәд улм хурдлв.

Тигәд гүүһә йовж хоюрн боогдад үкв. Өвгн эмгн хойр арднь алтта — мөңгтә болад амрад «амсн-умсн» жирһв.

САГСГ СААРЛ КҮЛГТӘ ХӘӘРТ ХАР КҮКЛ

Кезәнә бәәҗ. Сар дораһур гүүдг сәй җува адута, нарн дораһур гүүдг хөрн миңһн адута, чимк ноосн уга, чилм хар күлгтә Чилдр—Билдр болн Сагсг Саарл күлгтә Хәәрт Хар Күкл гидг ах-дү хойр баатр бәәҗ.

Хәәрт Хар Күкл байндан бәәҗ чадад, баатртан тесҗ чадад, Сагсг Саарл Күлгән тохҗ унад, хаср-баср барган дахулад, нарн суух үзг темцәд аңһучлад, шовучлад һарад йовдг болна.

Кесг олн хонгт аңгин ард орад, нөр-хол уга муурчкад, Сагсг Саарл Күлгән киитн булгин уснд, көк девән өвснд, болдин сәәһәр боһчад, төмрин сәәһәр төдгләд хайчкад, бийнь сур мет суняһад, суха мет һолиһәд, нарн өрүнь үд хәләһәд, долан-долан дөчн йисн хонтт, сершгоһар унтад одна.

Зөвәр олн хонгт унтад орксн цагтнь, нарн һарх үзг талас һурвн күзү алг нуһсн, хаана күүкнә атан марһанд ирҗ ортха гиҗ элч болҗ йовад, унтҗ кевтсн Хәәрт Хар Күкл, Сагст Саарл күлг хойрин деегүр һаңһр гигәд нисҗ йовад, һазрт унтҗ кевтсн баатриг үзҗ оркад:

— Арһта залу болхла, маңһдур һал үдин аңхунд нарн һарх үзг тал бәәсн хаана күүкнә атан марһанд ирҗ ортн, арһ уга залу болхла аһ Шавдлиннь хорма дор бултад кевттн — гичкәд, нарн орх үзг темцәд нисәд йовҗ одцхадг болна.

Эн һурвн элчин зәңг Хәәрт Хар Күклин Сагсг Саарл күлгнь соңсв.

Иим зәңг соңса бәәҗ тагчг бәәҗ болшго гиҗ санад, күлг мөрнь күкрсҗ гүүҗ ирәд—Хәәрт Хар Күклән чавчад серүлхнь билцрәд үкҗ одх, инцхәһәд серүлхнь — чочад үкҗ одх, яһҗ серүлхв гиҗәһәд, бурхн болсн бум алд сүүлән, булгин уснд дүрҗ сәвәд, бүр-бүр хур орулсн болад, сер-сер салык көдлгсн болад, шавшсн сәәхн күкләснь, шүрүн цаһан келәрн шовтрн долаһад, серүлдг болна.

Эзн богд хан Хәәрт Хар Күкл «пуф, пуф, иим удан күн унтдви — гигәд зөвәр зовлңшжаһад сердг болна.

Хәәрт Хар Күкл минь, нарн һарх үзг талас күзү алг һурвн нуһсн, нарн орх үзг төмцәд нисж йовад, арһта залу болхла манһдур һал үдин аңхунд, нарн һарх үзг тал бәәсн хаана күүкнә атан марһанд иржорти, арһ уга залу болхла, аһ Шавдлиннь хорма дор бултад кевттн — гиж келчкәд, нарн орх үзг төмцәд нисж одцхав. Хәрнь, ода яһий, оратад, үлдж одувдн,— гиж эзн Хәәрт Хар Күклдән, Сагсг Саарл күлгнь келдг болна.

Залу күн заңһсн талан, зандн модн нәәхлсн талан гидг үлгүр бәәдг, тигхлә сууж үкхәр, йовж үкий,— гиж Сагсг Саарлдан эзн Хәәрт Хар Күкл келнә.

Хәәрт Хар Күкл Сагсг Саарл күлгән ооср буч уга, ор цаһан өргән барун эркнәс уйж сөөһәд, зүн эркән тач орад, үүд алхлһнла, улан мөңгн савд бергнь толһаһан уһаж сууснлань харһад орж ирәд:

— Белттә йорта юмб гиж келәд, барун һарин нер уга хурһарн бергнәннь цохд һар күрчкәд, ахиннь орна көл богцд оч суудг болна.

— Мини толһад белг — йор оршаж һар күрх, чи мини юн билэч, юңгад һар күрч, бийәрм наад бәрвч,— гигәд бергн көвүн дүүдән цухл аңхрж, тар-тур гилдж бәәтл,— чимк ноосн уга, чилм хар күлгән герин зүн эркнд, Хәәрт Хар Күклин Сагсг Саарл тал хәләлһж сөөһәд, барун эркән татад ахнь орж ирәд орн деер һарад суулһнлань, Хәәрт Хар Күкл һулмтиг зөв эргәд һазаран һарч йовад:

— Эңкр ах мини, намаг әмд менд йовад йовхла, Чимк ноосн уга чилм харинчн туг мөңгн сүүлнь, тегштән күцж урһх... Кемр намаг үкәд одсн цагт оньдин оһтр йовх. Менд амулң жирһж бәәцхәтн — гиж урньдж келн, һарч ирәд, зүн эркнд сөөлһәтә чимк ноосн уга чилм харин туг мөңгн сүүлинь тәәрч хайчкад, Хәәрт Хар Күкл Сагсг Саарл күлгән унад, нарн һарх үзг төмцәд, хаана күүкнә атан марһанд орхар, Күкл Сагст Саарлин кецү догшн гүүдләр һарад гүүлгдг болна.

Кесг-кесгтән гүүлгәд, кемжән уга гүүлгәд, жил-жилдән гүүлгәд, жилин арвн хойр сардан гүүлгәд, кезә һарсн цаган мартн гүүлгәд оркдг болна.

Арднь үлдсн ахнь, тер һазр деер һанцхн хәләсн дүүһән яһад һундаһад оркснчн терв, юунд өөлж һашутаһар һарснь терв, шулун көөж күцж эргүлж дүүһим асрж ас, эс гиж дорчн әмичн һарһнав,— гиж Чилдр-Билдр баатр-хатндан келдг болна.

Хатн хөн дееждә, мөрн хошта, көвүн дүүһән некәд һардг болна.

Хәәрт Хар Күкл жилин арвн хойр сардан гүүлгсн бийнь, әәмг алвтиннь захас һарч чадад бәәдг болна.

— Пөө, мини әәмг алвт иим өнр-өсклң болхв,— гигәд саадган хаһад делчкәд, саадгин сумнла Сакст Саарлан урлдулхла, Сакст Саарл саадгин сумнас алд делм үлү йовна.

Хәәрт Хар Күкл лавта әәмг алвтиннь өнр өргнинь болн Сакст Саарлиннь кецү шурүн хурднинь меднә.

Хөн дееждә, мөрн хошта бергнь бийинь зөв эргәд, күцәд ирдг болна.

— Эңкр көвүн дү Хәәрт Хар Күкл минь түрд ги, ахинчн догшн закврар амн һурвн үг күүндхәр йовнав — гигәд өмннь ирәд, сөгдәд бәәдг болна.

Хәәрт Хар Күкл Сакст Саарласн бун киисәд, бергнләрн мендлж сууһад, бергнәннь хотас эдләд, зөв учран, зовлң-жирһлән күүндж суутл, Хәәрт Хар Күкл минь чамаг маниг хайчкад йовж одсн учрар, мини әмнд ахчн күрн гиж бәәнә. Хәәмнь минь, ямаран эңкр биләвдн,

хәрий, гемим тәвҗ өгич, эвций,— гигәд көвүн дүүһәсн гемән эрәд, сурад бәәдг болна.

Көвүн дүнь, Хәәрт Хар Күкл, келдг болна: һазр деер хәләсн һанцхн күндтә бергм минь, танас ө һундл үзҗ, һазрин җирң орҗ йовхшлв. Нарн һарх үзг тал бәәсн хаана күүкнә атан-марһанд оч йовнав. Тана толһад хәрин хол һазрт очаһад белг — йөр оршаһад һар күрләв,— гинә.

Хәәмнь минь, тиим аһу ик кергәр йовҗ йовнав, танас ө һундл үзсн угав гих һар бичгән өг, эс гиҗ ахчн иткшго — гиҗ бергнь сурна.

Хәәрт Хар Күкл һар бичгән өгчкәд, бергнләрн мендлҗ у-хәәһән һарһад, һарад йовҗахлань, бергнь: — «алтн җолаг зөв эргүлҗ, ар Бумбин орндан, аһ Шавдл хат бууләҗ, атан марһаһан авч ирх бол»,— гиҗ алтн йөрәлән тәвәд салдг болна.

Нарн һарх үзгиг эзлҗ бүүрлсн, хаана тал һарад морджаһад, Хәәрт Хар Күкл, Сакг Саарл күлгтән закна. «Маңһдур һал үдин анхунд хаана алтн тагтар авч эс орхлачн, күлг билә гиҗ санхшв»,— гигәд хар болд ханҗалин ириг һурв долаһад оркдг болна.

Сакг Саарл күлгнь хәрүднь келнә:

— Маңһдур һал үдин аңхунд, нарн һарх тал бүүрлсн, хаана алтн тагтар тахин дун таш гигәд, тавта Саарл күлгчнь тендннь одад, очн мет өсрәд туссн цагт, дөрвлҗн дөш сәәр деегүрм шовтрҗ унсн цагт, эзн билә гиҗ авхшв — гичкәд, беткин йозуриг һурв оражҗ үмкчкәд, нәрн өвсиг нәәхлүлл уга, өлң деегүр өлвкәд оддг болна.

Маңһдуртнь һал үдин аңхунд, хаана тагтар, күлгин шурүһәр кецү гидгәр орҗ ирв, тахин дун таш гив, тавта Саарл күлгнь тендннь очн мет өсрәд тусв.

Хаана алтн тагтар нәрхн улан тоосн орҗ ирсиг үзчкәд, хаана цахрин өөр бәәсн улс ик гидгәр өврҗ шинҗлҗ зогсцхав. Хаана өргән өмн бийднь хәрин гиич ирҗ буув. Өнтр болд җидән һазрт шааҗ зогсачкад, Сакг Саарлан сөөҗ хайчкад, хаана өргәд орҗ ирәд, тавинь ташад арвинь алхад хаана дорд бийд суув.

— Холин һазрас йовсн хәр залу үкс гиҗ зәңгән келтн,— гиҗ хан келҗ бәәнә.

— Ундим өгәд, учрим суртн,— гиҗ Күкл хәрү өтв.

Хан сөөвңгән хәләҗ бәәһәд урлан гөвр гилгәд оркв. Деер бийәс түргн көлтә сөөвң босҗ ирәд, далн күн дамҗлдг далһа шар шааҗңгар, дараһар дөрв өгсн бийднь ханх биш, хотин амн бүләдсн уга гиҗ келчкәд,— би нарн орх үзг тал бәәсн хаана нутгасв, күүкнә атан марһан болҗ бәәнә гисн зәңгәр тана элчнрәс сонсад, ирҗ йовнав — гив.

Ирсн гиичиг салу өргәд орултн — гиҗ хан сөөвңгүдтән закв. Хәәрт Хар Күкл өргәд орад, күлгән идүләд йовҗ йовад, хаана цахрар мөрч хәәһәд зар зарлад йовб. Дуудлһн, зар тәвсн бийнь, нег хар толһата юмн би болнав гих амн хәрү уга болад бәәсн деерәс, келәр болшгоҗ гигәд көләрн йовҗ хәәв.

Хаана цахрар йовҗ-йовҗ, нег угатя эмгн өвгн хойрин герт орҗ ирдг болна. Өмнән оңһцар дүүрң будан, долан нәәмн хавтха һуйр тәвсн туһл хәрүлҗ ирәд, хотан әәлһәд суусн көвүнә барун һарин баһлцгаснь, балм шүүсн һоожтл атхад, бос нааран гигәд Хәәрт Хар Күкл татад, босхад авад ирдг болна. Нанд мөрч сөөвң болҗ чадхвчи, йовий — гинә. Эмгн өвгн хойрнь сән залуһин кергт му күн үквчн һундл бәәнү йов — гинә. Көвүн йовх болна. Хәәрт Хар Күкл эк-эцг хойртнь, көвүһән иртл эдлҗ бәәтн гигәд, хавтхасн 15 мөрнь үнтә, арвна шар алт һарһад өгчкәд, сөөвңгән дахулад һарна. Өргәдән

ирәд, сөөвң көвүндән, би ода хаана тал одад кезә эклх, кедү марһатаһинь медәд ирнәв,— гиҗ келәд, хаана тал ирәд, хаанас сурна:

«— Марһантн кезә болхмб?

— Маңһдур өрүн.

— Кедү зүсн марһамб?

— Һурвн.

— Ямаран һурвн марһамб?

— Түрүн марһань теңгр һазр хойрин шавшлһнд күрч, һурвн улан альм авч ирх, хойрдгч марһань — бөк ноолдх, һурвдгч марһань — үкрин үйиг олҗ хаһад, үүдәр орулҗ, өркәр һарһад, суминь халун бүләнәр хаана һар деер авч ирҗ тәвх. Иим һурвн марһан — гиҗ келнә.

Маңһдур өрүнднь босад, һурвн чолу Сакст Саарл деерән һанзһлад эмәлинь тохад, өмн бийд сөөчкәд, орҗ ирәд сөөвңгән босхад келнә:— Эндр, ода марһана түрүн өдрнь, теңгр һазр хойрин шавшлһнд бәәсн һурвн улан альм түрүлҗ күрч авч ирхмн,— гиҗ сөөвңгдән медүлнә.

Сөөлһәтә бәәсн Сакст Саарлан унҗ авад, теңгр һазр хойрин шавшлһ темцәд көвүн һарад йовна. Кесг — кесгтән гүүлгәд, түрүн өмн өдрәснь йовсн улсиг ташр-таштнь күцәд давад, түрүлҗ күрәд, һурвн улан альман авад, хәрү эргүләд, һарад гүүлгдг болна.

Өдрә һазр гүүлгчксн цагтнь, нег ирмг дор орад ирлһнләнь, көк девән өвсн, киитн булгин усн харһад ирнә. Эн һазр таасҗ-шинҗлҗ йовтлнь, булң дотрас буурха-цуурха девлтә, зеерг шилвтә, зегд-һоһд эмгн һарч ирәд:

— Күкн, күкн минь, хол һазрт одад, өлсҗ-ундасҗ, зовҗ-түрҗ йовхч, бу нааран, мә, толһадчнь бөөс хәләҗ өгнәв,— гитәд көөтә хар төгрг тоһш үзүлдг болна.

Өлсҗ йовсн көвүн, күлгән киитн булгин усн, көк девән өвснд тушчкад, көөтә тоһшан мерәд, толһадан бөөс хәәлһҗ бәәһәд, унтҗ оддг болна. Унтҗ одсинь медәд, хаана элч зеерг шилвтә, зегд-һоһд эмгн, хойр нүдинь зусар наачкад, һурвн улан альминь үмкҗ авад, һарад зулдг болна.

Сагсг Саарлнь болд дөрвн туруһан тасртл хурдлҗ, сөөвң көвүндән ирәд, көвүһән серүләд босхклань нүднь зусар наалһата бәәдг болна. Нүдән хуһ тач авад, зеерг шилвтә, зегд һоһд эмгиг мөрән унад көөһәд һарна. Нег өндлзҗ хәләһәд бараһинь авад, хойрдҗ өндлзәд, нег чолуһарн шивәд, нег мөчинь таслад хаяд оркдг болна.

— Улм амрушв,— гиҗ зегд — һоһд эмгн келчкәд, хойр ирмәг һацц һарад оддг болна.

Дакад хойрдҗ өндлзәд, бас нег мөчинь таслад оркна.

— Улм гиигрвшв,— гиҗ келчкәд уга болад одна.

— Һурвдгч чолуһарн:

— Көвх биш чивәд чигн од!— гиҗ келәд шивәд оркна. Цокцнь, цандг болһнар цәкүр цәкүрәр тарад, тәмк болад оддг болна.

Күцәд күрәд ирнә. Хорта шулмвчи, һурвн альмна төлә күүнә эмнд күрәд йовх, ав тер һурвн альман,— гигәд альман хайҗ өгчкәд, зеерг шилвтә, зегд-һоһд эмгн ясан цуглулад үлддг болна.

Сакст Саарлнь келнә:

— Ода энчн, цаачн кесг дәәсн сөрүд харһх. Өмнәс, ардас ирсинь би медсв, хойр хәврһәс ирсинь чи Хәәрт Хар Күклин хар болд ханҗалар, худрлдҗ мед,— гиҗ Хәәрт Хар Күклин сөөвңгд келнә.

Бас кест цагин туршарт гүүлгэд оркисн цагт, өмнэснь зү тэвх зэ уга мөртэ церг зөрүд дэврэд ирж йовдг болна.

Өмнэсн ирсинь хазад, ардасн ирсинь ишклэд, күлгнь сөөвңгд күргл уга йовна. Хойр таласн ирсинь сәмрн чавчад, самчн чавчад, эн ик цаглшго аюласн алдрж һарад, кесг гүүлгчксн цагт, хаана ооср бүч уга өндр цаһан бәәшң үзгдәд ирдг болна.

Хаана һаза күләж бәәсн улс — мини мөрнә тоосн, мини мөрнә тоосн, мини мөрнә тоосн, гилдәд шууглдад бәәв.

Тигж бәәтл, Хәәрт Хар Күкл — Кенәнтн чигн мөрнә тоосн биш, кен арһтатн тәвн багур дегә авад, хөрн тавадар зогстн, кен арһ угатн, хаананнь өргәһән дарултн гиж келчкәд зогсна.

— Хөрн тавадар хойр талнь, хойр оочаснь моринь тач зогсав. Саксг Саарлин хойр хамрас һарсн шуукрсн киид хаана цахрин хархар гермүд, халяд ар ташуд одад, тусад бәәдг болна.

Хаана ооср бүч уга ор цаһан өргәнь, шир-шир гигәд бәәнә. Хөрн тавадар зогсж бәәсн, багур дегәтә улсин хөрн тавинь һоолад, хөрн тавинь дөлилһәд эрә гиж зогсна.

— Хәәрт Хар Күкл түрүн марһан мини болв гигәд, көдәд кевтсн көк барсин цөсн билцртл хәәкрәд оркдг болна.

— Болв,— гиж хан хәәкрнә.

— Хәәрт Хар Күкл сөөвң көвүтәһән цәәһән ууж сууһад игж келнә: маңһдур бөк ноолдх хойрдгч марһань эклхмн үдин цәәһән уучкад, мини хүвиг кечкәд, эн цаһан алчуриг хойр эңг кеж шуулад, өрәлинь мини орн тус өлгчкәд, өрәлинь авч һарад, өргәд хәәкр: «Хәәрт Хар күкл, ода күртл яһснтн энвт, эцгтн кезәнә хәрд босж ноолдхларн, залу ямр чиирг болв гиж торһл уга, догшн таша деерән дола нәәм сегсрҗәһәд цокхларн ,долан тоха турш орулдг билә»,— гиж сүрә өг гинә.

Маңһдуртнь бөкнр ноолдх, олн әмтн үүмәд, хурлдад, көшүртә төмр төгәтә тергнд, арвн хар һалзн күлгүд татсн, һучн тавн бодңгар ардаснь түлкүлсн, төмр төгә булцаһан һазрт шаагдсн, шиг-шиг гиж, төмр көшүрнь уйдсн бөкч аашдг болна. Ирәд зогсад, тергн деерәс, темәни кир тарһн бөк таатаһад, хан-хан, нанла ноолдулх бөктн алькв,— гиж сурна.

— Эн гигәд хан, Хәәрт Хар Күклиг өмнәснь илгәнә.

— О-о-о, йир мана хан ода күртл генн бәәжл, өлгәһәсн һарад уга күүкд нанла ноолдулхар кесг улс, күлгүд зоваһад йовх — гиж келчкәд, хәрү тергнүрн һарад-йовна.

Хәәрт Хар Күкл эн үгинь соңсад хорнь буслад, гүүж одад, далднь бәәсн дал хар модинь, өрчднь бәәсн өр хар модинь тас цокад бух кевтә ташалдад зогсна.

— Хорта шулмвч,— гиж келәд таш-пиш бәрлдәд, ташр-башр бәрлдәд одцхана. Кесг ноолдж оркисн цагтнь, үдиннь цәәһән уучкад, альчуран һаза авад һарч ирәд, сөөвң, көвүн хәәкрнә:

— Хәәрт Хар Күкл, ода күртл яһснтн энвт. Кезәнә эцгтн болхла, залу ямр чиирг болв гиж торһл уга, догшн барун таша деерән, дола нәәм сегсрҗәһәд цокхларн, долан тоха турш һазрт булдмн — гигәд сүрәлкәд хәәкрсн ду соңсад оркисн цаглань, тавн маңһсин чидл немәд одна. Догшн барун таша деерән, дола-нәәм сегсрҗәһәд, долан тоха турш һазрт орулн цокв.

— Һундлтавч?

— Уга.

— Һундлтавч?

— Уга.

— Һундлтавч? — һурв сурхас үлү сурхшив, алчкнав,— гинә.

— Һундлтав — гинә.

— Ямаран һундлтавч?

— Барун көлинм булчң керчтн, цаһан өвр иштә тоңһрг унж ирх. Түңгәр мөөрсим керчж алтн гинә.

Барун көлиннь булчңгинь утлхла, цаһан өвр иштә тоңһрг унж ирнә.

Түңгәр мөрсинь керчәд оркхлань, бозатин бор туула болж хүврәд, тег орад зулна. Хәәрт Хар Күкл нәрхн шар шургболад, үүд-түүд күргл уга энүг күцәд оркна. Түнәсн эн зарм болад тарад одна. Тавн һууҗмлта така болад түүһәд орад одна. Тавн эктә түүмр болад шатад һарна. Деерәснь деврин кир үүлн һарад, бүр-бүр хур орулад, сер-сер салык көдлгәд оркна. Түүмр унтрна, түүнә һурвн мекнь тигж түдл уга бәәрднә.

— Хойр марһан мини болв,— гигәд, көдәд кевтсн көк барсин цөсн билцртл хәәкрәд оркна.

— Болв,— тиж хан хәрү өгнә.

Һурвдгч марһань эклнә. Үкрин үйиг олж хаһад, үүдәр орулад, өркәр һарһад, халун бүләнәр, хаана һарин альхн деер сум тәвх. Хаана цахриг бүсләд авчксн марһанд оржах шорһлжнас олн, шораһас нигт улс, хаһад тусхж чадад, өмәрән киисәд маңнаннь арс жулһлад, гедргән киисәд гиҗгиннь арс жулһлад бәәнә. Әмин сүүләрнь Хәәрт Хар Күкл ирнә. Хүв суман хаанас авна. Үкрин үйиг олж хаһад, үүдәр орулад, өркәр һарһад, халун бүләнәр хаана һарин альхн деер авч ирәд тәвчкхлә,— халун юмб гигәд, хаяд оркна.

— Һурвдгч марһан мини болв,— гитәд, һазр теңгр хойр һалв болтл хәәкрәд оркна.

— Болв, тана зөв, танас ахлдг күн уга, танла тесдг күн уга болв,— гиж хан байртаһар бахтж хәәкрнә.

Хаана күүкнә марһан чилв, холин гиичнр хәрцхәв.

Хәәрт Хар Күкл хатан буулһж авад хаана оруд көвүн болад жирһәд бәәв. Гер мал болад кесг болсна хөөн, зөвәр олн жилмүд давна, генткн нег сө, сөөнь өрәлин чигт герин өрәһинь юмн шөргәһәд бәәдг болна.

— Цаг биш цагт мини өргә ирж шөргәх юн дәәсн болв эн,— гигәд хар болд ханжалан, дерин шуһуһас шүүрч авад, һарад ирнә. Үүдн хоорнднь Күлг Саксг Саарлнь көндлң делдиж зогсҗадг болна.

Хәәмнь минь яһвч, юңгад иим цагла нанур ирвч гигәд эңкр күлгиннь күзү теврж ууляд, зогсжахлань, күлгнь келнә:

— «Чи әмд күнлмч, чини ардчн ах-бергнчн бәәнәлм, чи әәмг алвтан санжахшийч, чамаг эс санжахла би санжанав, би хәрнәв,— болна.

Хәәрт Хар Күкл Сакст Саарлиннь үг соңсад, маңһдур йовий,— гиж үгцлдәд саллдна.

Өр цәәнә. Хәәрт Хар Күкл хатндан келнә—сөөнәһә өргә шөргәлһн негтә юмн биш кевтә, күлгм хәрий әәмг алвтан санжанав гинә. Хәрнь ода би йовнав, эк-эцгдән оч, өнчән салһж авч, утар татсндм йовад, төгргәр татсндм хонад, ардасм сөөвң көвүтәһән нүүж ир гинә.

— Нә, йовий, эк-эцгдән одад мендләд һарий,— гиж хатнь келнә.

Хәәрт Хар Күкл хатндан келнә:—һанцхн күүкнь биләч, ю авнач, гигәд уульлдад бәәх. Тигхләнь кел, гер-мал алтн-мөңгн кергтә биш, дериннь шуһунд бәәсн ут бу, ахр бу хойрин ут бууһинь өгтн, нань юмн кергтә биш гиж кел — гинә.

Хоюрн төркнднь ирәд, гиич болад эк-эцгдән, хәрин хол һазрт йовҗахан медүлнә.

— Хәәмнь һанцхн хәләсн күүкм биләч, мал гер авнч, алт-мөңг авнч,— гигәд уульлдад бәәдг болна.

— Эңкр ээҗ аав хойр, мал гер, алтн мөңг авхшв, дериннь шуһунд бәәсн ут бу, ахр бу хойриннь ут бууһинь өгтн, нань юмн кергтә биш — гинә.

Эк-эцг хойрнь буру хәләҗ ууляд-зөв хәләҗ инәһәд, бууһан өгнә. Ут бу гиснь бод малын кишг тогтсн төләдән таңгсглҗ хадһлҗасн юмн болна.

Саксг Саарл күлгән унад Хәәрт Хар Күкл нарн үзг тал бүүрлсн оран темцнә.

Җил җилдән гүүлгәд, җилин арвн хойр сардан гүүлгәд орн-нутгиннь захар орад ирдг болна.

Әәмг алвтаснь шарвадх шар ноха уга, ахиннь, оосрбүч уга, ор цаһан өргән ормднь күүнә ээмцә шар хулсн урһсн, салькна шуукрлһнд нег бийәсн һудилдҗ делслдәд бәәдг болна. Кел авх әмтә юмн уга. Күлгән көтләд мини ах бергн хойр нег төмдг яһҗ эс үлдәсн болхв-гигәд ууляд бәәнә.

Нег бүүрлдан йозурт, цаасна тасрха сәрвкәд делсәд бәәснь үзгднә. Ирәд өргәд авад хәләхлә, бергнь бичҗ: «Маниг гиҗ бичә ир, маниг әмнь бийднь уга, ах-дү долан шар усн маңһсахн ирәд авч одв. Ууһад уга хотчнь һулмтинчн көвәд бәәнә, өмсәд уга хувцнчн көлиничн шуһуд бәәнә, зүүһәд уга зер-зевчн деринчн шуһуд бәәнә»,— гигәд бичсн цаас олҗ авад умшчкад, ууһад уга хотан ууһад, өмсәд уга хувцан өмсәд, зүүһәд уга зер-зевән зүүҗ авад, ахан некәд, бәәр бәрлдхәр һарад хурдлулна.

Көсг олн хонгт гүүлгән орксн цагтнь, хө хәрүлсн нег өвгн өмнәснь харһна:

Аав, аав, үрн бийд йилһм бәәнү, өлсҗ ундасҗ йовнав, нег бааста хурһ өгит, тежәл кенәв гинә. Өвгн келнә—хәәмнь энчн Хәәрт Хар Күклин цагт болхла хурһ биш, хуц өгчкв чигн юмн болдго билә. Шар усн маңһсин болснас нааран хурһна көл доһлҗ одв чигн нурһнас малян сур, гиҗгәс һанзин мод авад бәәнәл энчн гиҗәһәд, нег бааста хурһ идич—гинә. Хәәрт Хар Күкл хөөнднь уга хуцинь цокҗ уңһаһад, нәрн ясинь хамрарн һарһад, бөдүн ясинь амарн һарһад, түргәд-бәргәд идчкәд, һарад одна. Өвгн ардньпоо,— мууха мана Хәәрт Хар Күклин идлһтә залувчи — гигәд өврәд үлднә. Эннь Хәәрт Хар Күклин хөөч йовсн өвгн бәәҗ.

Түүнәсн гүүлгәд бас кесг йовчксн цагтнь, урднь үкрч йовсн өвгнь үкр хәрүлсн харһна.

— Аав, аав, үрн бийд йилһл бәәнү, өлсҗ, түрҗ йовнав, нег бааста туһл өглт — гинә, бас урдк өвгн мет келҗәһәд, нег туһл идич — гинә. Малднь уга бухинь цокҗ уңһаһад бөдүн ясинь амарн һарһад, нәрн ясинь хамрарн һарһад түргәд-бәргәд идчкәд, цааран һарад йовна. Өвгн өврәд үлднә.

Түүнәсн гүүлгәд, бас кесг йовчксн цагтнь адучнь адуһан хәрүлсн харһна.

— Аав, аав, үрн бийд йилһл бәәнү, өлсҗ түрҗ йовнав, нег бааста унһ өгит — гинә. Бас өмнк өвгдин келсн үг давтҗ келәд, әрә гиҗ нег бааста унһ идх зөв өгнә. Адунднь уга акт аҗрһинь цокҗ унһаһад, түргәд-бәргәд идчкәд, цааран һарад гүүлгнә.

Түүнәсн баас кесг гүүлгәд орксн цагтнь темә хәрүлсн таньдго өвгн харһдг болна.

Көгшн аав, үрн бийд йилһл бәәнү, өлсж түрж йовнав, нег бааста ботх өгит,— гинә. Үзго од, чамд биш, Чилдр баатр чолун дор дарата бийднь, долан долан дөчн йисн хонгт сурсн бийднь өгәд угав—гинә. Түүнәсн сурад эс өгхләнь, эрсичн һартчн бәрүлхв — гиж аралдн андһарлад, цааран һарад гүүлгнә. Гүүлгә йовж гентклн нег нүкнә амнд суусн эмгнлә харһад-менд бәнт — гинә. Дун уга. Дакад сурна, дун уга. Бууһад хәләхлә, аминь темнәр көшүрдчксн болна. Темнинь тач авад.

Көгшн ээж ю кеж суунат болна.

— Күн ирхлә бичә орул гилә, әмнь бийднь уга, ах дү долан шар үсн манһсихн эн нүкәр ордг, һазр дор гертә бәәнә-болна.

— Не, намаг тәвтн,— гинә.

— Уга,— гинә эмгн.

Эс тәвхләнь.

Ээж намаг таньжант,— гинә.

— Уга,— гинә.

— Хээрт Хар Күклән таньхийт?—гинә.

— Таньхв, зуг далднь нег төгрг хар мең бәәх, түңгәрнь таньхв гинә.

Киилгән тәәләд үзүлнә, мең бәәдг болна. Эн хойр таньлдад кесг цагтан у-хәәһән һарһлдна.

Цааран орна, үүдн харһна. Мөрән, мөрнә кит баас кеһәд, бийнь тарха му көвүн болад хүврәд, үүдиг тәәләд орад ирхлә, нег эмгн чигә бүлж суудг болна.

Ээж өлсж ундасж йовнав, нег сеңсн чигә өглт — гинә.

— Не өөрк нохан тевшән бәрждә — гинә. Тигхләнь урднь Хээрт Хар Күклин цә-чигә ууж йовсн шар агч тер үзгдәд бәәнә.

— Минь тер агч ааһд кеж өглтн — гинә.

— Уга, терчн эзнә ааһ,— гинә.

Нохан тевштән ааһ чигә келгүлж уучкад, ээж тер баран деер бәәсн хуур авч өглтн, нег айс тач үзнәв — гинә. Жирһлин жирн нәәмн айс зовлңгин зун нәәмн айс, адг арандан айслулад, гер шүдндән геглзүләд татжаһад, хууран хайчкад, һарад зулна. Тер хоорндынь бергнь орж ирнә. Үүнд кен хур татв,— гиж, чигә бүлжәсн эмгнәс сурна. Минь өмнчн нег тарха му көвүн орж ирхлә, чигә өгүв, зуг тер авдр деер бәәсн агч ааһд кеж өгтн гив, өгсн угав, нохан тевшд кеж өгвв. Чигәһән уучкад, тер хуур өглт, нег айс тач үзнәв гив, авад өгвв, тигәд айсан татчкад, хууран хайчкад, һарад зулж одв—гинә.

Ардаснь бергнь Хээрт Хар Күклинь медчкәд, хәәһәд, зуух дотр бултж кевтсн көвүн дүүһән олж авад, уульлдад суудг болна.

— Не, бергн,— ямаран бәәнәт, яһж эдниг хорай,— гиж бергнәсн селвг сурна. Бергнь келнә:

— Би ода ах-дү долан манһсин ик ахднь бәәнәв. Нанас нег көвүн бәәнә, әмнь хаманъ бәәхнь медгдхш,— гиж келнә. Хээрт Хар Күкл бергнәсн көвүн һарсиг медчкәд, келнә: Не сөөдән нег шөвг олж авад, тер көвүһән шааһад, уулюлад бәәтн, баатр күүнә көвүнәс цусн һардм биш, би тер цагла орн дортн цогц хорха болад кевтнәв. Яһнав гигәд эн көвүнчн ууляд бәәнә—гиж залуһан сурхлань аавларн әмән негдүлнәв гигәд ууляд бәәнә,— гитн, гинә.

Асхн болна, цуһар хотан ууһад унтцхана, бергнь орна өмн көвүтәһән унтна. Сөөнь өрәләс авн көвүг шөвгәр шааһад уулюлад бәәнә.

— Яһнав гигәд эн көвүнчн ууляд бәәнә? — гиж эзн залу суржадг болна.

— Аавларн әмән негдүлнәв гигәд, ууляд бәәнә,— гинә.

Аавларн әмән негдүлнәв гигәд? Күкн, одачн бичкнч, махнчн мах-шад уга, шөлнчн шөлшәд угалч — гинә.

Дакад улм шааһад уулюлад бәәнә.

Яһнав гигәд эн көвүнчн ууляд бәәнә?—гиж эзн сурж бәәнә.

— Уй аавларн әмән негдүлнәв гигәд ууляд бәәнәлм — гинә.

— Не, сән. Өр цәәтхә. Тер мана һурвн алг гүүдүд өдр бүлһн эн мана барун бийдк далаһас ирж ус ууна, минь тер һурвн гүүнә, нег ик гестә гүүнәнь ґеснд, алтн, мөңгн, польш хәәрцгст бәәдмн—гинә. Хәәрт Хар Күкл нуувчин әмн бәәсн һазринь медж авад, өр цәәхлә, бергнәсн нег арһмж, төмр сүк хойр авад тер даладнь ирәд, усна шар меклә болад хәәкрәд кевтнә.

Һал үдин аңхунд, һурвн алг гүд ус орж аашдг болна. Әмин ар-даснь хотхр нурһта, цурдһр гестә алг гүн, һанцарн үлддг болна. Тер хойр гүн усан ууһад хәрү һарч одна, одак гүн өөрдәд орж ирчкәд, нрж ус ул уга зогсжаһад, ууһа усн эс билү, идә өвсн эс билү, юуһинь әәһәд бәәнәв — гиж санад орж ирәд ууҗахлань, цев цалм татад бәрдг болна. Гесинь сүкәр ирәд оркхлань алтн хәәрцг унад ирнә. Гүүг тәвчкнә. Ут наста бол, улм гиигрүшв, сансн кергчн күцх болт-ха — гиж келчкәд, тоңһадад тоглж авад тачкнад гүн зулад йовж одна.

Алтн хәрцгиг уудлхла, мөңгн хәәрцг, мөңгн хәәрцгиг уудлхла, польш хәәрцг, терүг уудлад хәләхлә долан жульжуха болсн бор бог-шудан һуужмулмуд җирд гигәд нисәд йовад оддг болна.

Хәәрт Хар Күкл әминь алдчкад, өмәрән киисәд маңнань арс жул-һлад, гедргән киисәд гижгиннь арс жулһлад бәәдг болна.

Тигжәтл тер зовлңгинь медәд, мөрнә кет кесн сагсг саарлнь хав-тхаснь һарч ирәд келнә: Альхн деерән нар һарһ, наад бишднь шуурһ шуура, тигәд теднчн даархларн ирх гинә.

Долан, долан дөчн йисн хонгт, альхн деерән нар һарһад, наад бишднь шуурһ шуурана. Һазрин шовун цуһар нүүһәд нөгшәд ирлдәд бәәнә, одакс әмин сүүләс жиг-җиг дегдәлдәд нисж ирнә, теднгиг бәрж авад көлиннь өскәдән, хавтхдан дүрж авад, әмнь бийднь уга ах-дү долан шар усн маңһсин үүдн хоорнд көндлң зогсчкад, һар нааран, нанла дәәлдх дәәсн бәәхлә,— гигәд хәәкрнә.

— Гертәс, хәрнь нег иим юмн болн гигәд толһам күндрәд, өвдәд бәәжлм,— гиж келн, нег ахнь һарч ирәд, таш-баш татлдад, ноолдад одна.

Хәәрт Хар Күклиг мууднь орулад авч алдад ирнә. Герин ээм деер һәәхж суусн шармдг шар богшуда:— хәрин көвүн хавтхдкан, хәрин көвүн хавтхдкан,— гигәд хәәкрәд бәәнә. Хавтхан атхад билжлж öрк-хлань, шалд гигәд шар усн маңһс унад үкәд одна.

Цааһаснь ах-дү зурһан һарч ирәд, дегц дәврәд, Хәәрт Хар Күк-лиг түрәһәд ирнә.

Бас герин ээм деер суусн шармдг шар богшуда: — хәрин залу хавтхдкан, хәрин залу өскәдкән - гигәд хәәкрәд бәәдг болна. Хәәрт Хар Күкл өскә хавтх хойртан әминь дүрсән санчкад хавтхан атхж әминь билжләд, өскәһәд девсж әминь билжләд, ах дү доланиг хорач-кхлань, алтн өлтә дотр бәәсн арвн сар болсн көвүн, алтн өлтәһән тас тиирж хаяд, мини аав, авһнриг дарж хорах юн бирдвч-гигәд таш-

бәрлдәд оддг болна. Бас Хәәрт Хар Күклиг авч алдулад ирнә. Хәәрт Хар Күкл бергән дуудад хәәкрнә: — Авч алдулад ирв, энүн дор зарм асхтн, нан дор үмс асхтн—гинә.

Бергнь босҗ аңхрад, гүүҗ һарад көвүн дү доран үмс асхад, баатрин дор зарм асхна. Хәәрт Хар Күкл бас эн көвүг дорнь дарҗ хорана.

Хәәрт Хар Күкл бергнәсн ахан альд чолуһар дарулсинь сурҗ авад, оч һарһҗ авхар һарад йовна. Чимк ноосн уга Чилм Хар күлгинь, Чилдр билдр ахтаһинь чолуһар, деернь гер бәрәд дарулчксиг, һанцхарн чолуһинь авад шивә-шивә бәәҗ, күчнгдәд үкҗ оддг болна. Саксг Саарлнь арднь бас авад шивә-шивә бәәҗ дуусҗ йовад күчнгдәд үкҗ оддг болна.

Бергнь теднән күләв-күләв ирхш. Некәд күрәд ирхләнь, Күкл күлг хойр күчнгдәд үкҗ одсн бәәдг болна.

Тигәд бергнь, үүд-түүд күргдго, үүлн цаһан эм түркәд, эн хойр иньгиг эдгәһәд авдг болна. Түүнәсн һурвулн болад чолуһинь авч хаяд, Чилдр баатриг чирәд, чимк ноосн уга, Чилм Хар күлгтәһинь һарһад авна.

Тигәд һурвулн әәмг алвтан нүүлһәд, алвтдан күрч ирнә. Акчмин дунд дөрвн зүсн малын улст зәңг илгәҗ, цуг малмудиг нүүлһҗ цуглулчкад, цуг тергтә ацаг белдҗ зогсачкад, Хәәрт Хар Күкл темәч өвгиг наар гилгҗ авад, андһар тәвҗ аралдсан күцәнәв—гиҗ келәд өвгиг, дөрвн мөчинь дөрвн үзг талгшан теләд татчкад, деегүрнь нүүдл һарһдг болна.

Һазр уснаннь захд күрч йовад, Хәәрт Хар Күклин ах, нүүҗ аашсн берән тосхар, һанцарн һарад салдг болна. Бас кесг цагт йовчксн хөөн, нег тормта көвүн харһдг болна. Тормта көвүн келнә:

— Менд бәәнт.

— Бәәнә.

— Залу ах ноолдий,— гиҗ көвүн өмнәснь келнә.

— Ноолдий,— гигәд Чилдр баатр таш бәрлдәд ноолддг болна. Тормта көвүн Чилдр баатриг авчаһад цокад оркна.

— Һундлтавч,— гинә.

— Һундлтав,— гинә.

— Ямаран һундлтавч, шулун һундлан кел, эс гиҗ алчкнав-болна.

— Хәәрт Хар Күкл гидг дүүтә биләв. Нарн һарх үзг тал бәәсн хаана күүкнә атан марһанд орад, хаана күүк буулһсн ода гертән ирчкв, ардасм гергм нүүҗ аашна гилә, тигәд тосад һарч йовлав, ахнь болдв—гинә.

Тигҗ келхләнь медчкәд, одак көвүн тәвчкнә.

— Тормта көвүн урлдий,— гинә.

— Урлдий гигәд хоюрн һарад гүүлгнә. Чикн сард, нүдн бүрд, тормта көвүн илмн жилмн уга болад одна.

Тормта көвүн Хәәрт Хар Күклин хатнд ирәд, уульн—бәәҗ цәәлһҗ келнә. Хәәрт Хар Күклин ахнь харһв. Ноолдий,— гивв. Ноолдад диилчкәд, һундлинь сурхлам, Күклин ахньв, берән тосҗ һарлав гив, тигәд тәвчкәд, урлдий гиҗ келәд, чикн сард, нүдн бүрд довтлад күрч ирвв. Ода яахв. Намаг цокҗ алх-гигәд ууляд бәәнә.

Өмнәснь хатн келнә:

— Маниг өөрдәд одхла тосҗ авцхах, тигәд зөв эргҗ одад, мөргәд көләснь әдс авад, гемән эр— гиҗ селвг өгнә.

Холин һазрас нүүҗ аашх берән тосҗ, ах бергн хоюрн ирнә. Көвүн зөв эргәд сөгдҗ мөргәд, көләснь әдс авад, геmән эрнә, сурсн көвүнә гемиг тәвҗ өгнә.

Хойр талас ик нүүдлмүд дегц ирҗ буулдад, герин ээмцә шар хулсн урһсн һазрт оньдин байрта бахта, дән-дажг уга амсн-умсн җирһәд бәәҗ.

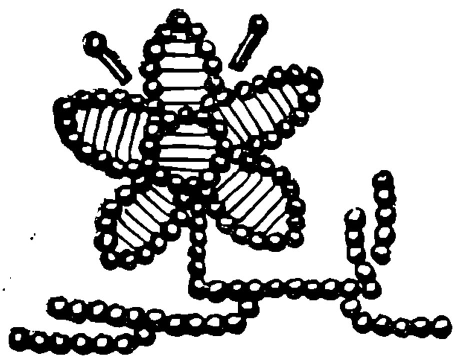

АХ ДҮ ҺУРВН

Кезәнә бәәж. Ах дү һурвн бәәҗ. Ик ахиннь нернь—тавн җилә юм тааҗ меддг, арвн җилә юм әәлдҗ меддг Алтн Күнкә Чееҗ бәәҗ. Хойрдгчиннь нернь—герт бәәхләрн эр-эмән медүлдг уга; кеер йовхларн теегин цаһан туула болад, бөгн-бөгн гиҗ гүүһәд йовдг бәәҗ. Һурвдгчиннь нернь-арвн җил болсн аралҗна мөр мөрддг, хөрн җил болсн хорха-меклән мөр мөрддг Мөрч бәәҗ.

Адунь болхла-нарни көл бүтәсн миңһн түмн, сарин көл дораһур гүүдг сай түмн бәәҗ.

Темәнь гидм болхла хар-хар бөктә, харгч иңгд, зогдрнь гидм болхла хамг әмт дарҗ генүлдг, бөкнь гидм болхла-тешгрин цаһан үүлнлә хутхлдм бәәҗ.

Үкрнь гидм болхла хамг әмтнд уга, оон-оон өвртә оһтр шар цоохрмуд бәәҗ: орад цувсн тоосарн орчлңгин зах дарҗ генүлдг, һарад цувсн тоосарн үсиг чальчаг-бальчт кедг бәәҗ.

Хөнь гидм болхла-зу гидг өвсиг зуурм-земдг уга хаздг, нег захнь өрүн көндрхлә, нег захнь асхн әрә көндрдг бәәҗ.

Тигәд бәәҗәһәд ик ахнь адун талан одна, арднь хойр дүнь арслңгар шаһа кеһәд, алтар хаг кеһәд, шаһа наачадг болна. Генткн ик ахнь өөгүрнь довтлҗ йовад, юн цагин шаһав, хайҗ шулун мөр тохтн гигәд, көдәд кевтсн көк чонин нүдн бүлтртл хәәкрв.

— Ах нойн баав, юн болв, ю үзвт?—гигәд шаһаган хайчкад, гүүһәд күрәд ирцхәв.

— Цаатн ах нойн баавитн хорлхар, дәвүрин хурдн халтрта, Дамбин Улан баатр аашна. Шулун мөр тохтн,—гив.

Нег арһмҗ эвкҗ авад:—Ээҗин кесн арһмҗ болхла, төгрн тус!—гигәд хаяд орксн, нег мөрнә нәрн күзүнд орад одв.

Мөрән бәрҗ авад, күдр ялдң эмәл тальвад, күүкн ялдң хазар тальвад, кееһәр хувцан өмсҗ авад, кермтәннь хувцан һанзһлҗ авад, һарад гүүлгнә.

Мөрнәннь ишкәд орксн ормнь хуучн худгин орм болад, турунаснь

өсрсн шаврнь богзатин бор довун болад, амнаснь һарсн шүлсн-хорта болад, хажуднь дахад, урлдад йовна.

Тигҗ йовад богзатин бор уул деер һарч ирәд, харул харна. Өмнәснь нег нәрхн улан тоосн нег үзүрнь теңгрт, нег үзүрнь һазрт хадсн аашна.

Дәвүрин хурдн халтрта Дамбин Улан баатр эн бизч гигәд, күүчәд-күүчәд йовна.

— Чи кембч? — гив.

Дәвүрин хурдн халтрта, Дамбин Улан баатрв—болна.

— Чи кембч?— гив.

— Алтн Күңкә Чеежв — гив.

Мөрн деерәсн таш бәрлдәд, нег җилин эргцд татлдад оркна. Нег-негән авлцҗ чадад бәәв. Тигҗәтл, деегүр нисҗ йовсн һурвн хун келв:—Иднә татлджасн хойр таальг одачн татлда бәәдгчн, һазр элктә күлг игҗ зовахар, ээҗин кесн ээм-далар медлцхн яһна,—гив.

— Деегүр нисҗ йовсн шовун игҗ келҗәнә, хажуһин әмтн маниг юн гиҗ келҗәх,— гигәд, мөрнәсн бууһад, бухин арсн шалвриг булчң деерән бум нәәм эвкәд, тәкин арсн шалвриг тәкм деерән тәвн нәәм эвкәд, үдәһәр шүүрлдәд, хонгаһар эрглдҗәһәд, таш бәрлдәд ноолдв.

Дәврин хурдн халтрта, Дамин Улан баатр экиннь геснәс һарснас нааран эңг-менд таша деерән кү торһҗ үзәд угав гигәд өргҗ авад цокв. Һундлинь сурв, һундл угав гив. Һазрин өвсиг һаальн тальвад оркна, һавшун сәәндән торад бәәнә. Усна дольга һарһн тууляд оркна, уг сәәндән торад бәәнә. Уг мууһинь орулн тууляд, теңгрин цаһан үүлнлә хутхлдулад тәвәд оркна.

Маңһдур үдин дүңгәд унҗ ирхч гигәд бухин толһан дүңгә һанздан, боодг-боодг тәмкиг буру-зөв уга чикәд, буурин толһан дүңгә цогтәвәд, сур кевтә суняһад, суха кевтә улаһад, унтад кевтнә.

Маңһдур үдләнь босад хәләхлә-барань батхнин дүңгә, харань харадан дүңгә юмн унад аашдг болна. Дәвүрин хурдн халтрта Дамбин Улан баатр эн бизч гиҗ келәд, үкс шүүрч авад йисн тоха дүңгә һазрт орулн цокад, оошк зүркинь амарнь һарһн цокад алчкад, дәвүрин хурдн халтринь көтлҗ авад, хәрҗ ирәд, амсн-умсн җирһәд бәәҗ.

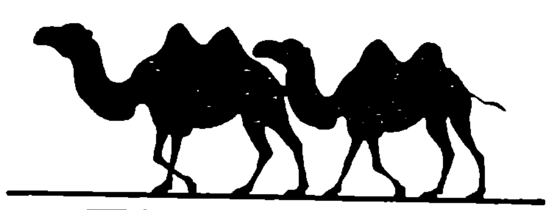

ЦАГИН СЕЛГӘН

Кезәнә нег хан алвтан ямаран билгтәhинь медхәр седнә.

— Алвтинм медлд келнә билгтә улс бәәхлә, долан хонгин дунд ирж бараалхтха,— гиж хан зәңг тәвнә.

Хаана зар хотн болhнар тарад йовна.

Тер зәңгәр хаанад hурвн өвгн ирнә.

Һурвн өвгн хаанад орж ирхлә, хан өвгдлә мендлчкәд, негдгч өвгнәснь сурна:

— Та өвгн кедүтәвт?

— Тәвтәв.

— Хойрдгч өвгнәснь: та кедүтәвт?—гиж сурна.

— Тәвтәв.

— Һурвдгч өвгнәснь: та кедүтәвт?—гинә.

— Бас тәвтәв,— гинә.

Өвгд цугтан цацу бәәжлмт,— гиж хааг келхлә,— Тиим гиж цугтан нег дууhар хәрү өгнә.

Һурвн өвгиг шинжлхлә, негдгчнь халцха толhата, хойрдгчнь-үснь цаhан, сахлнь хар, hурвдгчнь-цур сахл уга болна.

Тигәд хан негдгч өвгнәснь сурна:

— Та өвгн өвгдлә цацу болдмт, толhатн яhад халцха болсмб?— гиж сурна.

— Баhасн авн му үзәд, олн уха ухала йовтлм, толhа деерм нег чигн үсн үлдсн уга,— гинә.

Хойрдгч өвгнәснь:

— Та өвгн эднлә цацу болдмт, сахлтн хар, үснтн цаhан болдмб? — гиж хан сурна.

— Сахлм намаг хөрн тавтадм урhла, үсм төрхәрә бәәhә. Тигәд сахлм үснәсн хөрн тавн дү. Үсм медәтәдән цаhан, сахлм ода чигн баh тигәд хар,— гиж хәрү өгнә.

Һурвдгч өвгнәснь сурна:

— Та эднлә цацу болдмт, цур сахл уга болдмт?

— Би эк-эцгдән һанцхн үрнь биләв. Тигәд эцгән һундшгон төлә көвүн болж төрләв, экән һундашгон төлә сахл уга боллав,— гиж хәрү өгнә.

Эн өвгдт юм эс өгхлә, хөөннь эдн муудм күрх гиж санад, хан һурвладнь нег мишг алт өгнә.

Һурвн өвгн хаанас алтан үүрч авад һарад, хәрцхәнә...

Алтан өгн тусчкад, хан һундрхад, хәрү авхин уха туңһана. Тигәд келмрч-гисн нег түшмлән дуудж авад, эн өвгдәс тер алтиг авхин арһ хә,— гинә.

Зөвәр уудад йовж одсн өвгдин ардас мөр унж авад, залу һарад довтлна. Нег мөртә күн тоос пүргүләд, ардаснь довтлад йовхла, негдгч өвгнь наадк хойртан келнә:

— Та хойр алтан авад йовж йовтн, би эн күүг күләжәнәв,— гинә.

Үлдсн өвгнүр мөртә күн довтлж ирәд:

— Та келмрчвт?—гиж сурна.

— Э, келмрчв.

— Келмрч болхла, мини хойр сурврт хәрү өглтн,— гинә.

— Орчлң гисн юмб?

— Орчлң гисн сө өдр хойр. Өдрт көдләд, сөөд амрнавдн.

— Цагин селгән гисн юмб?—гиж залу сурна.

Өвгн генткн аман бәрчкәд: Мууха юмб! Күкн, эн сурвринчнь хәрүг, тер хойр өвгнд үлдәчкжв. Әмсхүлд мөрән өглч, довтлж одад, авад ирсв,— гинә.

Шүүнә-гидг эн гиж дотран хаана түшмл санчкад, автн-— гиж залуд келнә.

Та мөрн деер биләт, би һазрт биләв. Та мөртә биләт, би мөрн уга биләв. Ода та мөрн уга болвт, би мөртә болв, сәәхн менд бәәтн, цагин селгән гидг эн,— гичкәд, довтлад йовж одна.

Залу алтн чигн, мөрн чигн уга меклгдәд үлднә.

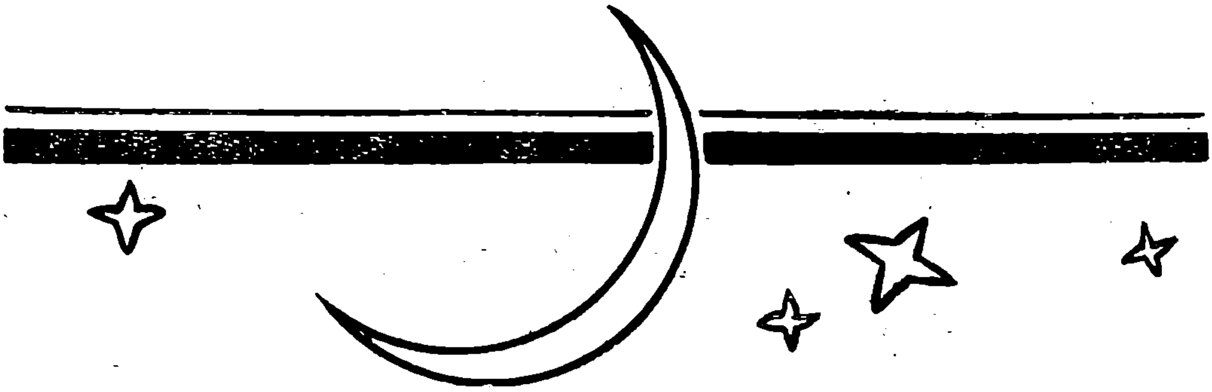

ТОВГН ӨВГН

Кезәнә бәәж. Зун улан үкртә, һурвн күүктә эмгн өвгн хойр бәәж. Эцгнь базр орҗаһад, базрас ю авхулнач гиҗ ик күүкнәсн сурна. Торһна хатуһаснь, булһна хараснь авч ир-гиҗ ик күүкнь даалһв.

Дарук күүкнь бас торһ, булһ асрҗ ас гив. Отхн күүкнь намд хаана хар отхн көвү хулдҗ, асрҗ ас,— гиҗ келв.

Өвгн базрт ирәд, хойр күүкндән торһна хатуһаснь, булһна хараснь авчкад, хаанаг орад һарна. Хаанад ирәд, өвгн хаана барун эркнд чөкләд сууна. Хаанахн нәәртә, наадта бәәх улс болад, му өвгиг бәрн үзсн уга, тиигҗ бәәһәд, хан генткн үзәд, өвгн, ямаран кергтә йовнат гиҗ сурснд, өвгн келн гихдән хаанас әәһәд, бән гихлә бас хату болад, экләд келв: «Мана отхн күүкн хаана хар отхн көвү хулдҗ авч ир гигәд намаг тәвб-гив.—Хан өвгнә келсн үгиг зөвәр ухалҗаһад, «әмнә һазад бийәр, арсна дотад бийәр өмсдг, чүүдә цаһан киилг шалвр хойр уяд, күүктәһән авад иртн»—гив.

Өвгн хаана келснд хәрү өгдг арһ уга болад, һарад хәрв. Өвгн хаалһдан хаана келсиг яһҗ күцәхв гигәд, зовад ухалад йовна. Эс күцәхлә хааг наад бәрсн болҗ һарх гигәд, чееҗләрн күүндә йовҗ гертән күрәд ирв. Өвгиг күрәд ирхлә, хойр ик күүкнь базрас авхулсн торһан авб. Отхн күүкнь, аав, нанд ю авбт-гихлә, хан чамд көвүһән хулдсн уга, хәрнь бийчнь иртхә гив-гичкәд, өвгн шуукрад орн деерән суув.

— Аав, зовх юмн уга, нань ю келв?— гиҗ күүкн сурв.— Әмнә һазад бийәр, арсна дотад бийәр өмсдг, чүүдә цаһан киилг шалвр уяд, чамтаг авч иртхә гив,— гиҗ келв.

Маңһдуртан лавкас эд асрҗ өгтн, уйхд юмн уга, гигәд келчкәд, күүкн зөвәр байрта бәәнә. Маңһдуртнь эд авхулад, үнд уйҗ болшго. «Шикрлг нуурин көвәд, шил һәрд бәәшң бәәдм, түнд намаг күргтн—гиҗ күүкн эцгдән келв. Арһ уга, һарһсн гемтә күн, күргәд һарна.

Зөвәр удан йовад, күрг гисн һазрт күрәд ирнә, күүкн тергнәсн

бууһад, бәәшңгүр орв, эцгнь хәрү хәрв. Күүкн долан хонгт уйчкад, хәрәд күрч ирв.

Ода хаанаһур күргхм боллдад, эк-эцгнь зөвәр уутьрад бәәнә. Ээж күргхлә бор гер самһа болх, аав күргхлә зун улан үкр самһа болх, күргх кү хәәтн,— гиж күүкн келв.

Эцгнь күргх кү хәәһәд йовж йовтлнь, Сәвдә гидг эмгн күүктәһән бидн күргнәвдн гигәд өвгиг дахад, күрч ирв. Өвгн эмгн хойр күүкндән темән терг тач өгәд, хаана күртл идх хотинь өгәд йовулна.

Өвгнә күүкиг суулһж авад, Сәвдә гидг эмгн күүктәһән һарад йовна. Тигәд кесг йовад оркна, эк күүкн хойр хотан идәд йовна, өвгнә күүкн хотнь чиләд өлсәд ирхләрн хотаснь сурна. Нег нүдән өгәд ид—гиж эмгн келв, күүкн идл уга теслцәд йовад йовна. Болв күүкн улм харһнад ирв, арһ уга нег нүдән өгәд хотаснь иднә.

Дакад кесг йовчксн цагт күүкн бас харһнад үкн гигәд ирв. Бас хотаснь сурхла, бас нег нүдән өгәд ид гив. Нег нүдән өгл уга хаанад күрхәр седәд, чама гигәд йовна. Йова, йовж эжго эрм цаһан көдәд ирәд арһ уга, харһнн гихләрн бас нег нүдән өгәд хот иднә. Хойр нүдинь авчкад, эк күүкн хойр хуучн худгин орм хәәһәд һарна. Хәәһә-хәәһә йовж нег худг олж авад, күүкиг түлкәд унһачкна. Түүнәсн көндрәд һархла, хаанахн үзгдәд бәәв.

Эн күүкиг худгт унһахларн эмгн әврәннь күүкән хаана көвүнд өгх санаһар унһав. Тер кевтән йовад эмгн күүкн хойр хаанаһур орж ирв. Тергнәсн бууһад эмгн, күүкн хойр орж ирәд, эмгиг тәмк татад, игж-тигж бәәтл күүкнәнтн нүдн яһад онкисмб — гиж хан сурхла-хол һазрас хәлән гиж тигсн болхгов — гиж эмгн келв. Хамрнь юңгад шоңшиомб гиж хан сурв. Һазрт нусан нин гиж тигсн болхгов—гиж эмгн хәрү өгв.

Чүүдә цаһан киилгән, шалвртаһинь, хаанд өмскәд, хүрм гиич болад, амрад, жирһәд бәәв.

Хаана үкриг һурвн үйдән хәрүлсн үрн-садн уга нег эмгн өвгн хойр хаанаһас тедүкн, цахрт бәәдг бәәж. Өвтн нег өдр үкрән хәрүлж йовад, одак күүкиг хайсн худгин өөр ирәд, өңгәһәд хәләжәһәд, әәһәд, үкрән тууж авад хәрәд күрч ирнә. Гертән орж ирәд, ард хуучн худгин йоралд нег күүкн бәәнә, нам әәһәд, сәәнәр хәләсн угав гихләнь, эмгнь, йо, яһлав, кишго һәргтә өздн, чи ман хойрт юн болв, чигн болхгов, адг ядхдан дееж иддг күн эс болх билү, эс һарһсн болвчн, насмдн ирсн та ман хойрт, үрн болж нер дуудулх гигәд, эмгн асрж өгтн—гиж өвгндән келв.

Маңһдуртнь өвгн үкрән тууж һарад, худгт ирәд худгин йоралд бәәсн күүкиг татад һарһад авна. Күүкн хойр нүдн угаһас биш айта күүкн. Асхн ора өвгн малан өкәлһәд, күүкән дахулад авад ирнә. Эмгн жир күртлән һарһад, үкүлсн арвн зурһан үрән босж ирсн мет байрлна. Эмгн өвгн хойр күүкәр күүк кеж авад бәәһәд бәәнә. Эн күүкн нүдн уга болв чигн, нүдтә күүнлә әдл юм кеһәд, нөкд тус болад, өвгн эмгн хойрт икәр таасгдад бәәнә. Игж-тигж бәәһәд өвгн балһс орна. Аав, аав оштвин торһна кизәр хулдж асрж ас—гиж күүкн даалһв. Өвгн күүкнә даалһсиг цугтнь күцәһәд, хулдад авч ирнә.

Тер торһна, оштвин кизәрәр, нүдн уга бийнь ик әмтнд һәәхүл болм кеч уяд оркна. Маңһдуртнь эцгән малас ирхлә, одак кеччән өгәд хаана тал базрлулна. Эн кеччиг мөңгнәс өгшгов, хатсн хар нүднәс өгнәв гигәд кел—гиж зааж өгәд, эцгән тәвнә. Эцгнь хаана өөгүр базрлна, кеччин сәәхнд кесг улс, нанд мөңгнәс өг гигәд кесг

эмтн ээрлдәд бәәнә, тер бийнь өвгн өгхш. Тигҗәтл хаана көвүн ирәд өвгнлә күүнднә, өвгн мөңгнәс өгшгов, гинә.

Хаана көвүн гертән ирәд, тенд нег йир сәәхн кечч гүүлгҗ йовна. Мөңгнәс өгхшв, хатсн хар нүднәс өгнәв гиҗ келнә—гив. Хадм экнь хатсн хар нүд хадм ээҗәсн яднч гигәд һарһад хатсн хар нүд күргндән, өгнә. Хаана көвүн одак нүдән өвгнд өгчкәд, өвгнә кеччиг авб. Өвгн нүдиг авч ирәд күүкндән өгв. Күүкн девтәҗәһәд зүүчкәд, нег нүдтә болв.

Нег нүдтә болчкад, бас өмнкдән орхнь арвн холва сәәхнәр бас нег кечч уяд эцгдән өгәд тәвб. Мөңгнәс бичә өг, хатсн хар нүднәс өг гигәд, бурад өлгәд хаанаг орулад йовулад оркна. Өмнкәсн давуһар эмтн өвгн деер дарцад, дарад авч одн алдад бәәнә. Дакн хаана көвүн үзчкәд гертән ирәд, ай өцклдүркд дорхнь арвн холван сәәхн кечч нег өвгн авч йовна, бас хатсн нүднәс өгнәв гинә—гиҗ келхләнь, эмгн хатсн хар нүд хадм ээҗәсн яднч гигәд бас нег нүд һарһад күргндән өгнә. Хаана көвүн өвгнд нүдән өгчкәд, кеччинь авад хәрҗ ирв. Өвгн бас одак нүд күүкндән авч ирәд өгчкв, күүкн девтәҗәһәд зүүчкәд, хойр нүдтә йосн күүкн болад бәәв.

Одак хаана көвүнә хадм ээҗ, хойр нүдән өгн тусчкад зөвәр зовад, саначрхад бәәв. Тигҗәһәд эмгн одак күүкнә эмн Шикрлг нуурт бәәсн тул заһснд бәәдгинь санв.

Юңгад гихлә эмгн күүкнә нүдинь авхдан, әминь әлд бәәхинь суржҗ авсн бәәҗ. Эмгн арһ юунд гиҗәһәд, күүкән чи гемт, юн кергтә гигәд күргән сурсн цагт, Шикрлг нуурт бәәсн тул заһсна махнд дурлнав—гиҗ кел гигәд күүкән дасхв.

Хаана көвүнә гергн гемтәд одн алдад, бәәнә. Гемтсн хатиг юунд дурлнач гихлә, одак экиннь зааҗ өгсиг келв. Хаана көвүн түдл уга түшмлмүдән дахулад Шикрлг нур ораd һарна. Эдниг игәд йовҗахинь өвгнә күүкн медчкәд, аав ээҗ хойр намаг үкхлә Шикрлг нуурт бәәсн шил һәрд бәәшңгд цогцим хайтн — гиҗ эк, эцг хойртан келв. Хаана көвүн, түшмлмүдтәһән тул заһсиг бәрҗ авад ална, өвгнә күүкн дахн өңгрнә.

Тул заһсиг алад эвдчкәд, хаана көвүн цөснь кергтә болх — гигәд цөсинь авад кеччдән дүрчкнә. Махинь авч ирәд, хот кеҗ өгхлә-уумш-идмш болад хан көвүнә хатн эдгнә. Өвгн үксн күүкән Шикрлг нуурин көвәд бәәсн шил һәрд бәәшңгд кевтүлчкәд, өмнк үксн арвн зурһан үрән дакад зальгсн болад зовад бәәнә.

Удл уга, игҗ-тигҗ бәәһәд, хан көвүн түшмлмүдән, нохасан, шовуһан дахулад аң, шову харвад йовҗ йовтлнь Шикрлг нуурин көвәд бәәсн шил һәрд бәәшң деер шовунь суучкад хәрҗ ирл уга сууна. Дуудҗ ядчкад нег түшмлән, авад ир гигәд илгәһәд оркна, одсн түшмл бас ирхш. Тигәд ардаснь бийнь некәд одна.

Ирәд бәәшңгин терзәр хәләхлә, нег сәәхн күүкн унтсн серүнь медгдл уга бәәдг болна. Толһа деернь нег һунн наста бальчр күүкн ууляд бәәнә. Хан көвүн түшмлмүдән дахулад орад ирнә. Эргәд хәләҗәһәд, эн көвүн тер уульҗасн бичкн күүкиг теврәд саатулна. Тер бичкн күүкн уульдган зогсхш, арһан барад ю болв чигн бәрүлнә, тер бийнь зогсхш. Тер кевтән одак цөстә кеччән бәрүлнә, невчк дунь уурна. Күүкнь дууһан арһулдулад кеччд бәәсн цөсиг уудлад, үкс бууһад, кевтсн күүкнә амнд дүрчкәд, бийнь уга болҗ одна. Кевтсн күүкн мууха удан унтсмб гигәд, үсән иләд босад ирнә.

Босхлань, хан көвүн альдас ирсн юн күүкинь сурна. Күүкн эврәннь тускан тууҗлҗ келнә. Яһҗ йовсан, экнәс авн үктлән ямаран

зовлң үзсән цәәлһәд келхләнь, хан көвүн медчкәд, герәдән хәрнә. Гертән ирәд, эцгиндән буунa. Өмннь даң гертән буудг көвүн, одa яһад гертән эс буужахмб гигәд, хатн эктәһән үүмәд бәәцхәнә. Көвүн герүрн ирәд хатн хадм эк хойран далн мөрнә дел сүл авнт, аль давтмр улан кир авнт гихлә, эмгн давтмр улан кирәр ю кехв, далн мөрнә дел сүл авнавдн болна. Тигхләнь эмнг далн агтс авч ирәд хашалчкад, одак эк-күүкн хойриг агтс заагт уяд орксн, эн хойр ормторм уга болад одна. Шикрлг нуурин көвәд, шил һәрд бәәшңгд бәәсн күүкән авч ирәд, хаана көвүн күүкәр хатан кеж авад, амсн-умсн жирһв.

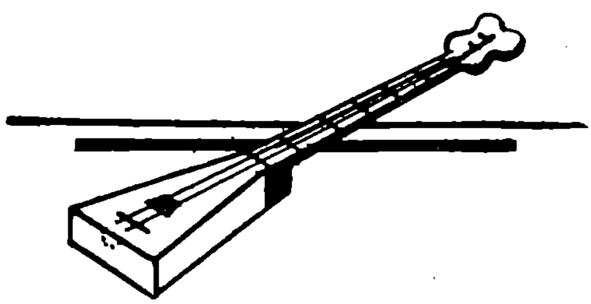

МАНЬ ВӘР ХАН

Үкл уга мөңкин орта, үрглждән хөрн тавн насар бәәдг гиж келдг. Тер юуни күчәр тигж бәәдв гихлә, Бадм-Лу нуурт, Байн-Лу хан төгтсн учрар тигж бәәдг гиж келдг. Эврә биинь гихлә, эрән йисн эрдм төгсгсн, эн бумбин орнд уга сәәхн гиж келдг. Цаг цагин арвн хойр хүвлһәтә, җиндмн эрднь герлтә. Хажуднь бәәсн Мань Вәр хаани нутг үкл уга мөңк үрглждән хөрн тавн насни дүрәр, эн яһад бәәнә гигәд күүндвр кеж. Үнгиг, Бадм-Лу нууринь хар шүүһәр буслһад, Байн-Лу хааһинь бәрж болх гигәд, тавн зун тергн бахн хатхад, тавн гөлмәр дееркинь бүтәһәд, хар шүүһәр буслһад, деегшән һарн гихләнь гөлм ораһад бәрх, доргагшан орн гихләрнь йирин хордад үкх. Тер сарин, тер өдрт бәрий гигәд күүнднә. Мань Вәр хаана нутгт нүднднән үзсән күцдг, һартан бәрсән диилдг аһу ик күчтә, әвртә хурдн нег көвүн бәәж. Тигәд эн көвүн йовһар анһучлж йовтлнь, нег туула босна. Туулаг көөһәд бәрж авн гиж йовтлнь, нег арат босна, аратан көөж йовтлнь, нег чон босна. Эн ик мөңгтә юмн гигәд чониг көөнә. Чонан көөж йовтлнь буһ марл босхла, түңгиг көөнә. Алькинчн бәрл уга көшәд муурад хоосн үлднә. Эн йовдлиг ору уга ик мөңгнә һару өгнә гидг гиж келдмн—гиж санад, Бадм-Лу нуурин көвәд ирәд усначнь ууһад, һар нүүрән уһаһад сууна. Тигж бәәтлнь нег көгшн өвгн ирәд-чи юн көвүмбч—гиж сурна. Би, Мань Вәр хаана көвүмб—гиж көвүн хәрүһинь келнә. Үкл уга мөңк, үрглждән хөрн тавн насни дүрәр бәәдвдн—гинә. Тигәд царандн көвүн йовж йовад Шикр-Лу нуурин көвәд бас ирәд кевтнә. Амрад кевтхләнь генткн деерәснь һурвн хун, нисәд аашдг болна. Хун тетмән тәәләд, һурвн сәәхн күүкн болад ирәд бууна. Ода юуни арһар бәрхв—гиж санад, Байн-Лу хаанд одслчн-гигәд һарад йовна. Бадм-Лу нуурин көвәд ирәд, Байн-Лу хан бәнт гигәд хәәкрнә. Ә һархш ,бас нег дуудна, ә һархш, һурв дуудна, ә һархш. А худлч хан бәәж кевтәм эн гигәд, һарад йовж йовтлнь, хан һарч ирәд, сурна:

Нә, юн кергтә күмбч, кергән кел,— гинә.

— Нанд нег ик керг харһв. Шикр-Лууһин нуурт һурвн сәәхн гидг күүкд ирв, теднә негинь бәрхин арһ нанд өгтн гиж көвүн сурв.

— А-а, кукн. Теднчнь эн дора һазра әмтн биш, Гинәр теңгрин күүкд Мань Хар теңгр отгта болдмн. Теднчн Шикр-Лу нуурт ирж бийән уһаж нааддмн. Чини му үнрт бүтәд үкх, му үзләсчнь жигшх тер күүкд, ташр эн һазрт бәәж чадш уга—гинә.

Көвүн келнә:—Нанд эн күүкд керго, зуг хан көвүндән авч оч залх санан билә-болна. Не, тиим саната болхла, би чамд алһан алтн цалм өгнәв, эн цалмиг дундк күүкднь хай гиж хан келв. Тигәд маңһдуртнь Шикр-Лу нуурт ирәд замгар хучад, усн дотр көвүн кевтнә. Һурвн күүкн, һурвн хун болад Шикр-Лу нуурур ирәд, бул уга эргәд нисҗәһәд, бууһад уснд өөмәд наадад бәәв. Өөмчкәд нисәд һарн гиж бәәтлнь дундк күүкднь алһан алтн цалм хаяд тусхаһад авчкна. Көвүн Гинәр теңгрин күүкиг Мань Вәр хаандан авч одна. Тигәд Мань Вәр хаана көвүн тер күүкиг авад, үкл уга мөңкин хөрн тавн наста дүрәр жирһәд, улм сәәхрәд бәәдг болна.

Теду-эду болсн цагт хан көвүн цергт мордх болад, йовн гиҗәһәд цө гер-бәәшң бәрүлнә. Гинәр теңгрин күүкиг эврәннь эктәһән хойраһинь, шин бәрсн цө гертән бәәлһчкәд, цергт мордад һарна. Цергт йовн гиж бәәһәд экдән келнә: Ээж, нама кемр көвүһән гихлә: мини гергнә хун тетминь бичә өг, йир арһ уга болад, әәмштә юмн болад бәәсн цагт тигәд оч өг,— гинә. Хан көвүнә урд бәәсн гергнь Гинәр теңгрин күүкнд хорлхар седәд, цө герин доракинь көндәләд, тавн зун тергн нүүрс асхад, һал өгнә. Цө гер улаһад шатад, дотрнь бәәсн хаана эк гергн хойр үүмәд гүүгәд бәәнә. Ээж юуни арһ бәәдв гигәд, хаана гергн ууляд бәәхләнь, бердән санань зовад, дакад тер көвүнәннь келсн үг санад, хун тетминь өгнә. Гинәр теңгрин күүкн хун тетмән өмсчкәд, бешин амар орад, өркәрнь нисәд һарна. Тер күүкнә нернь Мань Хар бәәж. Күүкн дая буслһдг ламд ирәд келнә: хан көвүн цергәс ирсн цагтан намаг гиж мини ардас бичә ирг. Мана ээж, аав ик килңцтә уурта болдмн. Хар эрднь билцгән хурһнасн һарһж авад хан көвүн ирхлә өгтн — гиж келәд, нисәд йовж одна. Хан көвүн цергәсн бууһад ирчкәд, Мань Хариг үзсн болзгот гигәд түүһәд бәәнә. Дая буслһдг ламдан ирәд хан көвүн сурна: Мань Хар гергндм күрх арһ кетн—гинә. Лам келнә: Уга, нам нанд арһ уга. Чамаг бичә ир гигәд, чамд үлдәсн хар эрднь билцгнь эн гинә. Болв көвүг сурад бәәхләнь лам нәәмн живртә шарһ мөр кеһәд өгнә. Нәәмн живртә, шарһ мөрән унад хан көвүн нисәд һарна. Тигәд нисж йовтлнь дора һазрт нег гөрәсн үзгднә. Тер гөрәсиг магтн сурна, дерсн болсн дөрвн шилвтә эс билч, деңглзсн сәәхн кузутә эс билч хорхһр сәәхн хамрта эс билч, өврм сәәхн нудтә эс билч, өр шоңхр шовуна бәәдлтә эс билч-Гинәр теңгрин Мань Хар окн теңгриг үзсн болзгоч гинә. Гөрәсн келнә:—Гинәр өөрхнд буумар элкдж нисж одв — гинә. Хан көвүн терүгинь соңсад ардаснь нисәд, теңгрин орнд күрәд ирхлә өмн бийднь мөңгн уста сәәхн гидг худг бәәж. Худгин амн деер эмәлән авад, нәәмн живртә шарһан архлад, эрән йисн эрдм дассан һарһад, цаг цагин арвн хойр хувлһән һарһад, бумбин орнд уга сәәхн дүрсән һарһад, эмәл хазарарн ор-дер ясж авад кевтв. Кевтж кевттлнь нег сәәхн күүкн ховң чеенг бәрсн, мөңгн уста худгур ирнә. Күүкн, көвүг дегд сәәхндкь өрүнәс авн үд күртл һәәһәд бәәнә. Усан күүкн утхж авад, гүүһәд йовж одна. Үдлә чеенгән авсн гүүһәд күрәд ирнә. Үдлә ирсн күүкн асхн күртл һәәхәд бәәнә. Тигәд босад көвүн күүкнәс сурна: Өрүнә ирәд үд күртл бәәһәд хәр-

ләч, үдлә ирләч, асхн күртл бәәҗәнәч, эн усарн ю кеһәд бәәдвч гинә. Дорд орнд одсн Гинәр теңгрин күүкн, Мань Хар окн теңгр, киртә нуһудта ирсн, түнгиг уһажанавдн — гинә.— Не, тер күүкнә һарт ус кехләрн яһҗ кедвч—гинә. Күүкн келнә: — бурзарнь һоожулад кедв. Не, усинь кедг болвчн учринь меддг уга бәәҗч, түрүләд бурзарнь кежәһәд сүл талаһурнь цалд гүүлгүләд цугтнь кеһәд оркдмн—гиж хан көвүн келнә. Ас тер ховңг чеенгән, би чамд ус утхж өгсв гигәд, ховңгинь авад, күүкнд үзүлл уга, хар эрднь билцгән ховң дотрнь тәвәд, усинь утхж өгнә. Гинәр теңгрин күүкн Мань Хар окн күүкнәс сурна:—«Худгин амн деер юн күн бәәнә». Күүкн тигхләнь келнә: Эрән йисн эрдм төгсгсн, эн бумбин орнд уга сәәхн, цаг цагин арвн хойр хүвлһәтә, җиндмн эрднь герлтә күн бәәнә гинә. Тер күүг эрк биш дахулад авад ир гиж күүкиг Мань Хар йовүлна. Тигәд тер залуһан ээж аавасн бултулад, далд бәрәд, игж-тигжәһәд Мань Хар окн ээж аав хойрасн сурна.—Нә, ээж аав хойр, мини дорд орнд бәәсн күргн ирхлә яахвт гинә. Аавнь келнә: Махинь идж ханхн уга биләв, цусинь ууж цадхн уга биләв, күүкм киртә нуһудта бәрәд бәәдг кишго элмриг — гинә. Күүкн келнә: — Мини күргм эрән йисн эрдм төгсгсн, эн бумбин орнд уга сәәхн, цаг цагин арвн хойр хүвлһәтә, җиндмн эрднь герлтә болдм. Унтхлам эрднин герләр бәәлһдг билә, ундасхлам аршань ундар бәәлһдг билә. Иим сәәхн болхла яһнат,— гинә. Аавнь келнә:— үзәд медхгов болна. Тигәд нәәмн җивртә шарһ мөринь унулад, эрән йисн эрдминь төгсгсн дүрсинь һарһад, эн Бумбин орнд уга сәәхн бәәдлинь һарһад, цаг цагин арвн хойр хүвлһинь һарһад, күүкнь күргән илгәчкәд, эцгдән келнә: Шарһ мөрәрн мана герин өөгүр хурлдлулад мини күргн ирх, тер алднд харһтн—гинә. Күргнь гериннь өөгүр хурдлулад һархла, хадм эцгнь шүүрәд чавчна, мөрнә гүүдлд күрч чавчж чадл уга, мөрнә охр сүүлинь чавчад үлднә. Хадм экнь ардаснь хәләжәһәд келнә: Эрән йисн эрдм төгсгснчн, эн бумбин орнд уга сәәхнчн үнн бәәж. Цаг цагин арвн хойр хүвлһәтәһичн, үнн худлинь меджәхшв. Теңгр һазр хойрин шавшлһнд һалвр зандн модн бәәдмн. Тер моднд хорта хо һалзн моһа бәәдмн. Цаг цагин арвн хойр хүвлһәтә болхла тер моһаг алад, һалвр зандн моднас темдг кеж һурвн хамтхс авч ир. Тигәд би чамд, Мань Хар күүкән өгнәв—гинә. Мань Хар келнә: Тер моһан үнр зуур бүүрин һазрас соңссн күн хордад үкдмн. Болһаж йов, гигәд һурвн балта өгнә. Үнринь соңсад ухаһан харңһурад ирхлә нег балтаһинь ид, негинь тер хортн моһаг чавчхларн ид, негинь чавчад алчкад ид—гинә.

Хан көвүн хара бишд йовад моһаг алад һурвн хамтхсинь авад ирв. Хадм эцгнь байрлад, Мань Хар күүкән өгәд, сарин нөкд биш, җилин нөкд биш, насна нөкд гигәд дала гер мал өгәд үдшәһәд күүкән дорд орнур йовулв.

ЗАҺСЧ

Кезәнә бәәж. Нег заһсч залу гергтәһән хоюрн кесг җиләс нааран негчн заһс бәрәд уга бәәж.

Нег дакж заһсч өрүн өрлә заһс бәрхәр һолур һарад йовдг болна. Һолд күрчкәд гөлмән хайм цацунь, заһсн тордг болна. Заһсан авад байртаһар герүрн ирнә. Энүнә гергн байрлад, гелнгиг наартн гилгүлнә. Гергн заһс чанна, залунь гелнгүр одна. Залуг гелнгүр одсна арднь, гергнь заһсан амсж үзнә, заһсн йир әмтәхн болж медгднә. Нег заһсинь идчкнә. Дакад идх дурнь күрнә, дакад негинь идчкнә. Игә бәәж, дөрвн заһсинь идж оркна.

Гелнгиг наар гигәд залу дахулад авч ирнә.

Залу утхан бүлүднә, гелң ирәд суудг болна. Гергн гелнгд арһул келнә: «Мана залу тана хойр чик керчж авхар, бәәнә. Танит мекләд заһс ид гигәд авч ирлә,— гинә. Хойраһинь биш чамд, негинь чигн өгшгов,— гигәд гелң чикән атхад хәәкрәд һарад зулна.

— Я, яһлав, заһситн гелң авад зулж одв! Көөһәд, күцәд заһсан автн!— гиж гергн залудан келнә.

— Чамд негинь чигн өгшгов!—гигәд гелнг хәәкрәд гүүһәд йовдг болна. Заһсч залу гелнгиг көөж күцж чадсн уга. Гергнь арднь заһсан идәд, амрад җирһәд бәәнә.

НУСХА-МУ

Кезәнә бәәж. Зөвәр олн малта, һурвн көвүтә, эмгн өвгн хойр бәәж. Нег дакж экднь гем ирәд, тигәд үкх цаг деерән эмгн һурвн көвүндән келнә:

— Намаг үксн цагтм мал-геринм өрәләрнь буйим келгтн—гиж келәд, эмгн дарунь өңгрж одна.

Экән көвүднь оршачкад, мал-гериннь өрәләрнь буйинь келгнә.

Дарунь эцгнь гемтнә. Бас өңгрхиннь өмн:

— Намаг үксн цагтм бәәсн маларн цугтаһарнь буйим келгтн, тигчкәд һурвн сө цогц деерм ирәд намаг мантн,— гинә. Тигж келчкәд, өвгн өңгрж одна. Көвүднь бәәсн мал герәрн буйинь кенә.

Асхн ора болна. Бичкн дүнь Нусха Му келнә:

— Ахнр-ахнр, маниг аав һурвн сө мантн гиж өнгрхиннь өмн келлүс, ода түрүлж кен манхмб,— гинә. Чи ю келҗәх күмбч, үксн өвг кенчн манж йовла—гигәд хойр ахнь Нусха-Мууг керлдәд, алн гилднә. Нусха-Му ахнран соңсл уга түүнәсн үксн эцгиннь цогц деер гүүһәд күрч ирхләнь эцгнь энүнәс сурна:

— Кембчи?

— Нусха-Мув — гинә.

— Не, өөрән кевтҗәһәд, өрүндән өр цәәхлә гүүһәд хәр,— гиж өвгн келнә. Нусха-Му эцгиннь цогц деер кевтҗәһәд, өр цәәхлә гүүһәд хәрәд одна.

— Не, ода, үксн өвг манад, үксн өвгн чамд ю өгв,— гигәд хойр ахнь Нусха-Мууг керлдәд, цокад, шоодна.

Дакад маңһдур асхнднь болна Нусха-Му хойр ахдан келнә:

— Не, ода негнтн оч мантн.

— Үксн өвг кенчн манж йовла,— гигәд, Нусха-Мууг хойр ахнь цокад, хот өглго көөһәд гертәсн һарһчкна. Түүнәсн Нуска-Му эцгиннь цогц деер гүүһәд күрч ирнә.

— Кембчи?—гиж эцгнь сурна.

— Бив. Нусха-Мув—гинә.

— Тер хойр ахчнь ю кеһәд, ирл уга бәәһәд бәәнә?—гиж эцгнь Нусха-Мууһас сурна. Ирх биш, танд ирсн намаг цокад, керлдәд бийим алн алдад бәәнә,—гиж Нусха-Му келнә.

— Не, өөрән өр цәәтл кевтҗәһәд, өрүндән гүүһәд хәрәд од,— гинә.

Нусха-Му өрүнднь өр цәәхлә хәрәд күрч ирнә. Саак хойр ахнь Нусха-Мууг гүвднә.

Маңһдур асхнднь бас Нусха-Му хойр ахдан келнә:

— Не, ода сүл манх сө энлм, ода негнтн одад манхнтн — гигәд хойр ахан ээрнә.

— Үксн өвг ман гигәд ээрәд бәәх яһсн юмбч—гигәд хойр ахнь Нусха-Мууг гүвднә. Гүвдүлж-гүвдүлҗчкәд, Нусха-Му эцгиннь цог-цур дакад гүүһәд ирнә.

— Кембчи?—гиж эцгнь сурна.

— Бив, Нусха-Мув,— гинә.

— Наадк хойр ахчнь ю кеһәд бәәнә,—гиж эцгнь сурв.

— Теднтн нааран ирх биш, хәрнь намаг гүвдәд, алн гигәд бәәнә,—гиж Нусха-Му келнә.

— Нә, би тиим болхла чамд кишгән өгнәв,— гигәд эцгнь Нусха-Муud хар, бор, шарңху өңгтә һурви килһс өгнә.

— Кемр эн хар килһсинь уңһдахлачнь эмәлтә, хазарта, хувц хунринь һанзһлата, зер-зевнь күцс хар мөрн бийнь гүүж ирх,— гив.

Кемр бор килһсинь уңһдахлачнь бас тер хар мөрнәсчнь даву зертә-зевтә эмәлтә-хазарта, хувц-хунрнь һанзһлата мөрн гүүж ирх— гиж келв.

Кемр шарңху килһсинь уңһдахлачнь, эмәлтә хазарта зертә-зевтә, хувц-хунрнь һанзһлата нисдг мөрн гүүж ирх — гиж эцгнь келв.

Нусха-Му килһсән авчкад, гүүһәд герәдән орхар седхләнь, хойр ахнь орулхш, бас гүвдәд алн гинә.

Түүнәсн хойр ахнь хаана күүкнә марһан болхмн гихлә, цар тергән зүүж авад, һарад йовна. Нусха-Му хойр ахдан келнә:

— Нә, ахнр, намаг дахултн болна.

— Дахлгод, чамаг кен дахулх билә, хаана күүкнә марһанд орх биш, чикдән му ишкә гертән хар будаһан уuһад бәәв чигн болхм бәәж,— гигәд ахнрнь энүг керлднә. Ахнран йовсна арднь Нусха-Му йовхар гүүж һарад, му илгн шалвран, сәрсн дах хойран тәәлж хаяд, хар килһсән уңһдана. Эмәлтә хазарта, зер-зевнь күцц, хувц-хунрнь һанзһлата хар мөрн бийнь гүүһәд, күрәд ирнә. Нусха-Му-мөрән унж авад, цар тергтә йовсн хойр ахиннь өөгүр ишкрн дуулад давад һарад одна.

— Хаана һурвн күүкнә негинь одак күн авб билтәл,— гигәд, хойр ахнь хоорндан күүндәд йовна. Хаанад ирәд, Нусха-Мууг мөрән сөөһәд буухла, мөрн көвүн хойриг шинжләд, һәәхәд бәәдг улс дала болад, хәрглдәд бәәдг болна.

Нусха-Му түүнәсн хаана бичкн күүкнлә күүнднә. Күүкн ирх болна. Би маңһдур бор мөр унж ирхв, нөкәдүр нисдг мөр унж ирхв. гиж Нусха-Му хаана күүкнд келнә. Дакад илгн шалврта, царин сәрсн дахта, цар тергнә ууц деер ирхв. Тер цагт би әмин ард зогс-нав, тигәд чи намаг татад, ав гинә. Күүкн не гинә. Нусха-Му мөрән унж авад хотна захур орж ирәд, мөрнәсн нег килһс таслж авад тәвчкәд, бийнь илгн шалвр, сәрсн дах хойран өмсж авад герүрн ирәд, гериннь сүүдрт кевтнә. Тигҗәтлнь цар тергән татсн хойр ахнь ирәд, чавас-чавас мана Нусха-Му тер хаанад ирсн хар мөртә күүн-

лә әдл кү үзәд үкв чигн һундл уга бәәжл, гигәд наад бәрәд бәәцхәнә.

Маңһдуртнь хойр ахнь бас цар тергән татҗ авад, хаанаг орхар һарв. Намаг бас дахултн, тер мөртә кү оч хәләнәв гигәд Нусха-Му тергндкнь дүүҗлгдәд йовхар седв. Хойр ахнь бас, чамд хаана күүкнә марһанд орх биш, чикдән будаһан ууһад бәәв чигн болдг бишв гичкәд, йовҗ одна. Нусха-Му түүнәсн хотна захд ирәд бор килһсән уңһдахлань эмәлтә хазарта, зертә-зевтә, хувцн-хунрнь һанзһлата бор мөрн гүүҗ ирв. Илгн шалвр, сәрсн дах хойран тәәлҗ хайчкад, Нусха-Му цар тергтә хойр ахиннь өөгүр ишкрн дуулад һарв. Хаана һурвн күүкнә хойринь өцклдүрк күн эн күн хойр авб билтәл гигәд, хойр ахнь күүндәд йовдг болна. Нусха-Му хаана үүднд ирҗ буув. Бас дала әмтн мөринь һәәххинь, аль эзинь һәәххинь медл уга бәәһәд бәәцхәв.

Нусха-Му түүнәс герәдән хәрҗ ирәд, мөрән эврәннь хотна захд һарһад тәвчкв, мөрнәсн нег килһс таслҗ авад, эврәннь илгн шалвр сәрсн дах хойран өмсҗ авад, гериннь сүүдрт ирәд кевтв. Кевтҗәтлнь хойр ахнь ирәд, хәәмнь мана Нусха-Мууд эндрк өцклдүрк хойр мөртә күүнлә әдл кү үзәд үкв чигн һундл уга бәәҗ гигәд, наад бәрәд бәәв. Дакад өрүндкнь хойр ахнь цар тергән татҗ авад, хаанаг орад һарв. Нусха-Му бас дахнав гив,— хойр ахнь бас дахулсн уга.

Нусха-Му хотна захд ирәд, шарңху өңгтә килһсән уңһдав, бас эмәлтә хазарта, зертә-зевтә, хувц-хунрнь һанзһлата, нисдг шарһ мөрән ирсинь унҗ авад, хойр ахиннь өөрәһүр ишкрн дуулад һарад одв. Хаана һурвн күүкиг одак һурвн күн авб. билтәл гигәд, хойр ахнь күүндәд йовдг болна. Хаана үүдн тал күрәд ирхлә бас дала әмтс мөрнәннь сәәхнд, эзнәннь сәәхнд алькинь хәләхән медҗ чадад, үүмәд бәәв. Тигҗәһәд көвүн мөрән унҗ авад, эврәннь хотна захд ирәд, нег килһс таслҗ авад мөрән һарһад тәвчкв. Бийнь эврәннь илгн шалвр, сәрсн дахан өмсҗ авад гериннь сүүдрт ирәд кевтв. Хойр ахнь күрч ирәд, хәәмнь мана Нусха-Му тер һурвн мөртә күүг үзәд үкв чигн һундл уга бәәҗ гилдәд, көвүг наад бәрәд бәәдг болна. Маңһдуртнь хаана күүкнә сүл өдртнь одхмн гилдәд, цар тергән татҗ авад, хойр ахнь йовхар седв. Нусха-Му бас әәрә-әәрә бәәҗ дахад һарна. Һурвулн хаанад ирәд бууна. Хан әмтиг цуґтнь зерглүләд зогсачкад, күүкдтән келнә:

— Нә, эднәс кен дуртаһан татад автн, гинә. Хойр ик күүкнь күчр сәәхн хувцта хойр күрг тач авна, бичкн күүкнь илгн шалврта, сәрсн дахта Нусха-Мууг тач авна. Хойр сәәхн күргтә күүкдтән хан өргә бәрҗ өгнә, бичкн күүкән һазрин һә күрг тач авбч гигәд керлдәд, өвсн гер бәрҗ өгдг болна.

Түүнә хөөннь игҗ, тигҗәһәд хан хойр сән күргән дахулҗ дәәнд одх деерән, бичкн күүкндән келнә:

— Иим му күрг тач авлач, сән күрг кемр тач авсн болхла, адг ядхдан би дәәнд дахулҗ одх биләв, гигәд хан бичкн күүкән керлднә. Хааг дәәнд одсна хөөн хаана хатна зүүднд хаана царг диилгдсн болад, хан бийнь шавтсн болҗ орна. Тигәд хаана хатн Нусха-Мууд ирәд келнә:

— Сөөнә хаана церг диилгдсн болҗ, хан бийнь шавтсн болад зүүднд орв. Нусха-Му, хан эс медвчн чамаг сәәничн бидн меднәлм, хаана ардас одхнчинь, гинә. Түүгинь соңсад Нусха-Му хотн деерәсн нег му мөр бәрҗ авад, деесәр хазар кеһәд, хурмшар өг кеҗ авад, һарад йовна. Хотнас уухнд һарад, му мөрән энд тендкнь хадас-зөг

шааһад герәднь тәвчкнә. Мөрнь герәдән ирхлә хотна улс одак хаанд оддг Нусха-Му хуурч,— гилдәд шууглдад бәәв. Нусха-Му хар килһсән уңһдав, эмәлтә хазарта, зертә-зевтә, хувц-хунрнь һанзһлата хар мөрн бийнь гүүһәд күрәд ирв. Нусха-Му — илгн шалвр, сәрсн дах хойран тәәләд, бә тәвәд оркчкад, хар мөрән унж авад, хойр дәәнә хоорнд ирәд кевтнә. Тигәд кевтж бәәтлнь хан гүүж ирәд, көвүн нанд нөкд бол, диилгдәд шавтад үкжәнәв,— гив. Нусха-Му мөрән унж авад, чашкан суһлад татж авад дәәсиг нег үзгәснь нег үзг күртлнь чавчад одв.

Нусха-Му ода яахв, гижәһәд нег һараен цус һарһчкад, ода би шавтж одув, юуһар боохв,— гихләнь, хан хар торһн оркмжарн боож өгв. Хар торһн оркмжинь авад хотна захур орж ирәд, мөрнәсн нег килһс таслж авчкад, мөрән тәвәд көөчкв.

Бийнь илгн шалвр, сәрсн дах хойран өмсчкәд, герүрн ирв.

Нусха-Мууг ирснә хөөн хан гертән ирчкәд гемтв. Гемтсн хааг оонин махар шөл уухмн гив. Хан хойр сән күргәрн оон хәәлһв. Хойр сән күргнь хотндан уга сән мөрд унж авад, оон, хәәһәд һарв. Хойр күргиг оон бәрж чадшгоһинь медчкәд, хаана хатн Нусха-Мууд келв:

— Тер хойр оон бәрж чадшго, чи Нусха-Му ардаснь йовхнчнь— гив. Нусха-Му саак му мөрән авч ирәд, деесәр хазар кеһәд, хурмшар өг кеһәд, хошлңгар татур кеж авад, мөрән унад һарв. Хотнас заатрж һарад, му мөрән энд тендңь хадас — зөг шааһад тәвчкв. Хотна улс хәрж ирсн мөриг үзчкәд:

— О-о, оон хәәдг Нусха-Му хуурч билтәл,— гилдәд хотна әмтн шуугдлдад бәәдг болна.

Түүнәсн Нусха-Му шарңху өңгтә килһсән уңһдав, эмәлтә хазарта, зертә-зевтә, хувц-хунрнь һанзһлата шарһ мөрн гүүж ирв. Нусха-Му илгн шалвр, сәрсн дах хойрарн бә тәвәд оркчкад, мөрән унж авад, хойр сән күргнүр күрәд ирв. Хойр сән күргнь оон уга зүүллдәд, кеерәһүр йовлдад йовдг болна. Түүнәсн Нусха-Му бууһан тач авад, һадр махнь хорн болг, дотр махнь аршан болг — гигәд ооннг хаһад уңһаһад оркв.

Тигж бәәтлнь хаана хойр сән күргнь ирәд, манахн бийд нег хан гемтснд оонин махар шөл уутха гиснд, оон хәәж йовнавдн. Нег оон— хулдхнчнь — гилдв. Тиим болхла негнтн нег көлиннь чигчхәһән өгтн, негнтн нег чикнәннь ашкинь өгтн, тигәд хулднав — гив. Арһ уга, негнь нег көлиннь чигчхәһән өгәд, негнь нег чикнәннь ашкан өгәд оонинь хулдж авна. Хойр сән күргн оонан авч ирәд хаанд шөл кеж өгнә, шөлинь ууچкад хан улм күндрнә.

Тер кевтән Нусха-Му хотна захд ирәд мөрнәсн нег килһс таслж авад тәвчкәд, бийнь илгн шалвр, сәрсн дах хойран өмсж авад, оонин дотриг гертән авч ирәд чанна. Чанад болһчкад, гергндән келнә:

— Эн дотриг савд кеж авад, хаанд күргж өг.— А-а, одак мини хойр сән күргнә оонин дотриг эдн авч чансн болхгов гих. Тер цагтнь, мини авч ирсн юмн танд хорн болхго, гигәд үүдн хоорндңь цацчкад саван авад ир,— гиж Нусха-Му гергндән заакв.

— А-а, одак мини хойр сән күргнә оонин дотриг эднчн авч чансн болхов — гиж хан, күүкнәннь авч ирсн хот үзчкәд келнә.

— Мини авч ирсн хот танд хорн болхн уга — гигәд хаана күүкнь савта дотран үүдн хоорндңь цацчкад саван авад герәдән күрч ирнә.

Түүнәсн хан босж ирәд альков, үнүгинь амсж үзий, гигәд, идж үзжәнә:

— Ю-ю эннь яһсн әмтәхн махмб!— гигәд, цугтнь чөлмәд идчкәд,

хан эдгж одна. Тигэд невчкн зуур бээжэhэд хан хойр күргэн наар гиж авхулад келнэ: Манад ики кезэнэс нааран сө болhн унhлдг нег гүн бээнэ, тер гүн унhлсн цагтан эжго эрм цаhан көдэд унhлна, тер унhинь hарм цацунь деерэснь делтрин чиңгэ хар үүлн ирэд теңгрүр авч одна. Тер гүүг төрсн цагт унhинь хар үүлнд өглго авч иртн — гиж закна. Хойр күргн тер сөөдэн ирэд гетэ-гетэ бээтлнь гүн унhлна, унhлм цацунь деерэснь делтрин чиңгэ хар үүлн унж ирэд, унhиг дел сүл хойраснь өргэд авад оддг болна. Хойр күргн бууhарн хорлж чадл уга герэдэн күрч ирнэ. Маңhдуртнь хаана хатн хаанд келнэ.

— Харжахар Нусха-Мууг нег илгэхмн — гинэ.

— Юн hазрт уга, мини хойр күргнэ эс бэрсн юмиг Нусха-Му бэрдгнь бээтхэ, гинэ. Нэ, тер бийнь харжахар илгэхмн гигэд хатн Нусха-Мууг мөрнднь деесэр хазар кеhэд, хошлнгар татур кеhэд, хурмшар өг кеhэд мөринь унулад йовулна. Хотна захд hарад, му мөрэн энд-тенднь хадас шааhад тоглюлад көөчкэд, бийнь шарнху өңгтэ килhсэн уңhдана. Эмэлтэ хазарта, зер-зевнь hанзhлата шарh мөрн гүүж ирнэ. Илгн шалвр, сэрсн дах хойран тээлэд бэ тэвэд оркчкад, мөрэн унж авад, гүүлгэд гүүнүр күрэд ирнэ. Гүүг гетэ-гетэ бээтлнь гүн унhлна. Унhлм цацунь деерэснь делтрин чиңгэ хар үүлн нисж ирэд, унhиг дел сүл хойраснь чишкүлэд авад hарч йовтлнь Нусха-Му хаhад оркна. Генткн hазрт күүнэ нудрмин чиңгэ hал унад ирнэ, авад хэлэхлэ хумха хурhнд зүүдг алтн билцг болдг болна. Тер кевтэн билцгэн хавтхлж авад, хотна захд ирэд, мөрнэсн нег килhс таслж авчкад, мөрэн тэвчкнэ. Бийнь илгн шалвр, сэрсн дах хойран өмсж авад, гертэн ирнэ. Билцгэн авч ирэд гергндэн дүрүлчкэд тагчг бээhэд бээнэ. Дарунь кесг хонжаhад хан хойр сэн күргэн наар гилгж авад, тер үүлнэ авч одад бээсн мини гүүнэ унhд ода теңгр деер hазр бүтэм адун болх, түүг теңгр деерэс оч көөж авч иртн гив. Хойр күргн сэн гисн мөрдэн унад теңгр деер бээсн аду авхар hарад йовна. Тедниг теңгр деер hарч аду авч ирш угаhинь хаана хатн медэд, хаанд келнэ:

Харжахар Нусха-Мууг тэвхм болвзго, юм эс күцэвчнь йовжл йовг — гинэ.

— А-а, Нусха-Му теңгр деер hарч аду авч ирлhн бэт бээжл — гиж хан келнэ. Хатн хааhан ээрэ-ээрэ бээж Нусха-Мууг йовулх болна. Нусха-Му саак му мөрндэн деесэр хазар кеhэд, хошлнгар татур кеhэд, хурмшар өг кеж авад hарад йовна. Хотна захд hарад му мөрнэнь энд-тендь хадас-зөг шааhад көөhэд тэвчкэд, шарнху өңгтэ килhсэн шатадг болна. Эмэлтэ-хазарта, зертэ-зевтэ, хувц-хунрнь hанзhлата шарh мөрн деерэснь нисэд орад ирдг болна. Илгн шалвр сэрсн дах хойран тээлэд оркчкад, бийнь мөрэн унж авад, хойр күргн деегэр теңгрэр нисэд hарч йовдг болна. Хойр күргн эн йирин нег уга күн биш, йирин Нусха-Му болх, бидн үквчн теңгрэд hарч чадш угавдн, энүг аду авч ирсн цагт булаж авхмн гилдэд хойр күргн күүндлдэд йовдг болна.

Нусха-Му теңгрт ирхлэ, нег ик цаhан өргэ бээдг болна. Тер өргэн арднь дала болсн адун зогсж бээдг болна. Герт орад ирхлэ, нег күүкд күн цуста киилг уhаж бээдг болна.

— Энтн юн киилгв. Юн цусмб? — гиж Нусха-Мууг сурхлань:

— Ай, мана залу сө болhн дордин орнас нег унh авч ирдг билэ, сөөнэ унh авч йовтлнь күн хумха хурhинь хаhад таслчкж гинэ.

— Тер залутн альд бээнэ,— гиж Нусха-Му гергнэс сурв. Герт орн деер унтж кевтнэ — гив. Герт орад ирхлэ, хумха хурhн уга залу

орн деер унтж кевтдг болна.' Үлдән һарһж авад, орн деернь чавчж-чавчж оркчкад, адуһинь тууж авад Нусха-Му һарад йовна.

Һазрт бууж ирсн цагт өмннь нег ик цаһан өргә бәәсиг үзәд, Нусха-Мууд мөрнь келнә:

Эн гер чамд хорлтан халдах гер, орхмн биш, кемр орсн цагтан барана өмн бийд бичә һар, гинә. Өлсәд-ундасад үкж йовсн күн арһ уга болад, герт орад ирв. Өмннь барана өмн бийд цаһан ширдг делгәтә, ширдгин өмн бийд дала болсн хот-хол тәвәтә бәәдг болна. Тедн Нусха-Мууг алад адуһинь авхар ширдг дор йирн йисн алд нүк малтчкна. Өөдән һарад суутн гигәд ээрә-ээрә бәәтлнь, ширдг деер һарм цацу Нусха-Му йирн йисн алд нүкнд тусв. Дегәд шүрүтәһәр тусад шаһа чимгнь дундаһурн хуһрж одна.

На-ца герән цуцх билә гилдәд, шурс-шурс гилдәд герән цуцад, адуһинь тууж авад хойр күргн хаанаһур хәрж одна. Ода яһж һархв гигәд ухалж бәәтлнь, нег чимгнь хуһрсн шорһлжн нег хамтхснас авад көлдән түркә-түркә бәәж эдгәд нүкнәсн һарч одна. Ода би үүнәс түркс гиж санад хамтхснас түркхләнь көлнь бас эдгж одна.

Ода нүкнәсн яһж һархв гижәтлнь генткн деернь йирн негн алд сүүлтә чон ирәд нүкнә өөр зоксхлань, сүүлнь нүкн дотр унжна. Нусха-Му сүүләснь татж һарад, мөрән унж авад, хотна захд ирәд мөрнәсн нег килһс таслж авад тәвчкәд, бийнь илгн шалвр, сәрсн дахан өмсж авад гертән ирәд, хаана оркмжинь һарһад тәвчкәд, саак алтн билцгин герлинь үүднд тусдгар эврәнн өвсн гер дотран тәвчкв. Генткн герл туссиг үзәд, хан һарч ирәд:

— Яһлав-яһлав, Нусха-Мууһин гер шатжана, шулун күүким асрж өгтн—гигәд хан хәәкрәд бәәдг болна. Гертән орж ирчкәд, хәрү һарад хәләхләнь бас һал һарад бәәдг болна.

Һал орсн болхла эднә өвсн гер шатж одх билә, ода юн болхв, гиж ухалад, өөрдж ирәд хәләхләрн, алтн билцгәс һал һарад бәәсиг үзнә. Ташр өөрнь Нусха-Мууһин һариг боосн хар торһн оркмж бас бәәнә, саак дәәсинь дәәлсн көвүг Нусха-Мууһинь медчкәд, Нусха-Мууг нам хара күн бишинь медәд, хан хәрж ирәд, эврәнн ууһад уга хотан келгәд, эврәнн сууһад уга ширәһән тәвәд, Нусха-Мууг наар гилгв. Нег наар гилгснднь эс ирв, хойр наар гилгснднь эс ирв, һурвдгч наар гилгснднь — ода одл уга яһж бәәхв,— гигәд эвртә гидг хувцан өмсәд, хаанаһур ирв. Хан сууһад уга ширә деерән суулһад, ууһад уга хотан өгәд, Нусха-Мууг эвртә гидгәр тоов.

Түүнәсн Нусха-Му келв:

— Та нег дакж шавта бәәһәд нег хар мөртә көвүһәр дөң авсан эс меднт,— гив.

— Меднә.

Тигәд тер көвүнә һарт шав тууссиг та хар торһн оркмжарн боож эс өглт?

— Өглә.

— Нә, тертн би биләв, тер оркмжтн эн,— гигәд оркмжинь һарһад өгәд оркв.

— Тер дәәнәс ирәд, таниг гемтхд, оонин махар шөл уухм гигәд, хойр сән күргәрн оон эс хәәлһлт. Тигхд тер хойртн оон бәрж чадл уга эргәд йовж йовтлнь, нама ардаснь харжахар гигәд эс тәвлт?

— Тәвлә.

— Теднтн мини бәрсн оонас ирж сурла. Сурхлань би негнтн көлиннь чигчхә, негнтн чикнәнн ашк өгәд, дотр махинь биш һадр махинь автн гиж келснд, теднә негнь көлиннь чигчхә өгәд, негнь

чикнәннь ашк өгәд һадр мах авла. Бәртн, эн чигчхә ашк хойр, худл гихлә күргән авхулад хәләтн, гиҗ Нусха-Му келв. Хойр сән күргиг авхулад негнәннь махла авхла,— ашкнь уга болв, негнәннь һос тәәлхлә, көлиннь чигчхә уга болв.

— Дакад болхла эднтн намаг теңгрәс аду авад хәрҗ йовтлм мекләд, йирн йисн алд нүкнд унһала,— гиҗ Нусха-Му келәд, алтн билцг зааһад хар үүлнә тускар бас келв.

Хан хойр күргиг цаажла харһулв. Нусха-Му хойр ахдан хаана хойр күүк авч өгәд, бийнь хаана орад уга гертнь орад, унтад уга ор-дер деернь унтад, ууһад уга сән хотинь ууһад, өмсәд уга сән хувцинь өмсәд, амрад җирһәд бәәв.

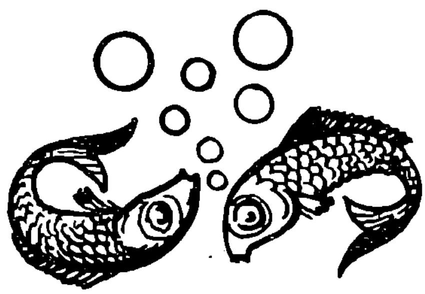

ШААЗҺА СӘН НӘӘЖТӘ ЭМГН ӨВГН ХОЙР

Кезәнә бәәж. Эмгн өвгн хойр бәәж.

Нег дакж өвгиг гертәсн һарч йовтл, нег итлг шовун шаазһаг шүүрәд, ташртан һазрт унад оддг болна.

Өвгн үкс гүүһәд, итлгиг үргәһәд, шаазһаг хаһцулад авна.

Итлгт шүүрүләд өрвлһән үмтәлһсн, әрә әмтә, шаазһаг өвгн гертән авч ирнә.

Шовун болв чигн әмтә юмнлм гигәд, эмгн өвгн хойр шаазһаг асрад бәәнә.

Көгшәсин асрлһнд шаазһа әм авад, көлд орад ирнә.

Нег дакж шаазһа: әм аврсн ач-тус болсн, аав ээж хойр, танд ик ханлт өргҗәнәв, би эн һазрин күн бишв, алвтасн һарад кесг болчкув, ода дарунь күрх зөвтәв, тандан ода ю өгхв — гигәд, нег өрвлһ шаазһа таслж өгв. Түрәд бәәсн цагтан нан тал күрәд иртн,— гичкәд, шаазһа нисәд йовж одна.

Кесг жил болна, кемжән уга цаг өңгрнә, эмгн өвгн хойр эдлвр-ууврар түрәд ирнә.

Нег дакж, ода яһдмб?— гижәһәд, арһан бархларн, эмгн авдран уудлна. Угта уудллһна сүүләр, эмгн авдрин йоралас нег өрвлһ олж авад:

— Өвгн, жигтә юмб? Эн мана авдрас өрвлһ ю хәәсмб?— гиж сурна.

— Саак мана сән нәәж шаазһан өрвлһ болх. Нам мартж бәәжвдн. Игж үкхин ормд шаазһа сән нәәждән күрәд үзий. Яһв чигн дөң болх,— гиж өвгн келв.

— Яһлав, өвгн шулудтн, ю заяна, заясинь авч иртн,— гиж эмгнь селвгән өгв.

Өвгн бедрәд, шаазһа сән нәәжән орад һарна. Жил-жилдән йовад, жилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин һучн хонг-

тан йовад, шааҙhад өөрдәд ирх кемд, зуурнь харадан живр сахлта хар улан залу харhна.

— Өвгн мендвт?

— Менд!

— Хамаран оч йовнат?

— Шааҙhа сән гәәждән оч йовнав.

— Шааҙhа сән нәәҗәсн юуhинь авх күмбт?

— Өгсинь авхгов,— болна.

— Уга тиим биш. Ач-тус кесн аав ю авнат, авнав гисән автн — гихләнь—Алтар саңhслдг алг дааhитн авнав — гитн гиж келчкәд, залу уга болж одна.

Өвгиг шааҙhанд ирхлә, шааҙhахн ик байр кеҗәж. Өвгиг шааҙhа долан-долан дөчн йисн хонгт гиичлүләд, өвгн танд юн кергтә гиж сурад, авнав гисән автн,— гинә.

— Алтн мөңгәр саңhслдг алг дааhитн авнав — гиж өвгн сурна. Шааҙhа буру хәләж ууляд, зөв җәләж инәһәд, алтн мөңгәр саңhслдг, алг дааhан өвгнд көтлүләд тәвнә.

Өвгн дааhан авад, йовж йовад — хаанад орад hарс гигәд, хажиhәд хаана hаза ирхлә, хотна кесг көвүд шаhа наачадг болна.

Өвгн дааhан уйчкад,— көвүд алтн мөңгәр саңhслдг алг дааhн саңhсл — гиж бичә келтн гичкәд, хаанад орж одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: — Алтн мөңгәр саңhслдг, алг дааhн, саңhсл,— гилдәд хәәкрлднә.

Алтн мөңгәр саңhслдг алг дааhн, алтн мөңгн хойрар мел саңhслад бәәнә. Көвүд иим ик олзта мөрн олдснд байрлад, алг дааhиг бултулчкад , ормднь оңгдан алг дааh уйчкна.

Хаанад орсн өвгн хаанд келнә: хаана зергәс танд алтн, мөңгәр саңhслдг алг дааhн белгтә ирвв — гиж баралхна.

— Альков түңгичн хәләй — гигәд, хан өвгиг дахад hарна.

Өвгн дааhндан ирәд, алтн мөңгәр саңhслдг алг дааhн саңhсл — гигәд нег келәд оркна, саңhслхш. Хойр келәд оркна бас саңhслхш. hурв келлhнләнь дааhн хойр дууна эргмд харар саңhслд, хаатаhинь хойраhинь лашад оркна.

Хан уурлад, өвгиг сөөвңгүдәрн гериг hурв эргүлж көөлhәд, модар үктлнь гүвдүлнә.

Өвгн шааҙhа сән нәәжүрн дакад hарад йовна. Жил-жилдән йовад, жилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин hучн хонгтан йовад, шааҙhа сән нәәждән өөрдәд ирхин алднд, зуурнь харадан живр сахлта хар улаң залу харhна.

— Өвгн мендвт?

— Менд!

— Хамаран оч йовнат?

— Шааҙhа сән нәәждән.

Шааҙhа сән нәәжәсн юуhинь сурж авх күмбт?

— Өгсинь авхгов — болна.

— Уга, тиим биш. Ач тус кесн аав ю авңат? Авнав гисән автн— гихләнь; тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдритн авнав — гитн гиж келчкәд, залу саак кевәрн уга болж одна.

Өвгиг шааҙhанд ирхлә, шааҙhахн ик байр кесн бәәнә. Өвгиг шааҙhа долан-долан дөчн йисн хонгт нәәрлүләд:

— Өвгн танд юн кергтә? Авнав гисән автн,— гиж келҗәнә.

— Тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдритн авнав — гиж келҗәнә. Шааhа буру хәләҗ ууляд, зөв хәләҗ инәhәд, тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдран өгәд тәвәд оркна.

Өвгн авдран авад йовҗ йовад, хаанад орад hарс гигәд, хаҗиhәд хаана hаза ирхлә, хаана хотна кесг көвүд шаhа наачадг болна. Өвгн авдран hаза оркчкад:

— Көвүд тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдр пилг — гиж бичә келтн гичкәд, хаанад орна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц:— Тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдр пилг, пилг — гилдәд хәәкрлдәд бәәнә. Тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдр, тосн өөкн хойрар мел пилгәд бәәнә. Иим ик олзта авдрт дурлад, көвүд ормднь мел әдл авдр авч ирәд тәвчкәд, тосн, өөкәр пилгдг тоста хар авдриг бултулчкна.

Хаанад орсн өвгн хаанд:— хаана зергәс, танд тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдр белгтә ирвв — гиж барална.

— Альков, түңгичнь хәләй — гигәд, хан өвгиг дахад hарна.

Өвгн авдртан ирәд:— Тосн, өкәр пилгдг тоста хар авдр пилг гигәд нег келәд оркна, пилгхш. Хойр келәд оркна пилгхш. Һурвдад келнә— пилгхш.

— Кишго худлч көгшн зүгдг — гигәд хан уурлад, сөөвңгүдәрн бәәшңгән hурв эргүлҗ көөлhәд, модар үктлнь өгүлнә. Өвгн шааhа сән нәәҗүрн дакад hарад йовна. Җил җилдән йовад, җилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин hучн хонгтан йовад, шааhа сән нәәҗиндән өөрдәд ирхин алднд, зуурнь харадан җивр сахлта, хар улан залу харhна.

— Өвгн мендвт?

— Менд!

— Хамаран оч йовнат?

— Шааhа сән нәәждән.

— Шааhа сән нәәҗәсн юуhинь авх күмбт?

— Өгсинь авхгов,— болна.

— Уга, тиим биш. Ач-тус кесн аав ю авнат, Авнав гисән автн — гихләнь: Тогльҗ йовад цокдг тог шаавритн авнав — гиж келтн,— гичкәд, залу саак кевтән уга болҗ одна.

Өвгиг шааhанд ирхлә, шааhахн ик байр кесн бәәнә.

Өвгиг шааhа долан-долан дөчн йисн хонгтан нәәрлүләд,— өвгн танд юн кергтә, авнав гисән автн гинә.

Тогльн йовҗ цокдг тог шаавритн авнав — гиж келҗәнә.

Шааhа буру хәләҗ ууляд, зөв хәләҗ инәhәд, тоглнь йовҗ цокдг, тог шаавран өгәд тәвәд оркна.

Өвгн шаавран авад, hаза ирхлә, хаана хотна кесг көвүд шаhа наачадг болна.

Өвгн шаавран hаза оркчкад:

— Көвүд, тогльн йовҗ цокдг тог шаавр, тогльн йовҗ цок — гиж бичә келтн — гичкәд, хаанад орж одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц:— Тогльн йовҗ цокдг, тог шаавр тогльн йовҗ цок — гилдәд хәәкрлдхлэнь, шаавр көвүдиг көөhәд, тогльн йовҗ толhадад, мууднь күрәд бәәнә.

Хаанад орсн өвгн: хаана зергәс танд тогльн йовҗ цокдг, тог шаавр белгтә ирвв — гиж баралхна.

— Альков, түңгичн хәләй — гигәд, хан өвгиг дахад һарна. Хан өвгн хойриг һарад ирхлә, шаавр тогльн йовж көвүдиг толһадад йовна.

Көвүд өвгиг үзчкәд — Яһлав өвгн, әм авртн гилднә. Эн шаавран зогсатн. Алтн, мөңгәр саңһслдг алг дааһан автн, тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдран автн — гилдәд хәәкрлдәд бәәнә.

Өвгн шаавран зогсаһад, алтн мөңгәр саңһслдг алг дааһан авад, тосн, өөкәр пилгдг тоста хар авдран авад, эмгтәһән хоюрн алвтиннь хаанла зерглж бәәрләд,— алтн мөңгн элвгәрн әмтә тоотд туурад, тосн өөкәр элвгәрн, теңгс һатц туурад, төвкнүн, әмр тавар җирһәд бәәж.

ҚЕР ҺАЛЗН ХУЦТА ҚЕЕДӘ ГИДГ ӨВГН

Қезәнә бәәж. Қер һалзн хуцта Қеедә гидг өвгн бәәж. Эн угатя өвгн һанцхн һалзн хуцан унад, хааһарнь цокад хавшулад, һуярнь цокад һувшулад һарад йовна. Зуурнь генткн нег хумха дал кевтж. Цагт маһд уга, кергтә чигн болад бәәдг — гигәд далиг өвгн хавтхлчкад һарв. Асхн бүрүл дахад өвгн нег байна хотнд ирәд, хуцан уйчкад, герт орад ирхлә, байнахн цәәһән ууж бәәнә.

Өлссн өвгнд цәәһәсн күн өгсн уга.

Мал хотнд орсн хөөн байнахн бас махан чанв.

Эн махнасн бас өгш уга бишв,— гиж санжаһад би нег бичкн махтав, түүгән чанж идх хәәс өгит — гив. Тигхләнь,— мана махнла чанад ид — гиж байн келв.

— Махнтн махим идж оркхла яахв — гиж өвгн келв.

— Мана махн махичнь идхлә, махан цугтнь өгнәв,— гиж байн келв. Тигхләнь, өвгн босад хумха далан күнд үзүлл уга хәәснд тәвж оркв. Махиг болһад һарһхла, өвгнә дал нүцкн болна.

— Хәлә, махнтн махим идж — гиж өвгн ярвна.

Байн арһ уга, келсн үгдән боогдад, махан цуһараһинь өвгнд өгчкв. Өвгн махан идчкәд, хуцан архлх нег арһмж сурв.

— Хө күн архлдв. Хуцан хөөнлә хашад орулчк,— гиж байн келв.

— Хөөнтн хуцим идж оркхла яахв,— гиж өвгн келв.

— Хөөдм чини хуцичнь идхлә, хөөһән цугтнь өгнәв,— болна байн. Өвгн хуцан хашад орулв.

Әмтн цуһар унтв. Сөөднь өвгн босад, кер һалзн хуцан алад, хөөдиннь амнд цугтаднь цусинь түркәд, махинь нохаст өгч оркад, такчг орж ирәд унтв.

Өрүнднь босхла, өвгнә хуц уга, хөөдин амн ху цусн. Нә, хөөнтн хуцим идчкж. Би келлүв танд, ода хөөһән цугтнь өгтн,— болв.

Байн арһ уга болад зөв хәләж инәһәд, буру хәләж ууляд — өвгнд хөөһән туулһад тәвб. Тигәд өвгн дала хөөтә болад амрад җирһәд бәәв.

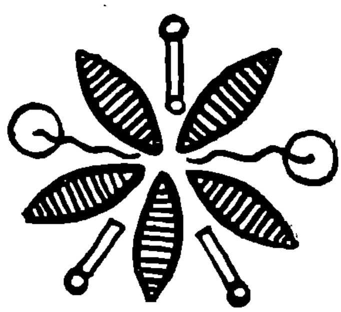

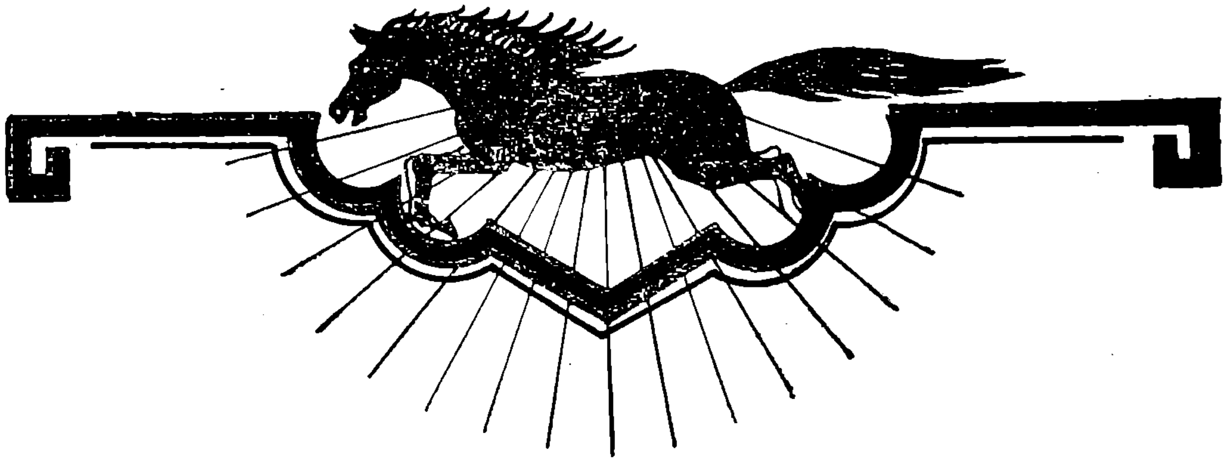

АШНЬ АЛГ МӨРТӘ АМН ЦАҺАН

Кезәнә бәәҗ, нег хаана нутга угатя эмгн өвгн хойр һурвн көлтә көк царта, төмр өлгәтә көвүтә бәәҗ.

Тер хаана алвт нег дакҗ арвн тавн толһата атхр хар мус ирҗ кү идн гиҗәнә гигәд цуһар нүүлдцхәнә. Өвгн Һурвн көлтә цар деерән төмр өлгәтә көвүһән ачхлань, царнь даахш. Герән буулһчкад көвүһән ачна, царнь даахш. Арһан барад эмгн өвгн хойр төмр өлгәтә көвүһән хадин заагт хаяд, сүл адуһан тууҗ йовсн хаана адучнриг дахад йовна.

Нүүҗ одсн хаана нутг деер нег алг унһн экәсн салад үлдсн бәәҗ. Тер унһн ирәд, төмр өлгәтә көвүг көләрн чавчад бәәдг болна. Көвүн өмнәснь: цуста махта күн болхла — нааран йов, өвсн киитә мал болхла — цааран йов гинә. Унһн тагчг дакад көләрн чавчад бәәнә, көвүн: өвсн киитә мал боллтал эн — гигәд, төмр өлгәһән тиирҗ хамхлад, һарад ирнә, хәләхлә, алг унһн болна. Унһиг көвүн бәрҗ авад, нутг деер үлдсн шидмснә тасрхасар оосрлад, көтләд йовна. Йовҗ-йовҗ йовад, көвүн келнә:

— Чи бидн хойр яһҗ күүнә нутг деер үлдсн болий.

— Ода әлдәрән одий?— гинә. Тигхләнь алг унһн, көвүнд келнә: Би һурв туульнав, тер һурвн туульлһндм эс унхла, чи мини эзн болхч, кемр унҗ одхла эзн бишч — гинә. Көвүн не гигәд, мөрән туулюлна. Көвүн унл уга торна. Ода чи лавта мини эзнч — гиҗ көвүнд мөрн келнә. Көвүн мөрнәсн бууһад, эмәл хазарин зүүтә юмс күүнә нутг деерәс цуглулҗ авад, мөрндән тохад, мордад һарна.

Кесг цагтан, кемҗән уга йова-йовҗ нег алтн амта худгин хаҗуһар орҗ ирнә. Көвүн мөрндән келнә: Не, күн ирәд, нанас нерн-усим сурх, му болв чигн, чи нанд нег нер өг — гиҗ мөрндән келнә.

— Өвсн киитә нанар заалһхин ормд, чи бийчнь за,— гиҗ мөрн келнә. Терчнь чигн зөвтә гигәд, көвүн мөрндән Амн Цаһан гидг күн

болнав, чи Ашнь алг гидг кулгм бол гинә. Мөрнь зөв болад, алтн амта худгин хажуд мөрән идулчкәд, Амн Цаһан худгин өөр йовсн хойр буһ марлиг бәрҗ авад, буру зөв хойр шарчкад, унтҗ одна.

Тер худгас ик хол биш нег өндр шар-цоохр бәәшң үзгднә. Тер бәәшңгд нег хаана күүкн тааста күрг олҗ чадл уга, зарц күүктәһән хоюрн бәәдг бәәҗ. Хаана күүкнә зарц күүкн уснд ирчкәд, көвүн мөрн хойриг үзн тусад, алң болад юн гидг күмб эн, юн гидг кулгв?— гигәд хойраһинь һәәхә бәәҗ, зөвәр удад одна. Зарцан ирхләнь, хаана күүкн иим удан яһвч?—гинә. Зарц күүкн өмнәснь алтн амта худг деер нег мөртә залу унтҗ кевтнә, тана хойр буһ марлитн алад, махинь шарчкҗ — гинә.

Тигхләнь хаана күүкн нанла хальдм юн күмб терчн гигәд, уурлад хар иштә ханҗалан һартан атхчкад, гүүҗ ирәд, Амн Цаһаниг чавчхар седхләнь, хаана күүкнә барун һар татгдад одна. Барун һарнь татгдснд күүкн сеҗәд, көвүг серхинь күләһәд суна.

Амн Цаһан босҗ ирәд, буру зөв хойр хәләлһҗ шарсн буһ марлиннь мах авад иднә. Идәд нег мөһлцг үлдсн алднд күүкн: эзн уга юмн биш, эзндь нег мөһлцг өгхлә яһдв — гихләнь, Амн Цаһан нег мөһлцг мах ардан бәәсн күүкнд утхарн хатхад өгнә. Күүкн идчкәд, хумха хурһан холтртлнь, эркә хурһан элтлнь долаһад бәәнә. Күүкн бәәҗәһәд көвүн манад ирәд, гиич болад йовтн,— гинә. Күүкнә келсн үгд Амн Цаһан хәрү өгл уга суна. Күүкн хәрүһинь күләҗ чадад хәрҗ одна.

Амн Цаһан хот-хоолан ууһад, мөрән бәрҗ унад, һарад йовҗ йовад:

Э! Намаг хаана күүкн ирҗ гиич болтн гисн биший!— гигәд, хаҗиһад, хаана күүкнәд ирхлә, хаана күүкн: аль бис зер-земш белдәд, Амн Цаһаниг нәәрлүлнә.

Көвүн нег хонад маңһдуртнь мордхар седнә, мордхар седхләнь күүкн нег хонсн күн, хойр чигн хондм,— гинә. Көвүн зөв гигәд һурв хонна. Һурв хонхлань күүкн, һурв хонсн күн мөңкин бәәдм,— гинә. Тигхләнь көвүн мөрнләһән зөвчләд, хаана күүкәр хатан кеҗ авна.

Хаана күүкнә зарц, хаанд күүкнтн нег төөрҗ тарҗ йовсн көвүнд одв гигәд, нуувчин бичг илгәнә. Хан авад умшчкад, күүкн талан һарад йовна, хааг аашсинь күүкн үзәд Амн Цаһаниг аав уурта аашна, тостн,— гинә. Амн Цаһан Ашнь Алган тохҗ унад, хадм эцгән тосҗ ирәд, барун ам татҗ эргәд, тосад ирнә. Хан күргн күүкн хойран үзәд, күргән таасад байрта болна. Зарц күүкән дуудулҗ авад, чи юн худл бичг нанд бичвч,— гинә. Күүкн хаана өмнәс му күргн гихлә, таниг шулун ирх гигәд бичләв,— гинә. Тернь чигн орта гигәд, хан зарц күүкиг таалад, күүкнәнь нәр җирһлд орад, тоогдад хәрҗ одна.

Удл уга, нег цөөк хонсн хөөнь, гентклн сөөнь өрәлин дуңгә цагт Амн Цаһан герчнь шачана гигәд юмн хәәкрнә. Амн Цаһан хурдлад һарад, мөрән хәләнә. Мөрнь өмнәснь ишкләд оркна. Амн Цаһан орн деерән ирәд шүүрхлә, гергнь уга.

Амн Цаһан гергән хәәнә, гергнь уга. Арһан барад хаанаг орад һарна. Хаанад ирәд зөв-учран хаанд медүлнә. Хан өмнәснь: чи бичә гергән нек, нанд көвүн болад бә,— гиҗ Амн Цаһанд келнә. Амн Цаһан уга — «телүлгсн мөрн, тер һазртан күрхлә сән, түнүг гисн залу, түүндән күрхлә сән», гигәд, гергән нәкәд һарад йовна.

Кеог цагтан кемҗән уга йовад, нег худгин амн деер ирәд, мөрән тәвәд идулчкәд, бийнь амрад кевтнә. Тигҗ бәәтлнь алтн мөңгн хойр

домб бәрсн нег күүкн күрәд ирнә. Амн Цаһан күүкиг юн күүнә күүмбт, яһҗ йовнат? — гигәд сурхлань, күүкн өмнәснь: би Төгә Бүсин гергнә зарцв, Төгә Бүс шидр дорд үзгин нег шин герг авч ирлә, тернь йир уурта, һар деернь ус икәр кехлә, ик гинә, баһар кехлә, баһ — гигәд, кү зоваһад бәәнә,— гинә.
Тер келсн тоотинь Амн Цаһан соңсад, эн авч одсн усан һар деернь җиирүләд кежәһәд, генткн асхад орк,— гинә. Амн Цаһан күүкнә авч йовсн уснаснь уусн болҗаһад алтн билцгинь, домбта усн дотрнь хайчкна. Амн Цаһана келсинь соңсад, күүкн не гигәд йовҗ одна.
Күүкн ирәд, Төгә Бусин гергнә һар деернь ус җиирүләд кежәһәд, цугтнь көмрәд кеһәд оркна. Домбин йоралас алтн билцг унад, күрәд ирнә. Тер билцгиг шүүрч авн, Төгә Бүсин гергн, алтн амта худган орад һарна. Худг деер ирхлә, Амн Цаһан бәәснь үзгднә. Төгә Бүсин гергн үзн яһад ирсн юнгад ирсинь Амн Цаһанас сурад, Амн Цаһаниг герүрн дахулад һарна.
Амн Цаһан Төгә Бүсин гертнь ирәд, ик гидг нүк малтад, Төгә Бүсиг герүрн ирхинь күләһәд сууна. Тигҗ бәәтлнь Төгә Бүс ирәд, пуф! Юн цогц хорхан үнр һарч бәәхмб?— гиҗ гергндән келнә, гергнь: таниг бәәсн һазрт юн ирх билә! Өөртн, хоттн көрч одв,— гинә. Тигхләнь гергнәнь үг иткәд, орад ирлһнләнь, Амн Цаһан гетҗ бәәһәд, толһаһинь чавчад, нүкнднь унһаһад алчкна.
Төгә Бусиг алчкад, гергән авад, бийдән хар уга болтха гигәд, Төгә Бүсин хувц-хунринь өмсәд, Төгә Бусин эцг тал Амн Цаһан одна. Төгә Бүсин эцгнь көвүһән гиҗ медәд, шин гер мал болснд, нәр наад кеһәд, җирһәд бәәнә. Тигә бәәтл, хонх цаг болна.— Би аавлаһан унтнав, кесгәс нааран аавлаһан унтад угав — гигәд, Төгә Бүсин эцглэнь Амн Цаһан унтад, сөөднь босад, Төгә Бүсин эцгиг алчкна. Тер метәр Төгә Бүсин ахнринь гер бүлтәһинь хорачкад, гергтәһән амр сәәхн җирһәд бәәнә.

ШИНЖЧИНҺУРВН КӨВҮН

Кезәнә, хур орсн өдр шинжчин һурвн үрн, орчлңгин бүтү-бүркг хамгиг шинжлж медхәр һарад йовна. Тигәд йовж йовтлнь, дала болсн хөд харҺна.

— Ах, эн хөн дотр яман бас йовж гиж ик ахнь келнә.

— Тертн үнн, ах нойн баав. Эн хөд тарад идәд йовж, ямад дахулад тигҗәнә,— гиж дарукнь келнә.

— Хойрантн үнн, ах нойн баавнр. Дакад хөөчиннь толҺа цаарта бәәж. Эн довуна өөр сууҺад, толҺаҺан маажж, толҺаҺаснь хаг унж,— гиж отхн дүнь келнә.

— Мел чик гилдәд, һурвулн цааранднь давад һарна. Өмнәснь хар унҺн арсн дахта, харадан җивр сахлта, халтр мөр унсн, хар улан залу тосж харҺна.

— Залу яҺж йовнат?

— Сөөнәк хурт хөөдән алдчкад, хәәж йовнав — болна.

— Хөд дотртн ямад йовлу?

— Иовла.

— Хөөчинтн толҺа цаарта билү?

— Билә.

— Не, тигхлә минь үүнд, өргн дор мөрнь бәәнә — гигәд зааҺад йовулчкна.

Түүнәсн давж һарн, шинжчин һурвн көвүд хойр төгән мөр үзнә. Тер хойр төгән мөрин барун биидк төгәнь һазрт шигдәд йовж. «Нег тергнә хойр төгән мөр әдл яҺж эс болдв?» — гигәд һурвулн зөвәрт эргәд шинжлнә. Тигәд һурвулн хүүвләд, тәәлнә.

— Эн тергнә барун биид олзта күүкд күн сууж — гиж ахнь келнә.

— Тертн үнн, ах нойн баав. Дакад зүүж йовсн темәнәнь барун нүднь сохр бәәж. Үчр юңгад гихлә, хаалҺин зүн амнас өвс шүүрәд идәд, барун амнаснь идсн юмн уга — гиж дарук ахнь келнә.

— Хойрантн үнн, ах нойн баавнр. Түн деер зүүж йовсн темәнәнь барун нүдн сохр деерән, зүн арань цоорха. Үчр юңгад гихлә, таслж

авсн өвснәсн аран тусарн даалһл уга үлдәһәд йовж,— гиж отхн дүнь келнә.

Тергнә мөрәр тиим күүндә кеһәд йова йовж, нег хотнур орад ирнә. Хотна дунд, өмн бийднь темән терг тәәлчксн герт ирәд орцхана.

Менд сурад күүнджәһәд, барана өмн суусн күүкд күүнәс:

— Дү күүкн, эн тергәр чи ирвчи?— гиж ик ахнь сурна.— Э,— гиж, гиичд ирсн олзта күүкд күн келнә.

— Залу ах, зүүж йовсн темәнәнтн барун нүднь сохрий?— гиж дарукнь сурна.

— Сохр,— гиж барун бийд суусн залу келнә.

— Зүн арань бас цоорха кевтә,— гиж отхн дүнь келнә.

— Цоорха.

Учр йовдлан, шинжчин һурвн үрд, орчлңгин бүтү-бүрг хамгиг экләд шинжләд медж йовхан келж өгчкәд, ик ахнь келнә:

— Ода тер хамгиг ажглад тәәлхлә, дү күүкн, чи цаһан төр бәрхмч. Чамас көвүн һархмн,— гинә.

Шинжчин һурвн үрн тер хотндан тоогдад, тер күүкд күүнәс көвүн һарад, элдв ик нәр жирһл кежәтл, хаанаһас элч ирнә.

— Шинжчин һурвн үриг, үксн болхла, цогцинь, әмд болхла, чирәһәрнь авч иртхә гисн заката йовнав — гиж элч келәд, һурвлаһинь авад һарна.

Хаанад орад ирхлә, өмннь: хөөһән хәәж йовад харһсн залу суудг болна. Тер залу хөөнәннь зүт өрәлинь олж авч, хөөчнь эс олдж. Тигәд шинжчин һурвн үрдиг бурушаж зарһ орулж өгч. Тигәд хаана зерг икәр цухл өргж суудг болна.

Шинжчин һурвн үрн хаанд зөв-учран күргәд, үнн әрүн цеврән медүләд, мөргәд, сөгдәд бәәдг болна.

— Лавта бүтү-бүркг юм шинжләд меддг болхла, өрүндән күрәд иртн. Тигәд эс медәд бәәсн цагт һурвлаһитн хәәчлә харһулнав. Медсн цагттн сулдхнав,— гиж хан зәрлг болна.

Маңһдуртнь күрәд ирхләнь шинжчин һурвн үрнд хан болд хәәрцг өгнә.

— Эн хәәрцг дотр юн бәәхинь һазаһаснь шинжләд, келж өгтн,— гинә.

Тер хәәрцгиг зөвәрт бәрәд шинжлжәһәд:

— Әмтә юмн бәәх кевтә,— гиж ик ахнь келәд, дарукдан өгнә.

Әмтә болхарн, ах нойн баав, энтн арвһр-сарвһр көлтә юмн болх бәәдлтә,— гигәд, отхн дүүдән өгнә.

— Арвһр-сарвһр көлтә болхла, аралжн болх тер,— гиж келәд, болд хәәрцгиг уудлад, дотрнь бәәсн аралжинь һарһна.

Тигәд шинжчин һурвн үрн зарһан таслад, эн тууль һарһсн болдг.

ҺУРВЛҺИН ХАМРТ НҮКН УГА БОЛДГ УЧРНЬ

Шовуна хана-Һәрдин хатнь Шар шовун бәәж. Хаана хатн, Шар шовун төрх цагнь болад:

— Шовун хамгиг цуглулад хамрарнь келкәд өгтн, теднә зо деер төрнәв,— гиж хаандан медүлж келнә.

Хан-Һәрд хатнаннь үг соңсад, шовун хамгт зар тәвәд, цугтаһинь цуглулж авад, хамрарнь келкчкәд, тоолхла, һурвлһ дутна.

Бийинь эс соңсснд, хан уурлад, дакн нег элч илгәнә. Хаана аюл хату болад, һурвлһ элчиг дахад ирнә.

— Иим удан ю кеһәд бәәвч?— гиж уурлж хан-Һәрд һурвлһас сурна.

— Чиигтә цагт нисх җивр өглт, чилгр өдр үздг нүд өглт. Хонхднь хонад, үдлхднь үдләд — юм шинжләд йовад йовв,— гиж һурвлһ хәрү өгв.

— Тигәд ю шинжләд йовбч?— гиж хан-Һәрд сурв.

Һазр деер үкснь олмб, әмднь олмб,— гиж шинжлвв.

— Тигәд әлкнь олн сәнж?

— Унтсн күүг үкснд тоолхла, үкснь олн болв.

— Дакад ю шинжлвч?

— Унсн моднь олмб, урһа моднь олмб,— гиж шинжлвв.

— Тигәд әлкнь олн сәнж?

— Өмкрсн модиг унснд тоолхла унснь олн болв.

— Дакад ю шинжлвч?

— Сөнь олмб, өдрнь олмб,— гиж шинжлвв.

— Тигәд әлкнь олн сәнж?

— Будта одриг сөөд тоолхла, сөнь олн болв.

— Дакад ю шинжлвч?

— Эрнь олмб, эмнь олмб,— гиж шинжлвв.

— Тигәд әлкнь олн сәнж?

— Эмдән медгддг эр күүг эмин тоод тоолхла, эмнь олн болв,— гив.

Эн үгин утхиг хан-һәрд медәд, шовун хамгиг цуугтнь султхад, эврәннь хатн Шар шовуг — дурта һазртан оч тәр,— гигәд көөж оркж.

Түүнәс нааран Шар шовун усна үрү-хумһлд өндглдг болв. Тер учрар һурвлһин хамрт нүкн уга болдг.

##ҺУРВН КӨВҮТӘ ҖИВД ӨВГН

Кезәнә бәәж. Һурвн көвүтә Җивд өвгн насвь ирәд, гемтнә. Һурвн көвүнь арһан нөл уга эмч болһнд үзүлнә. Насвь ирсн өвгн улм гемнь икдәд зовад, үкхдән өөрдәд ирнә.

Һурвн көвүнь өдр, сө уга өөрәснь һарлго суудг бәәж. Өвгнә хамг келсн үг, сурсн хот тоотиг өгәд тевчәд бәәдг сәнж. Нег сө һурвн көвүндән өвгн сурһмж — герәсән келнә: — Ода эн малынь өрәлинь мини буйнд бәртн, наадк үлдсинь биийстн эдлтн,— гиж келн, зовлңгта күн арһад, кинь давхцад үг келж чадлго,— өмн бәәсн һурвн уласн,— гисинь, әмтин отхн көвүнь соңссн, чееждән тодлна.

Эцгнь өңгрнә. Түүнә хөөн кесг җил болад һурвн көвүнә малнь чилнә. Тигәд одак өңгрҗәһәд эцгиннь келсн «һурвн уласн» гисн үг отхн көвүнәнь сананд орв. Тер кевтән хойр ахиннь нүд гетж бәәһәд, көвүн гүүж одад, һурвн уласна йозур малтна. Түүнәснь мөрнә толһан чиңгә «эрднь» һарна, түүгән авчкад, ормднь һурвн җил болсн һазрин көрс урһачкна.

Эдү-теду болҗатл хойр ахднь эцгиннь дарсн «Эрднь» санандвь орна, тигж санад хоюрн уласнд ирнә. «Эрдниг» юмн авад, һурвн җилә һазрин көрс урһасинь эн хойр меднә. Үнүг мана бичкн «шулмас» оңгдан күн авсн уга, йирин үүнә әәль гигәд,хоюрн күүндәд бәәнә. Эн ах-дү һурвн эвртә медлһчнр бәәж.

Хоюрн ирәд,— авбчн, эс авбчн чи авбч,— гигәд, дүүһәсн нөкәд бәәнә. Көвүн нууһад, хойр ахдан келж өгл уга бәәһәд бәәнә. Хойр ахнь әәлһәдчн, ичәһәдчн, некнә, тер биинь көвүн келлго нег келсән келәд, бәәһәд бәәнә. Тигәд эс келхлэнь,— Балг хаандан оч зарһ бәрнәвдн, хан негинь олж өгх — гигәд дүүһән дахулж авад һарна. Йовхларн ах-дүүһәрн, ахнь түрүләд, дүнь арднь орад хаанаг ордг хаалһар йова-йовтлнь, нег хаалһ көндлңг керчгдәд һарв, ахнь көндлңг хаалһд күрчкәд нег темәнә мөр йовсиг үзчкәд,— эн темәнә мөрәр шинжлхлә, эн темәнә бөкн зүн талан далю болж медгдв,— гиж келв. Дарук ахнь келв,— ах нойн баав тертн үнн. Тәшр эн темәнә барун нүднь сохр иңгн темән,— гив. Әмтин отхн дүнь келв:— ах

ноїн баавнр тертн үнн, эн темәг унж йовх күнь залуhасн хәрж йовх hурвн сарта олзта күүкд күн,— гив.

Тигәд түүнәсн көндрәд hарад йовж йовхлань: Хәврhәснь хар кер мөртә, хазар уга ногтар унсн, хоосн тохм өлгсн, хар улан залу довтлад, харhад ирв: Мендвт!— гиж сурн,— тадн юм-күм үзсн угавт?— гиж сурснд,— юм үзсн угавдн, зүг одахн нег көндлңг хаалh харhв, түүгәр шинжлхлә, нег темән йовж, хойр бөкнь ундг талан далю болж медгдв,— гиж ик ахнь хәрү өгв.— Тер темәнә барун нүднь сохр иңгн темән болж медгдв,— гиж дарүк ахнь келв, әмтин баhнь:— унж йовх күнь залуhасн хәрж йовх hурвн сарта олзта күүкд күн,— гиж келв. Эн келсиг соңсчкад,— нә, тадн үзжт, олж өгтн,— гигәд ам авад әәрәд бәәв. Тигәд кесг әәрчкәд,— нә, ода хаанд однав, мини гертиг тадн авчт,— гигәд одаксиг дахулад дөрвүлн болад hарв.

Хаанад күрч ирәд, түшмләрн зәңг өгүлнә. Хан иртхә гиж хәрү өгв. Һурвн көвүн одак залутаhан дөрвүлн орад ирв. Залу деед бийд hарад сууна, hурвн көвүн бас ах-дүүhәрн цуврәд сууна.

Хан залусин мендинь сурад, ундинь өгәд, учринь сурна.

Одак зуурас дахсн залу эклв: мини гергм хәрж одла, түүг хәәж йовтлм эн hурвн харhад, унж йовсн темәнә зүсн, бийиннь бәәдл күртл келнә, бийинь үзсн угавдн, мөрәрнь шинжлвдн гинә — тернь үнн болхий — гинә.

Тигхләнь хан:—кенә көвүдвт?—гиж, hурвн көвүнәс сурв. Ахнь— Живд өвгнә көвүдвдн,— гиж хәрү өгв. Хан эн хәрүг соңсчкад, одак залуг hар гигәд көөчкв, залу ардан хәләл уга одв.

Игж-тигж бәәhәд, hурвн көвүн бас hарч одв, тигхләнь хан түшмлмүдтән,— ода эн hурвн көвүн әвртә медрлтә, ухата улс, эднәс ода үг авхмн — гив.

Нег хош гер бәрүләд, гүүнә чигә кеhәд, нег хө hарhчкад, сөөвң хаанаhур күрч ирхлә, одак hурвн көвүн бас хаанаhур орж ирәд, ах-дүүhәрн суув.

«Мана эцгмдн өңгрәд, зөвәр удан болжана, эцгмдн үкхдән hурвн уласна йозурт бәәсн «эрднән» эн баh дүүдмвдн келсн бәәж, мана баh дү түүгинь авчкад, ормднь hурвн жил болсн hазрин көрс урhачксн бәәж. Үүнәс даву тиим арhта авм чигә күн уга, ода эн нууhад келж өгхш, тигәд танд зарh бәрж ирввдн,— гиж ик ахнь хаанд медүлж келв.

— Ода мана өөр хош гер бәрчксн бәәнә, түүнд одад, зовсн улс бийән амраhад таварн амрч автн,— гиж хан келхлә, көвүд зөвтнь багтад хош герт ирәд, белн ор-дер деер көлврлдәд кевтцхәв. Тигәд йирин кел авхар бәәсн хан эн hурвн көвүг түшмләрн гетүлнә.

Тигәд хойр хонад орксн цагтнь гүүч, гүүнә чигә авч ирв, түүнәснь ууhад үлдв, тигхләнь гүүч үлдлинь бас уух гигәд үлдәчкәд hарч одна.

Мах идәд, чигә уусн ах дү hурвн игж күүндв. Ахнь эклв,— эн гүүнә чигән гиж меднт, аль гүүнә чигән бишийи?— гиж сурв. Тигж сурн — энтн гүүнә чигән биш, күүнә цусн,— гиж бийнь хәрү өгв. Дарук дүнь—мана идәд бәәсн махн хөөнә махн биш, нохан махн,— гиж келв.— Эн хаантн цаhан яста хан биш, хар яста хан,— гиж әмтин баh дүнь келв.

Эн күүндәг соңсчксн, hаза чиңнжәсн элчнр гүүж ирәд, көвүдин күүндвриг хаанд соңсхв. Хан гүүчән авхулад hурвн көвүнд гүүнә чигә биш, ћалдан юм өгч кевтәмч,— гиж сурв. Намаг сахнда гүүhән саahад дуусж бәәтлм, хамрасм нег дусал цусн үснд дусж одла, тигәд

асхкдан хармнад, чигәнд кечкләв,— гиж гүүч гергн хәрү өгв. Хаҗуднь бәәсн улс хаатаһан — нә, терчнь тер — гиж күүндцхәв.

Дакад көгшн хөөчән авхулад,— та эн көвүдт хөөнә мах биш, нохан мах өгч кевтәмт?— гиж хан сурв.

— Ой, кезәнә, тана эцгин цагт нег зуд болад, тана мал цуһар зутҗ одла, түүнәс нег өнчн хурһн үлдсиг, нег өлгчн нохан кичкүдинь цугтнь алчкад, түүнд хурһ көкүләд әмд авч һарсн хө алҗ өгләв, тер хөөнәс өссн мал эн — гиж өвгн хәрү өгв. Эннь бас үнн болж һарв.

Түүнә хөөн экдән ирәд — эн һурвн көвүн намаг хар яста күн — гиж келв, тер үнний,— гиж хан сурв.— Кезәнә эцгчнь дәәнд йовад үкж одла, тигәд тохм таслшгоһар седәд, хар күүнлә негдәд чамаг һарһж авлав,— гиж экнь хәрү өгв.

— Би тана зарһ кеж чадшгов, нарн үд тал медлгч Цаһан күүкн бәәдмн, тер тана зарһ хаһлж өгх — гиж келәд, һурвн көвүг хан йовулв. Көвүд һарч йовад, кесг йовад, медлгч Цаһан күүкиг олад ирнә. Орж ирәд, ах-дүүһәрн цуврәд суув. Медлгч Цаһан күүкн һанцарн бәәж.— Көвүд, яһж йовнат? — гиж сурв. Деер бийд суусн ахнь зөвән күргв.

— Би нег тежг үг келнәв, түүг медәд келхләтн — тигәд «зарһитн кеж өгнәв» — гиж күүкн келв. Көвүд зөв болад, күүкн экләд келв.— Кезәнә Дала ламур нег ик күн оч, зуурнь кү тәвдго чон бәәж, тер бийнь одак күүг үзл уга давулчкж. Лам, чон, күн һурвна әлкнь килнц уга болх — гиж күүкн сурв. «Лам»—гиж ик ахнь келв. «Чон» гиж дарук дүнь келв. «Күн» гиж әмтин баһ дүнь келв.

— Нә, чи авчч, түүгән авч ир,— гиж әмтин баһ дүүднь күүкн келв. Көвүн мөрнә толһан дүңгә, «эрдниг» медлгч Цаһан күүкнд авч ирәд өгнә. Күүкн «эрдниг» әдл һурвн әңг кеһәд һурвладнь өгәд һарһв.— Бидн хамдан йовж чадшговдн — гиж күүкнәһәс һарн һурвн көвүн күүндәд, тигәд салу йовх болж һарв. Тигәд тус-тустан, әмнәннь арһ хәәһәд, эжго эрм цаһан көдәһәр, өмнкәсн тоолвран улмар гүүдүләд, әмн әмнәннь арһ хәәһәд һарад йовцхана.

— Чөрж хан гидг хан отхн күүкндән салу өргә бәрж өгәд, түүнднь һанцхн күүкнь ду һарл уга суудгчн. Эн күүкиг ду һарһсн күүнд өгнәв, дакад әәмг алвтан медүлнәв — гиж зар тәвсиг ик ахнь соңсад һарад йовна. Кемр ду эс һарһж чадсн цагт, тер күүг тамд унһах зарһта болж. Түрүн ирсн ахнь күүкиг ду һарһж чадлго, тамд унад хуурна. Дарук ахнь ирәд, ду һарһж чадад, бас тамд унна. Һанцхн эн хойр биш, нань чигн кесг хаана көвүд ирәд тамд унад бәәнә. Баһ дүнь соңсчкад, ямаран арһ мекәр ду һарһж болхв гигәд, тоолад бәәнә, тигәд нег үг келәд ду һарһхан лавлж медж авб. Нег ду һарһсн күүнд иткмжтә лавта юмн болшго гиж санад, бас одак толһаһасн һарһл уга санл санад бәәнә.

Тигәд сананднь тоть шовун кергтә болж һарв. Көвүн тер шову хәәһәд һарв. Хәәһә-хәәһә йовж һурвн җилин эртц болад оржна, тигәд әмд тоть шовун олдсн уга, үкәд һурвн җил болсн шовун олдв. Көвүн хамг өрвлһ күртлнь цуглулж авад, ясинь эвтнь тәвәд девтәһәд, олн зүсн арһ мек хәәһә бәәж, шовуһан һурвн дола хонад әмдрәһәд авна. Түүндән олн зүсн келх үгинь дасхчкад, хаанаг орад һарна. Хаанад ирәд, күүкнүр харһх зөв авад, күүкнә бәәсн герт орад ирнә. Күүкиг ду һардг угаһинь чиңндг улс һазань чиңнәд үлднә.

Көвүн орж ирәд, күүкнүр чирәһән өгәд суув. Хан күүкнүр чирәһән туслцулжаһад,— хан күүкн, соңслт — гиж көвүн эклв.

«Кезәнә хойр модна урн, кү кехәр седәд, мод кевләд, күцц кел уга хайчкна. Наадкнь одак кевлсн модиг авад, йосн күүнә бәәдл һарһад, тернь күүкд күүнә цогцта болҗ һарна. Келх хоорндан «хан күүкн соңсҗатн» гигәд бәәнә. Дакад нег лам йовҗ йовад, тер кевләтә модиг олҗ авад, терүнднь әм орулад тагла әдл күүк кеһәд оркна. Тигҗәтлнь түрүн кевлсн күнь ирәд үнүгитн би кевлләв болад эзн болв. Күүкнә цогц дуралһад кесн эзн-урн ирәд эзн болад кенәнтн чигн биш — гив. Игәд һурвулн һурвн таласнь татад булалдад бәәв. Тигәд татлда бәәҗ күүкиг үй-үйәрнь таслад оркв. Дәрк, гигәд ламин болхмн билә гигәд көвүн сүрәлкәд босҗ йовна, Суусн күүкн «эк татснаннь» гигәд ам алдад келәд оркна.— Күүкн нег ду һарчкв — гиҗ һаза зогсҗасн әмтн хаанд зәңг өгв.— Дакад нег ду һарһтха тигәд оч авг — гиҗ хан келв.

Көвүн һаза һарад тоть шовуһан хавтхасн һарһҗ авад, чамаг герт орулад тәвчкхлә, чи күүкнә дер заагтнь орчкад, «эн хаана күүкнтн ду эс һардг учрнь, үнүг үг келхләнь киитә һазраснь цугтаһаснь «ә» һардмн, тигәд ду һарл уга бәәдг учрнь эн гиҗ кел — гиҗ шовундан көвүн зааҗ өгв.

Көвүн орҗ ирәд, шовуһан тәвчкв. Шовун хаана күүкнә дер заагтнь орчкад, одакан келчкәд, түүнәсн ичәд ду һархш — гиҗ шовун чашкурдад келәд оркхла,— юмб энчнь?— гигәд күүкн дерән чичәд оркв.

Чиңнҗ бәәсн улс бас хаанд күргв.— Ода гем уга гигәд, хан күүкән ширәһәснь буулһҗ авад, урднь тамд уңһасн улсиг цугтаһинь һарһҗ авад, сулдхад һарһв.

Көвүг хәләһә бәәтл хойр ахнь бас һарч ирв, тәвгдсн улс цуһар хәрәд йовҗ одцхав.

Көвүн күүкән авад, хаана әәмг алвтиг медәд, хан багш сууһад амсн-умсн җирһв.

ҺУНУХА ДӨНӘКӘ ХОЙР

Кезәнә бәәҗ. Нег хаана алвтд, хаана үкр хәрүлдг өнчн көвүн бәәҗ. Тер хаанд нег алтн өндгн бәәҗ. Тигәд хаана үкр хәрүлдг өнчн көвүн, үкрән хәрүлҗ йовад, нег алтн өндг олҗ авад, хаанад авч ирнә. Хан эврәннь алтн өндгтәг негдүлҗ оркад, көвүг эврәннь өндгән таняд ав гинә. Көвүн өндгән таняд авчкна.

Тигәд хан келнә, өндгинь олсн чамд, алтн такаһинь олхлачн, отхн хар күүкән өгх биләв — гинә. Тигәд көвүн терүгинь соңсад һарад йовна. Көвүг йова, йова, йовтлнь өмнь цаасн мөртә цасн бийтә кун харһна. Көвүн, көвүн, хамаран оч йовнач — гинә. Тигхләнь, өмнәснь көвүн — мана хан, алтн така олҗ авч ирхләчнь, отхн хар күүкән өгнәв — гинә, тигәд алтн така хәәһәд һарвв — гиҗ келнә.

— Нә, көвүн, ода тер алтн такачн, күн давшҗ болш уга, ац уга һо модн деер унтдмн — гинә.— Арһта көвүн болхла, өрән унтаднь күрхч, дунд, көвүн болхла, үдин унтаднь күрхч, му көвүн болхла, асхн унтаднь күрхч болна.

Көвүн йова-йовҗ алтн такан унтдг моднд күрәд ирнә. «Яһҗ давшса» — гиҗәһәд, генткн цасн бийтә күүнә келсн үг санна.— Намаг, төгәләд йовҗаһад, залурад давш,— гиҗ эс келлү,— гиҗ санҗаһад, төгәләд, залурад йовҗаһад, көвүн давшна. Давшад алтн такаг бәрҗ авад, көлднь төмр чөдр тәвәд, кир уга цаһан алчурар ораҗ авад, хәрәд хаанадан күргҗ өгхәр һарад йовна.

Дегд хол һазрт удан йовчкад, көвүн муурад нег хар толһа деер хонна. Өрүнднь босн гихлә, сәәхн гидг бәәшңг өөрнь бәәдг болна. Бәәшңг дотр орад ирхлә, өмнь дала кун, көвүг мана хаана көвүн орҗ аашна гигәд, сүүвдәд бәәшңгүр орулна. Көвүн орад, олн-олн үүдиг давхр, давхр татад, орад ирхлә, сәәхн гидг орн, түүнә хәврһд сәәхн гидг баран, баран деер авдр, авдр деер алтн такань суудг болна. Тигәд хан отхн хар күүкән көвүнд өгнә. Өнчн көвүн хаана отхн хар күүкинь авад, амрад җирһәд бәәнә. Бәәһә-бәәһә бәәҗ өнчн көвүн, хойр көвүтә болна. Ахднь Дөнәкә, дүүднь Һунуха гиҗ нер өгнә.

Өнчн көвүн, хойр көвүтәһән амра-җирһә бәәтл, өнчн көвүнә

хадм эцг-хаанд гем ирнә. Хаанд ямаран эм зокхмб гигәд, әәмг алвтнь ирәд, сурлдад бәәнә. Хан күргән наар гилгҗ авад,— нанд теңгр һазр хойрин шавшлһнд бәәсн һурвн улан альмн зокхмн, түүг нанд күрәд асрҗ ас,— гинә.

Күргн арһ уга буру хәләҗ ууляд, зөв хәләҗ инәһәд.— Нә йовнав,— гиҗ келәд, гергндән,— Һунуха Дөнәкә хойран хәләҗ бәәһич— гичкәд, һарад йовна. Йова, йовҗ һазрин дегәд холд көвүн үкҗ одна. Арднь хаанад өргнәннь сахлнь өвцүндснь күрсн нег шулм өвгн ирнә. Тигәд тер өвгн худлахар кү эмнсн болна. Өвгиг хан цевр-цеерәрнь күргнәд бәәлһтн гигәд, күргнәд бәәлһнә. Тер шулм өвгн бәәһә-бәәһә бәәҗ өнчн көвүнә гергинь авад, гергән кеһәд авчкна. Тигәд одак өвгн бәәҗәһәд гемтнә. Ю уухларн эдгн гиҗ бәәнәт,— гиҗ сурна. Эн алтн такаһар шөл уухларн эдгн гиҗ бәәнәв — гиҗ шулм өвгн келнә. Тигәд алтн такаг алад шөл кеҗ өгнә. Шөлән ууһад, махан иджәхләнь,— аавин авч ирсн зөөр билә — гигәд, Дөнәкәнь далинь авад идәд оркна, Һунуханъ толһаһинь авад зальгчкна. Тигәд шулм өвгн эдгнә. Дакад удан болл уга шулм өвгң улм икәр гемтнә.

— Ю уухларн эдгн гиҗ бәәнәт — гиҗ хатн сурна.

— Дөнәкә Һунуха хойрин бөөр зүркәр шөл уухларн эдгн гиҗ— бәәнәв — гинә. Тигәд — Дөнәкә Һунуха хойриг алтн — гиҗ хатн элчнртән закна. Элчнрнь тер хойр көвүг алхдан хармнад нохан кичгин бөөр зүрк хойр авч ирәд өгнә, хойр көвүг гертәс бичә һартн гигәд, бултулчкна. Шулм өвгн Һунуха Дөнәкә хойрин бөөр зүркәр шөл уусн күн болад, эдгнә.

Хойр бичкн көвүн гертәс, һарад наач йовад, шулмд үзгдҗ одна. Шулм Һунуха Дөнәкә хойриг үзчкәд, дакад гемтнә, саак хатнь — ода яахла эдгн гиҗ бәәнәт — гинә.

Һунуха Дөнәкә хойр бәәһә бәәнә, тер хойрин бөөрәр шөл уухларн эдгн гиҗ бәәнәв,— гинә. Тер хойриг алад, асрҗ өгтн гигәд, саак хатн закна. Тер кевтән элчнрнь хойр көвүг, тадн ода эн хаалһар йовтн. Йова йовтлтн хойр хаалһ һарх, хоюрн салад йовтн гинә. Тигәд Һунуха Дөнәкә хойр һарад йовна. Йова, йова йовтлнь хойр хаалһ һарна. Тигәд хоюрн салҗ чадлдад уульдад бәәнә. Ахнь Дөнәкә, Һунуханнь толһаһинь иләд сатулҗ бәәһәд, унтҗ одхлань бийнь бултад, һарад йовна.

Арднь үлдсн дүнь серәд, һарад йовна. Түрүлҗ йовсн Дөнәкән өмнәс чимк ноосн уга — чилм хар мөрн эмәлтә — хазартаһан гүүҗ ирәд, өмнәһүрнь урхдад бәәдг болна. Көвүн мөрнәс әәһәд ууляд, зогсад бәәнә. Тер мөриг некҗ хойр күн ирнә, тер хойр күн көвүг унич гиҗ сурна, көвүн әәһәд унл уга бәәнә. Тигәд тер хойр күн келнә,— мана алвтин хан үкҗ одла. Тигәд ха тәвх кү хәәсн мөрн— гинә. Дөнәкә мөриг унҗ авад, һарад йовна. Хан уга алвтд, Дөнәкә хан болад сууна. Арднь үлдсн дүнь Һунуха йова, йова йовҗ, нег хаана алвтар орад ирнә.

Хаанад одхла, Һунухаг хаана күүкн өврмҗ кенә,— яһсн сәәхн күмб, яһсн күн игәд нарн сар болад бәәдмби — гигәд һәәхәд бәәнә.— Эн көвүн ю идәд игҗ сәәхрсинь медлч — гигәд, алдл уга меддг эврәннь сөөвңч күүкндән көвүг авч ирнә.

Эн көвүн алтн такан толһа идәд игәд иим сәәхн болҗана — гиҗ — сөөвңгч күүкнь келнә.— Нә, тиим болхла би идх биләв, яһҗ үүнәс алтн толһаһинь авхмб — гинә. Тигхләнь сөөвң күүкнь келнә,— асхндан нәр кехмн, эн көвүг авхулад нәәрлхмн, нәәрин сүүләр

көвүг өркин бүчәс дүүҗлҗәһәд, көк буурлдаһар утхмн. Көвүн бүтәд алтн такан толһаһан бөөлҗәд һарһх. Терүгинь авад зальгчктн — гиҗ хаана күүкнә сөөвң күүкн келнә. Асхнднь нәр кенә, нәәрин сүүләр көвүг өркин бүчәс дүүҗлҗәһәд, көк буурлдаһар утна. Көвүн бөөлҗәд такан толһаг һарһчкна. Хаана күүкн авад терүгинь зальгчкна.

Һунуха тер кевтән өрүнднь, һарад йовна. Йова, йова йовтлнь өмнәснь һурвн күн алтн тайг, кевс, махла һурв булалдсн ирәд,— мана зарһ кеҗ өгит — гиҗ сурна. Һунуха өмнәснь яһдг һурвн юмб энтн,— гиҗ сурна. Тигхлэнь тер һурвн күн келнә: — кевсинь дөрвлҗлҗ эвкәд, махлаһинь өмсчкәд, тайгинь авад, кевс деер суучкад, хамаран болвчн тоб гигәд тайгарн цокхла, түүнд күргмдмн — гиҗ келнә. Тигәд Һунуха тер һурвн күүг тадн тер көкрҗәсн юмиг эргәд урлдад һарад иртн, түрүлҗ ирснтн өгнәв—гигәд гүүлгчкәд, бийнь кевсән дөрвлҗлҗ эвкәд, махлаһинь өмсҗ авад, тайган бәрҗ авад, кевс деерән сууһад, тайгарн хаана үднд тоб гигәд цокна. Хаана үүднд күрч ирнә. Унтҗ кевтсн хаана күүкиг арһул өргҗ авад кевс деерән тәвчкәд, һазад далад тоб гигәд тайгарн цокад күрч одна. Арднь хаанахн күүкән хәәҗ олҗ чадад, олх күн бәәвзә гигәд алвтдан зарлна. Нег өдр зарлна, күн ирдго болна. Хойрдгч өдртнь бас күн ирдго болна. Һурвдгч өдртнь нег шулм эмгн би олхв — гигәд гүүҗ ирнә.

— Нә, ол, олхлачн ээҗән кеҗ авнав,— гиҗ хан келнә. Эмгн һарад йовна. Йова, йова йовҗ хаана күүкиг олҗ авна. Олҗ авад күүкнәс сурна: чамаг кен авч ирв — гинә. Нег көвүн авч ирлә гинә. Юуһар авч ирв.— Юуһар ирсинь медсн угав. Тер көвүнчн хамаран одла,— гиҗ эмгн сурна.— Өдр болһн аңһучлад йовҗ одна — гиҗ күүкн келнә.— Нә, чи тер көвүһән ирхлә, намаг юуһар авч ирвт гигәд сур. Тигәд көвүн эс келхлә эҗго эрм цаһан көдәд бәәһә бәәҗ, нег негнәнь үг эс иткхлә далад унад үкнәв — гигәд йов,— гиҗ эмгн келнә.

Тер кевтән эмгн бултна, көвүн арднь ирнә. Көвүнәс күүкн сурна,— та намаг юуһар авч ирләт гинә. Тигхлэнь көвүн ду һархш.— Эҗго эрм цаһан көдәд бәәһә бәәҗ зөв — үчран эс күүндхлә, би эн далад унҗ үкнәв,— гигәд һарад йовна.— Э-эй-наар зааҗ өгнәв— гигәд хәәкрнә. Тигх дутм күүкн йовад йовна. Наар гигәд дууда бәәҗ, хәру эргүләд, зааҗ өгнә.— Энүнд долан тоха турш һазрт — бәәнә. Өрүнднь Һунуха аң шову хәәһәд һарад йовна. Арднь одак эмгн күрч ирнә.

— Юуһар авч ирвв, гинә?— гиҗ эмгн сурна.

— Чамаг авч ирсн юмн үүнд бәәнә,— гиҗ келв — гинә. Эмгн болд хоңшаран орулҗ авад малтна. Малта-талта бәәҗ күцәд алтн тайг, кевс, махла, хаана күүктәһинь авад һарад йовна. Арднь Һунуха ирәд өмәрән киисәд уульн гиҗ маңнаннь арс җулһлад, хооран киисәд уульн гиҗ гиҗгиннь арс җулһлад, кевтдг болна. Ууля, ууля бәәҗ же гигәд муурад кевтсн цаглань, нег эк күүкн хойр шаазһа деегүрнь нисҗ йовдг болна.

Тигәд күүкн шаазһань экдән келнә,— ээҗ-ээҗ, гесм өлсҗ йовна, эн нег үксн күн кевтнә, нүдинь чоңкҗ иднәв — гинә.

Экнь келнә:— Энчн үксн күн биш, генәртә һурвн юман шулмд меклгдҗ оркад кевтнә — гинә.

— Ээҗ, эн тигәд эн далаг яһҗ һатлхмб?— гиҗ күүкнь сурна.

Тигхлэнь экнь келнә,— эн урһата бәәсн хар альмнас идәд элҗгн

болад һатлхмн, цань һарад улан альмнас идәд күн болх — гиж экнь күүкндән цәәлһж келнә. Тенүг соңссн хар альмн улан альмн хойрас даахарн авад һарна. Далан амн деер ирәд, хар альмнас идәд элжгн болад, далаг һатлад одна. Цань һарад, улан альмнасн идәд күн болад одна. Йова, йова йовж хаана нудг деер ирәд, заңһ деернь сууна. Тигәд бәәтл хаана хотнас нег күүкн уснд ирнә, ирәд ус утхж бәәхләнь, сәәхн герл деерәснь уснд тусна.

Күүкн алң болад деегшән хәләнә, хәләхләнь нег көвүн сәәхн альм идж суудг болна. Күүкн көвүнә альмнас сурна. Альм сурсн күүкнд келнә, дөчн күүкн болад, дууллдад күрәд иртн тигәд өгнәв гинә. Күүкн байрлад, гүүһәд йовж одна. Тер кевтән күүкн хаанад одад, хаана күүкнә сөөвңгч хаана күүктәг дахулад, эм ээмән түшлдәд — экц сәәхн дууһан дууллдад, дөчн күүкн күрәд идрѓ болна. Тигәд:— Нә, күүкд цуһар нүдән анж бәәтн, тигәд би тана амнд альм тәвнәв, цуһар зальгад орктн, үүнәсн сәәхн күүкд болхт,— гиж Һунуха келнә.

Күүкд — Нә-нә!— гилдж бәәһәд, цуһар аман аңһана. Тер кевтән Һунуха цугтаннь амнд хар альман дүрәд цугтаһинь хар-хар элжгн кечкнә. Хаана алвт юмн үлдл уга, күүкдән хәәһәд һарна. Һазр дүүрч йовсн элжгнәс бәрж унад, уул, эрг, һол сала зуухсар довтлад хәәлдәд бәәдг болна.

Тер хоорнд Һунуха оңгдан хаана алвтд хан болж суусн Дөнәкә талан одна. Дөнәкәнь белгч хан гидг нер зүүсн бәәдг болна. Һунухан арднь хаанахн күүкдән хәәж, хәәж олж чадад, белгч хаанд белг бәрүлхмн — гигәд күрч ирцхәнә.

Дөнәкәд белг бәрүлнә. Дөнәкә белг бәрж бәәһәд, тана хаанд нег һурвн зүсн күүнә юмн һә болж бәәнә — гинә.

Күүкнә авч ирсн алтн тайг, махла, кевс һурвн һә болж бәәнә гигәд, тер һурвиг белгч хаанд асрж өгнә. Дөнәкә Һунухадан юңгад игәд эмт зоваһад йовнач — гигәд уурлна.

Һунухань келнә:— теднәс өшәһән авч бәәнәв,— гинә. Алтн тайг, махла, кевс һурван авчкад, кеер йовсн элжгнсиг цуһараһинь хуражавад, улан альмнас идүләд күүкд кевтнь хәрү тохрачкад, хаана күүкиг көк буурлдаһар утад, алтн таканнь толһаһан, һарһж авчкад, күүкдтәһинь хаана талнь хәрүлжәһәд келнә:— ода хәр, зуг ноха, һаха, така хамгин толһа идсн улст бичә үлү үзәд йов—гинә.

Күүкд хәрнә, — бийләм бичә харһлд, шархм өвч йовна,— гилдәд, ноха керүлтә, хаана алвтан орад һарцхана.

Һунуха ахдан үлдәд бәәһәд бәәнә.

Ахдан бәәһәд амрад жирһж бәәтл, генткн нег асхн ахиннь гергн сөөни өрәллә һарад йовж одна. Ардаснь Һунуха һарад гетнә, гергнә ардас дахад йовна. Йова йовж гергн нег му хар герүр орад ирнә. Һазань Һунуха чиңндг болна. Гергн нег ик хар күүнлә күүндәд бәәдг болна.

— Тернь,— һә юмнд хорлж чадад бәәнәч,— гиж гергнд келнә. Гергн — хорлж болхмн, зуг нег тенсн му дүнь ирәд бәәһәд бәәнә,— гинә.

Ик хар күнь,— эрт түндчнь хорлж үзхмн. Нә, маңһдур чи сән гидг цә чан. Уухиннь алднд би жиргж нисдг живртә шар богшрһа болад, өрк деегүрнь нисж бәәһәд, цәәд хор хайнав — гинә.

Тер күүндсн үг соңсж бәәсн Һунуха гергнәс түрүлж гүүһәд гертән ирәд, ормдан кевтнә. Ардаснь Һунухан бергн ирәд орндан орад бас кевтнә. Өрүнднь босад Дөнәкән гергн залу, көвүн дү хойртан сән

гидг цә чанна. Гергнә ааль мекиг медсн Һунуха алдл уга хавлдг, хар мис болад, өрк дотр орад кевтнә.

Саак ик хар залу җиргҗ нисдг, җивртә шар богшурһа болад, җиргәд аашна. Өрк деегүр нислһнлә, Һунуха шуурнә. — Ааличн медләв,— гигәд, бәрәд оркна.— Хоран хай!— гигәд хоолиннь мөөрснәс атхад оркхла,— хәәртә иньгм, хаһцулҗ әмим арһл,— гигәд гергнүр хәәкрнә.

— Сәәхн иньгәсм хаһцулсн элмр, амрлго од, җирһлго од — гигәд, хойр көкән эм деегүрн алс хайҗ оркад, көвүн дууләрн ноолдад одна. Һунуха гергиг авч цокад, тал дундаһурнь тас цокҗ хаяд, махинь цәкүр цәкүрәр утлад, цандг болһнар тараҗ, хойр хортан хорачкад, дәәсдән дарад, Һунуха Дөнәкә хойр өнчн гих нерән өнр кевәр дуудулад, амрад җирһәд бәәнә.

БАРС, ЧОН, АРАТ, ТЕМӘН ДӨРВН

Кезәнә бәәж. Барс, чон, арат, темән ах дү дөрвн бәәж. Үвл болад, эднә иддг хотнь хәтәрдәд ирнә.

— Геси өлсәд бәәв, хот олдтл чидл орх, төрлһтә негән идхм билә — гиж, арат наадкстан келжәнә. Наадн уга арат, чамаг алхм—гиж барс, чон хойр келжәцхәнә.

— Намаг алж тадн амсур кехәс биш, цадш угалмт. Түүнә ормд баратаһарнь темәг алхмн, күртәмжтә болх, хөөтн хавртан долан ботхар төрлһ босххгов — гиж арат келжәнә.

— Тигх болхла, буру гижәхшв,— гиж темән зөвән өгнә. Тигхләнь барс чон хойр темән тал хәләцхәнә.

— Буру гижәхшв, төрлһтәһәр алтн—гиж, темән дакад нег давтв. Тигәд темәһән алцхана.

Барс деес авад, түләнд одв. Арднь үлдсн чон арат хойр, темәһән өвчж бәәцхәнә. Зөвәр өвчжәһәд, арат ужрхаһинь авад идәд оркна.— Арат, ужрхаһинь юңгад идвч? Барс бүрткхләрн маниг алхгов,— гиж чон келв.

— Ай, чон, чи ода чигн генлч. Ухан уга юмнд, ужрха бас бәәдв?— гихгов гинә.

— Тиим чигн билтәл — гиж чон санжана.

Дакад невчк өвчжәһәд, арат семжинь авад идәд оркна.

— Яһлав, арат, семжинь юңгад идчкв? Барс бүрткхләрн маниг цокж алхгов — болна.

— Яһсн генн юмбч? Серл уга юмнд семжн бас бәәдв? — гихгов.

— Тиим чигн билтәл — гиж чон санжана.

Дакад невчк бәәжәһәд, арат цаһан махинь авад идчкнә.

— Барсд юн гиж келхв,— гиж чон келжәнә.

— Чи идсн бишч, би идсн бәәнәлм. Цаһан махн яһв гисн цагт, чи нан тал хәләһәд орк — гинә арат.

Эдниг темәһән өвчәд чиләлһнлә, түләнд одсн барс ирнә.— Цуһар бүтн-бүрн бәәнү?— гиж барс суржана.

— Бәәнә, бәәнә,— гиж чон келҗәнә.

Барс махан бүрткж йовад,— уҗрхань яһла?— гиҗәнә. Тигхләнь арат: «Ухан уга юмнд уҗрха бас бәәдв?—гинә.— Тиим чигн боллта — гиж барс ухалҗана.

Дакад бүрткж йовад,— семҗнь яһла?— гиҗәнә.

— Пуф, барс,иим ик ухата, чидлтә күүндән бичкн күүкдәс генн үг келдв. Седкл уга юмнд семҗн бас бәәдв?—гиж арат келҗәнә.

— Тиим чигн боллта,—гиж барс ухалҗана.

Дакад бүрткжәһәд,— цаһан махнь яһла,— гиҗәнә. Тигхләнь чон арат тал хәләҗәнә.

— Хәлә, хәлә, хәлә, биинь идчкәд, намаг бәрхәр седҗәхнь — гиж арат келҗәнә.

— Кишго худлч!— гигәд, барс чониг һарһад көөнә. Тер хоорнд арат темәнәннь махиг талдан һазрт зөөһәд бултулчкна.

Уурлсн барс, чонан алчкад, гүүһәд аашна.

— Яһлав, барс, адһх билә. Мини махн деер иигж ноолдҗах улс, түрүн ноһанла төрлһтәһәр намаг юн босхх биләт гигәд темән уурлад, һазрт орж одв. Сүүлнь эн бултаһа бәәнә, танла әдл чидлтә күн татад авад оркхмн — гиж арат хәәкрҗәнә.

Үнүгинь соңссн барс әрә булчксн темәнә сүүлиг шүрүһәрн ирәд татхларн, гедргән унад, нуһрсан таслад үкж одна. Арднь арат «нәәҗнриннь махинь идәд, амсн — умсн җирһәд бәәж».

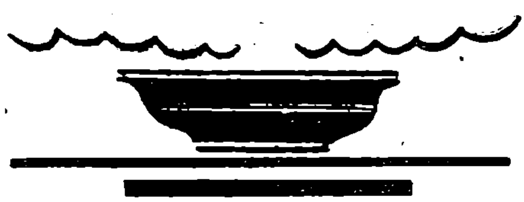

ХАТУЧ БАЙН

Нег өвгиг хотнасн һарад йовҗ йовтл, зуурнь нег залу харһна. Эн кенә хотмб?— гиҗ Өвгнлә харһсн залу сурна.

— Хатуч байна хотн — гиҗ өвгн хәрү өгнә.

— Акад нермб? Яһад тигҗ нерәдсмб?— гиҗ залу сурна.

— Кеду җил хамдан бәәҗәхвдн, тер бийнь кезә, яһаран хот ууж-иддгинь цур үзәд угавдн. Хотан күүнд үзүлҗ идхш,—гинә.

— Нохадтха, тиим юмн әлд бәәх билә,— гиҗ залуг келхлә— Үксв, үнн,— гигәд өвгн цәәһәд бәәнә.

— Иддг хотинь биш, түүнәс, күүкинь булаҗ авсв,— гиҗ залу келнә.

— Ха-ха йир, чадх угач. Нег хотна бидн ядад бәәләвдн,— гинә.

— Би чадхв,— гиҗ залуг келхлә — хәләҗәйл,— гиҗ өвгн келв. Тигәд хоюрн тус-тустан салҗ одна.

Асхн ора алднд, хатуч байна герин ард залу ирәд гетәд кевтнә. Хотна әмтн унтсна хөөн, хатуч байнаһас һал һарад бәәнә.

Гертнь өөрдҗ одад, иргәрнь шаһаһад хәләхлә: өвгн хөөнә, толһа хуухлҗ сууна, эмгнь цаһан мах көлврүлҗәнә, күүкнь боорцг кежәнә.

Залуг орад ирхлә, цугтан хотан авад, хорма доран бултулад оркна.

Нег-негн талан гилң-гилң гилдәд хәләлдчкәд, ду һарч бәәхш. Тикләнь залу ичәһәд, хотинь хормаһаснь һарһулхар:

— Өдрәһә намаг тана хотн тал ааштл, тус өмнәсм бөдүнәрн эмгнә хорма доркк цаһан махн мет моһаг гүүхләнь, өвгнә хорма дорк хөөнә толһан дүңгә чолуһар авад шивәд оркасн, күүкнә хорма дорк боорцг мет цацгдад одв,— гинә.

Зуд уга харңһу байнахн хотан чигн һарһхш, үг чигн келхш.

Хаалһ утлтта болад, нөр татудж йовнав, нег унтх һазр өгит?— гиж залу сурад, унтна. Хатуч байнахн бас унтцхана.

Залуг унтж оч болһад өвгнь эмгндән:

— Эн бирдиг һарутаж эс тәвхлә, дала зәңг тарах. Өр цәәтл һосинь шатаһад, мөринь худгт унһаж алхмн. Дакад нег тоһш болһич, кеер һарч хот эс идхлә, эн шулм герт хот идүлш уга бәәдлтә,— гиж хатуч байн келнә.

Өрлә өвгиг дуг гигәд унтлһнлань, залу босад эврәннь һосиг өвгнә һосна ормд тәвәд, өвгнә һосиг эврәннь һосна ормд тәвчкнә.

Түүнәсн һарад, өвгнә хар мөриг цаһан һуйрар һалзлад, эврәннь мөрнә бәәрнд уяд, эврәннь хар мөрнә һалзнинь көөһәр будад харлулчкад, өвгнә мөрнә бәәрнәс уйчкна.

Ирәд залуг кевтснә дару, өвгн босад залуһин һос шатаҗах күн болад, эврәннь һос шатачкна. Залуһин мөрн болһад, эврәннь мөр худгт унһаһад алчкна.

— Өрүн өрлә — һосначнь шатж оч, бос!— гигәд, залуг өвгн дуудад бәәнә.

— Мини һосн шатсн уга болх—гигәд өвгнә хажуһас һосан татж авад өмсчкхлә, өвгн һосн уга үлднә.

— Мөрнчнь худгт унад үкж оч—гиж өвгн келнә.— Мини мөрн сурһульта юмн болдмн, тиим һәргтә юм һарһх уга. Та эндүрҗәвзәт — гиж залу келнә.

— Уга. Оч хәләй—болна.

— Хәләхәр һарлдна.

Залу мөрнәнь көөг усар уһаһад, саак цаһан кевтнь хүврүләд, өвгнә мөрнд түрксн һуйран зүлгәд һарһчкна. Тигәд өвгн мөрәрн һарутна.

Түүнәсн өвгн адһад герүрн орчкад эмгндән:

— Яһлав, шулуд, одак тоһшан болсн болхла нааран һарһж ас, авч йовнав — болна.

Эмгнь һарһад тоһшан өвгнд өгәд оркна. Өвгнь өмсҗәсн нимгн хувцн заагарн өврләд оркна.

Дарунь залу орж ирәд — өвгн адһад әлдәрән однат? гихлә,— көдлмшт һарнав — гинә.

— Не, аав, сәәхн менд харһҗай,— гигәд өвгиг бийдән чаңһар шахад, теврәд оркхла, тоһшнь махмудинь шатан алдад ирхлә, өвгн тоһшан һарһад шивәд оркна. Залу тоһшинь авад идчкнә.

Өвгн түнәсн хажан авад көдлмшт һарна.

Өвгиг зөвәр йовулчкад, ардаснь залу күцж одад:

Аав, күүкнтн маляһим бултулчкад, өгл уга, мордх кү бәрәд бәәнә — гиж келнә.

— Өтх!— гигәд йовулчкна.

— Залу ирәд:—Ээж, аав намаг күүкитн автха гисн зөвшәл өгв, ода авч йовнав,— гиж келнә.

Эмгн уурлад,— йовсн залуд күүкән өгнә гидг юмб? Һә бол цааран,— гигәд авч одн алдад бәәнә.

— Худл гихлә аавас сурий — гичкәд:

— Аа-ав. Эднтн өгхш! — болад күүнә дун әрә соңсгдм һазрас хәәкрнә.

— Һә болсн бирдиг йовулҗ әрлһл уга, ю кеһәд бәрәд бәәнә эдн— гиҗ бийдән келчкәд, өвгн уурлад:

— Ө-өг!— гигәд, нудрман үзүләд, хаҗарн заңһад оркна. Эмгн әәһәд, күүкән өгәд тәвчкнә.

Залу хәрҗ ирәд, амрад-җирһәд бәәҗ.

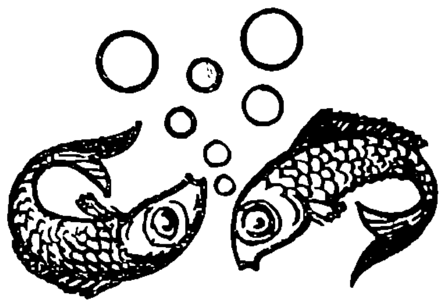

МӨҢКИН КӨВҮН ЧИЛДҢ БААТР

Кезәнә бәәж, Мөңкин көвүн Чилдң гидг баатр бәәж. Мөңкин көвүн Чилдң баатр залу баһ наста болад, бийнь дүүврдәд ю кехв гиж санад, чимк ноосн уга, чилм хар мөрән тохж унад, эжго эрм цаһан көдәд аң шову харвад йовна. Хойр долан хонгт йовад хәрж ирәд, амрад унтхлань һал үдин алднд нарн суух барун үзгәснь геринь юмн ширжңнүләд оркна.

Мөңкин көвүн Чилдң баатр өсрәд, юн дәәсн йовна, юн дән йовна гигәд һарад ирхлә, чимк ноосн уга чилм харнь шөргәсн бәәнә. — Кишго му йорта мөрн гер юңгад шөргәсмб — гигәд уурлад цокн гихлә, мөрнь келнә:— Ах нойн баав, нарн суух үзгәс оһтр шар цоохран унсн теңгрин Шар-Гүргү отг нутгичнь орулж эврәһән кеһәд, әмд бийчнь кел бәрхәр йовна — гинә.

Мөңкин көвүн Чилдң баатр эвинь олж хувцлад, эрвлзсн харан унад һарна. Нарн орх үзг темцәд, чиг-үзг уга? Долан-долан дөчн йисн хонгт гүүлгәд орксн цагтнь, өмн таласнь нарн орх үзгәснь нәрхн улан тоосн оһтрһуд хадгдсинь үзнә. Чилдң баатр санж йовна, нә эн Шар Гүргә мөн кевтә, чамаг чилң хариннь унһн дел деер эс авхинь Айс тамин йоралд хатсв — гиж андһарлад, эрвлзсн хар аминь эвтә шүрүһәр күрг гигәд заңһдад йовна. Эн келсн үгинь соңсад, эрвлзсн харнь у һолиг хойр алхад, уутьхн һолиг нег алхад доладгч хонгтан Шар-Гүргүлә харһулад ирнә.

Мөңкин көвүн Чилдң баатр әәрстин хар елдңгәр Шар-Гүргүг дола нәәм дарад оркв. Шар-Гүргү бас дола нәәм дарад оркв, хойр күлгин шүрүн хурднд хойр баатр өңгрлцж һарад, дакн эргүләд далиннь герләр далн таваһад дарлдад, чи кембч,— гиж сурлцна. Чилдң баатр гиж нама нерәддг гинә. Чи кембч?— гиж Шар-Гүрүһәс сурна. Орх нарнь сүүр дор орчлңгин нарн болсн, нарн суусиг цуг эзлдг оһтр шар цоохрта теңгрин көвүн Шар-Гүргү гиж намаг нерәддг гинә.

Дакад цаарандн келнә, дөш болсн таңһчнь, дөрвн зүсн малычнь

дөртә көл-талан дегжүлс гиж йовлав. Мөңкин көвүн Чилдң баатр намаг әмдәр кел бәрс гиж йовлав — гиж келәд, далиннь герләр дәврүләд дарад оркна. Өмнәснь Мөңкин көвүн баатр келнә: Чамла әдл чидлтә баатрв гинә, чамас дор болхнь эн насндан эрвлзгсн хариннь дөрәд чиргдж үксв, хөөт насндан айс тамин йоралд унсв, гиж келәд, бас дали тав дарад оркна, хәрү эргүләд элкндән халхлсн илвн болдан суһ татлдад давсгиннь экәр дола-нәәм сиилддад авна, болв авлцж чадхш. Дәкн шүүрлдәд татлдад, хойр күлгин нәәмн турун сольвлдтл татлдна. Тер кевтән генткн хойр баатр эрвлзгсн хойр күлгәсн бууһад, ээж-аавин һарһсн эмнг цаһан бийәр медий гинә.

Хоюрн бууһад хувцан тәәләд, бухин арсн шалвран булчң талан эвкәд, тәкин арсн шалвран тәкм талан эвкәд, бүүрә һазрас бүкшлдәд, дууна һазрас дуһрлдж ирәд таш-баш бәрлдәд, таш-таш цоклдад авлцж ядлцна. Элвг долан хонгт ноолдад авлцж ядлцна, дәкн долан хонгт ноолдад, Мөңкин көвүн Чилдң баатр арһ эн билтәл гигәд ар авад ачад, таша деерән дола нәәм сегсрәд авад цокна. Дор орсн догшн Шар-Гүргү арслңгин сәәхн мекәр алдрад һарс гив чигн дөләһәр дарсн Чилдң баатр дөрвн мөчинь селн дарна, долан хонгт дарад нәәмдгч хонгтан Шар-Гүргүг тавн ухаһинь тараһад, таңсл билгинь балвлад авад цокна, йисдгч өрүндән Шар-Гүргүг махинь цәкүр цәкүрәр утлад цандг болһнд хаяд, ташр цуглулж авад модна ац болһнд өлгәд, оһтр шар-цоохринь көтлж авад һарна.

Тигж йовтлнь генткн хаалһ деер девтсн нег келкә хурсн олдна. Чилдң баатр эн манд тежәл эс болвчнь хол хаалһд йовх күүнд ундн болх гиж санад, авад һарна. Дәкн цааранднь йовж йовтл нег мөрн харһна, нә эн нанд уна эс болвч малд ундг мөрн болх гигәд көтләд һарна. Генткн йовж йовтл көтлж йовсн мөрнь гедс гинә, келкәтә хурсн тасрж одна, тер кевтән Чилдң баатр негнтн идж ундн болш уга, негнтн унж көлгн болш уга хойр кишго юмн бәәжт—гигәд көтлж йовсн мөрән тәвчкәд, һарад йовна. Тигж йовтл ардаснь генткн күн дуудна. Чилдң баатр эргәд хәләхлә девлтә шулм нүцкн шулм хойр чамд өгв-нанд өгв гилдәд керлдәд бәәнә. Тигжәһәд девлтәнь—нанд өглч аль нүцкнд өглч!— гинә, девлтә чамд болл уга девл уга нүцкн шулмд өгх билүв гиж Чилдң баатр келнә. Нүцкн шулмнь уга болж одна, девлтә шулм күцәд күрч ирәд келнә: нә чамаг хортн хувцндчнь орж алхар йовна гинә. Нә яһж һархв — гиж Чилдң баатр сурна. Одак девлтә шулм келнә: чамаг гертән күрхләчнь гергнчнь холас ирсн гигәд, кир уга хувц өгх, тер хувцан өмсл уга һалд дүрчк, тигәд һархч гинә.

Чилдң баатр хәрж ирәд, цевр хувц өмстхә гигәд өгхләнь һалд дүрчкнә. Тигж бәәтл генткн девлтә шулм ирәд игж келнә, нә ода чамаг уусн хотдчнь орж алхар бәәнә гинә. Нә ода яһж һархв гинә, тигхләнь келнә: түрүн келгж авсн ааһта хотан нохад өг, тигәд һархч гинә. Тер келсәрнь түрүн келгж авсн хотан нохадан асхад өгнә, тигж бәәтл саак девлтә шулм гүүһәд күрәд ирнә, одакчнь келж ирв күмн өөрдж болш уга күн бәәж, тендәһә гихлә бийим һал тамд шатаһад алн гилә, ода һалзу чонин амнд дүрәд алн гив, әрә гиж һаррв—гиж ирв гинә, ода чамаг оһтрһу гидг юмар алулн гижәнә— гинә. Нә энүнәснь яһж һархмб—гиж Чилдң баатр сурна,— мел һардг арһ уга, бийчн эврәннь эв арһарн һарч үз—тичкәд, гүүһәд йовж одна.

Чилдң баатр санна, залу күүнә үкл эжго эрм цаһан кедә гидг

биший, гигәд эрвлзсн харан унад эҗго-эрм цаһан көдә темцәд дуулад, довтлад һарна, тигҗ йовтлнь нег өвгн харһна, көвүн хамаһас хамаран оч йовнач гинә, би Мөңкин көвүн Чилдң баатр гидг күмб, намаг оһтрһу гидг юмн алхар бәәнә, тигәд үкхиннь өмн уудьвран һарһҗ йовнав,— гинә. Өвгн келнә,— бичә му санад йов оһтрһуһас һарх өөрхн,— гинә.— Нә көгшн аав, нанд һардг хаалһинь зааҗ өгтн — гиҗ мөргнә.— Тигхләнь өвгн келнә, нә чи нарн һархин ар бийүр йов, өмнчн цовлдсн хойр уул бәәх, тер хойр уулин ардк уул деер һарад зогсҗахлачнь нарн орх үзгәсчнь хорвчин дуңгә хомхл цаһан үүлн һарх, девәд делтрин чигә хар болх, түүнәсн туурһин чигә болх, деерчнь ирәд деврин чинән болад ирхләнь авһан сәкүсн хәәрлтн,— гиҗ келәд, мөрән һәрәдүләд өмнк уул-дееpнь тусхларн тигәд һархч гинә.

Мөңкин көвүн Чилдң өвгнә заасар һарч йовад уул деер ирәд зогсад бәәнә. Зогса бәәтл нарн орх үзгәснь хорвчин дуңгә цаһан үүлн өсрәд һарад ирнә, девәд делтрин чигә хар-үүлн болад, түүнәсн туурһин чинән болад ирнә, деернь ирәд деврин чинән болад ирхлә авһ өвгнә сәкүсн әәлдтн,— гиҗ келәд, мөрән Чилдң баатр һәрәдүлнә, мөрн өсрәд тусхла, арднь оһтрһун дун таш гинә.

Ардан эргәд хәләхлә өрвлзсн өрүвлг нооста ботхн уулин ора деер ульн кевтсиг Чилдң үзәд, хәрү одад ботхиг гувднә. Ботхн келнә, ах нойн баав әм-авртн айс тамин аман өгнәв,— гиҗ андһаран өгнә, ташр үкл ута мөңк болһнав — гиҗ андһаран өгнә.

Тер кевтән Мөңкин көвүн Чилдң баатр айс тамин ам орад һарна. Айс тамин амнд ирәд эрлг номин хааг алтн цалман чилднд өгүлнә. Мөңкин көвүн Чилдң баатр алтн цалмар айс тамин йоралас әмт тач һарһна, кесг таньдгчн һарна, таньдго чигн һарна.

Айс тамин йоралас әмтиг цугтнь һарһад, өнр ик байр кенә. Эн орчлңгин әмтн тигәд элдү сәәхн җирһләр дүрклнә. Үрглҗдән хөрн тавн насар бәәдг болна.

ДОЛАН НАСТА ЗАРҺЧ

Кезәнә бәәҗ. Нег орн-нутгин хаана түшмл болҗ Зара гидг күн бәәҗ. Хаана түшмл Зара долан наста көвүтә бәәҗ. Нег дакҗ бийиннь алвтаснь хааһар хаһлгдх һурвн зүсн зарһ орҗ ирдг болна.

Негдгч зарһнь: ик удан гемтә кевтәд, шинхн чинән орҗасн цагтнь герин өөгүр аду көөснд, тер адуна көлин көндрлһнәс эдгҗәсн күн үкҗ одв гисн зарһ болна.

Хойрдгчнь: — нег аңһуч, нуурт суусн нуһс үзчкәд, баглрхинь күләһәд, зуухан малтад, һалан түләд суутлнь, талдан аңһуч тер нуһсинь хаһад авчкв гисн зарһ болна.

Һурвдгчнь: нег эмгн, өвгн хойрин һанцхн көвүн цергт одад хәрҗ ирхләнь, мел тер көвүнләнь йилһҗ авч болш уга әдл көвүн -дахҗ ирнә. Тер хойр көвүн хоюрн би тана көвүмб боллдна. Эмгн өвгн хойрин көвүг олх зарһ болна.

Эн һурвн зарһиг хан йилһҗ ядад, эврәннь түшмл Зарад таслтха—гиҗ илгәнә. Түшмлнь тер зарһинь хаһлҗ ядад, сөн болһн зовад, унтл-кевтл уга саначрхад бәәнә.

Эцгән тигәд зовньҗахинь медәд, Заран долан наста көвүнь:— Аав, юунд зовад саначрхад бәәнәт? — гиҗ сурна.

Хаанд эркн һурвн берк таслх зарһ орҗ ирсиг хан нанд даалһна, би түүг кеҗ ядад зовньҗанав—болна.

—Я , аав, юн гидг юмнд зовньҗахмбт? Би хаһлҗ чадхв—болна.

— Яһҗ хаһлнач, келлч?—болна.

Негдгч зарһнь болхла, тер гемтә кевтсн күүнә ормд, тевшлә цацу нүк малтад, тер тевшәрнь дүүргәд ус кечкәд ,деерәснь тер гемтә күүнә хучсн хучаһар бүркчкәд, кедү мөр, ямаран холаһар көөсн болна, тер ормарнь көөхмн. Усн деер эвр—эвр гиҗәд бәәсн өрм тас—тусхла, тер күүг адунас көлтә үкҗ гихмн—гинә.

Хойрдгч зарһнь болхла, нуһс хаҗ авхар суусн аңһучин өлгәтә нилх көвүһинь, нуһсна суусн ормд суулһчкад, толһа деернь һалуна өндг тәвчкәд, халһхмн. Кемр тер аңһуч көвүнәннь толһад сум күргл уга өндгиг хаһад авхла, тер күн зарһан авхмн.

Һурвдгч зарһнь болхла: тер әдл хойр көвүнә негнь йирин тер эмгн өвгн хойрин мөн болх. Негнь мана орн — нутгт харшлхар йовх шулм болх. Түүг игҗ кехмн: амарнь күн багтҗ болш уга, цаһан көндә шил кечкәд, эмгн өвгн хойрин көвүн мен болхла, эн шилд багтад орх гихмн. Тигхлә тер шулм көвүн багтад орҗ одх, өвгн эмгн хойрин көвүн орхн уга. Тер цагт, көвүг шилд багтад орад одхлань, аминь таг бөгләд һазрт дарчкхмн—гинә.

Зара зарһан долан наста көвүнәннь келсәр маңһдуртнь зарһинь кенә. Негдгчнь үснә өрм тасрад, тер күн адуна көлд үксн болна. Хойрдгчнь, аңһуч көвүнәнь толһад күргл уга өндг хаҗ авна. Һурвдгчнь шулм көвүн мөн болад, шилин амар багтҗ орад, һазрт дарулна. Хаана түшмл Зара эврәннь долан наста көвүнәннь зааҗ өгсәр игҗ зарһ хаһлсн болдг.

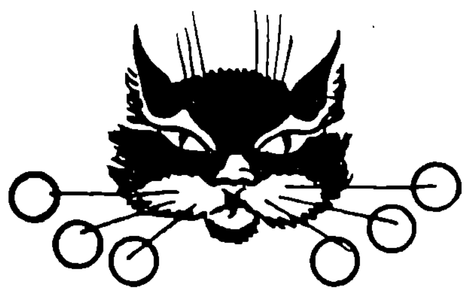

АХ ДҮ ДОЛАН

Кезәнә бәәҗ. Байна, белгчин, зурхачин, зурачин, дархна, эмчин болн ширчин көвүд нииләд, ах дү долан болна. Нег дакҗ эдн хург хурад, иигҗ күүндцхәнә: «Бидн игәд хоосн бәәһәд бәәхм биш, көдлмш кеһәд мал-мөңг олҗ зөөх кергтә»,— гиҗ зөвчләд, долалулн бәәсн һазриннь булгин амнд нежәһәд бура хатхчкад, эсрңдән эн сарин өдр цуһарн хәрү эн булгдан ирцхәхмн,— гинә. Тер цагт кенә болв чигн бура хумхарсн болхла, тер буран эзн үксн болх, тер күүһән хәәҗ авх болцхана.

Тигәд байна көвүн йовҗ йовад эргин шуурхаһас утан һарчахиг үзәд ирнә. Өмннь көгшн эмгн өвгн хойр, нег сәәхн күүктә—һурвн әмн будаһан ууҗ сууна.

Эмгн өвгн хойр көвүг үзчкәд, теңгрин эс өгсн көвүн эврән гүүҗ ирв гилдәд, байрлдад, көвүнд буданасн өгәд, көвүн мана бол гилдәд сурлдна. Көвүн эс соңссар гертәснь һарч одна. Эмгн өвгн хойр көвүг хәәлдәд, һарад гүүцхәнә. Көвүн теднд үзгдл уга хәрү орад, хәәрцгтә бурхнаннь ард орад суучкна.

Эмгн өвгн хойр көвүһән хәәһәд эс олдхла, бурхндан мөргнә. Көвүн бурхна ардас: көвүнтн, көвүнтн күүкән өгхләтн тигәд танд үрн болхмн — гиҗ келнә, тигәд эмгн өвгн хойр бурхан зәрлг болҗана болһад, күүкән көвүнд өгх болна. Эмгн өвгн хойриг һаза һархлань, көвүн бурхна ардас һарч ирәд сууна.

Эмгн өвгн хойр орҗ ирәд, көвүг үзәд, олдсндь байрлад, көвүнд күүкән өгәд, күүкн күргтәһән бәәлдәд бәәцхәнә.

Түүнә хөөн тер орн-нутгин хаана көвүнь гер авх болна.

— Зургч дахулҗ йовад, орн-нутгиннь күүкдин зургинь цокад авад ир, тигәд таассн күүкән ав— гиҗ хан көвүндән келнә.

Хаана көвүн эн хамгиг күцәнә. Тер зургуд дотрнь байна көвүнә гергиг таасна. Эн күүкиг авч өгтн, эс авч өгхләтн би үкнәв,— гиҗ эцгдән көвүнь келнә. Үзг уга юм келдв. Орн-нутгин хаана көвүн эргин шуурхад бәәх эмгн өвгн хойран күүк авнав,— гих — гигәд хан

уурлна. Тер кевтән көвүн күч өгл уга, күүкиг буулhх болад, өвгнә күргиг хәәчлә харhулад, алулчкад, гергинь авна.

Ах дү долана ирх цаг болад, хәрү булгтан ирж хәләцхәнә. Байна көвүнә хатхсн бура хумхарсн бәәнә. Не, байна көвүн яhсн болх? Белгчин көвүн белг бәр—гилдцхәнә. Белгчин көвүн белг бәрәд, байна көвүн үкж гинә. Не, уюнас көлтә үкж? Хама үксн болх? Зурхачин көвүн бичг тат гилдцхәнә. «Нарн суух үзгт, хан күүнә засгла харhж үкж. Усн эрг хойрин хоорнд, үкр хар чолуhар дарулhата бәәнә,— гиж зурхачин көвүн келнә.

Эдниг олад ирхлә, деерк чолуhинь көндәдг арh уга болна, тигәд дархна көвүн алхарн цокад, хамхлна. Эмчин көвүн эмнәд эдгәнә. Байна көвүнәсн үксн учринь сурхла, байна көвүн яhж үксән келнә. Тигәд наадк ах-дүнь: «Булагдсн күүкнчн әлд бәәнә? — гилднә. Хаана көвүнәд — гинә. Не, тер күүкиг некж авхмн — гилдв.

Урчин көвүн ууцарнь цокхла — нисдг, цеежәрнь цокхла — буудг маши кенә. Ширчин көвүн ширдәд оркна. Тигәд машиhәрн хаана гер деегәр нисәд бәәнә. Тер элдү маши үзсн хаанахн: мана бер йоста теңгр йозурта күн бәәж, эн бериг ирсәр манаг сәәхн шовун эргәд бәәнә,— гиж цугтан күүндәд бәәцхәнә. Гер деер хөөнә махн дееж өргхмн, өөрдх гилднә. Шовун өөрдж өгхш. Не, бериг бийинь hарhхмн гилдәд берән hарhна. Бериг hарhхлань машин авад нисж одна. Мана бер йоста теңгр йозурта күн бәәж, теңгр талан нисж одв, өөдлж одв,— гиж хаанахн күүндәд үлднә.

Ах дү долан, берән авч ирчкәд, кень берлә ханьцхинь медл уга булалдна.

Би үүнә төлә үкләв, мини болх зөвтә,— гиж байна көвүн келнә.

— Би белг бәрәд, чамаг үксичн медләв, мини болх зөвтә,— гиж белгчин көвүн келнә.

— Чи үксинь чигн медсн бол, би хама, юн учрар үксинь медләв, мини болх зөвтә,— гиж зурхачин көвүн келнә.

— Тадн медсн чигн болтн, деерк чолуhинь нама эс авсн болхла, байна көвүг яhж hарhж авх билә, мини болх зөвтә,— гиж дархна көвүн келнә.

— Чи чолу авсн чигн бол, нама эс эмнж эдгәсн болхла, бер хама бәәхиг яhж медх билә, мини болх зөвтә,— гиж эмчин көвүн келнә.

— Чи эдгәсн чигн бол, нама маши эс кесн болхла, бердән яhж күрх билә, мини болх зөвтә,— гиж урчин көвүн келнә.

— Чи маши кесн чигн бол, чини хумха моднд дурлж ирсн биш, мини ке ширд дурлж ирлә, мини болх зөвтә,— гиж ширчин көвүн келнә.

Зүтклдән ажгта... Эднә кень бурута, кень зөвтәнь медгдхш. Кенднь бериг өгч болх?

БАКЛЬГ, АРАТ, ЗУРМН ҺУРВН

Кезәнә бәәж. Бакльг гидг шовун, булгин усн ундта, бурһсн модн сүүдртә бәәж.

Нег дакж Бакльг аратд өндгән хаяд өгчкәд, ууляд сууна.

Тигәд уульж бәәтлнь нег зурмн ирәд: — Бакльг, Бакльг, юңгад ууляд бәәнәч,— гиж сурна.

— Нег арат ирәд, булгин усичн балһад чиләнәв, бурһсн модичн хазад чиләнәв, нег өндгән ас—гив. Тигәд өндгән өгчкәд, һундрхад ульжанав—гиж келнә.

— Нә, тер аратан ирхлә: — булгин усиг балһад чиләдг ооччн; эли, Бурһсн модиг хазад чиләдг шүднчн эли,— гиж кел тигәд, зурмн Бакльгт уха заачкад, зуг намаг келв гиж аратд бичә кел—гинә.

Тигж келчкәд, зурмн гүүһәд йовж одна.

Дарунь арат гүүж ирәд: — Булгин усичн балһад чиләнәв, бурһсн модичн хазад чиләнәв, бас нег өндгән ас,— гигәд саак кевәрн әәлһхәр седхләнь:

— Булгин ус балһад чиләдг ооччн эли, бурһсн мод хазад чиләдг шүднчн эли,— гиж Бакльг сурна.

— Эн үг чамд кен зааж өгв? — гиж арат сурна. Тигхләнь Бакльг әәһәд — зурмн — гигәд келәд өгчкнә.

Арат Бакльгин үг соңсчкад,— чамаг зурмн,— гигәд зурмиг хәәһәд һарад гүүнә.

Зөвәр гүүһәд оркхлань, өмннь зурмн нүкнәсн толһаһан—булталһчксн бәәнә.

Арат яһж чамаг мекле гиж санн,— күрн сәәхн күзүнь энлм, туула сәәхн зонь ямаран гилч,— гинә.

Тигж келхләнь зурмн туула сәәхн зооһан үзүлхәр һарад гүүнә.

Нүкнәсн һарад гүүхләнь, арат бәрәд авчкад, идхәр седнә.

— Мунхг аң болхла минь ода идх; нәрн ухата аң болхла нәәмн то тоолад идх—гиж зурмн келнә. Арат нәрн ухата аң болхар: негн, хойр, һурвн, дөрвн, тавн, зурһан, долан, нәәмн—гигәд, сүүлин тоодан аман аңһалһнлань, зурмн алдрад, нүкндән гүүһәд орад одна. Арат арднь аман аңһаһад үлдв.

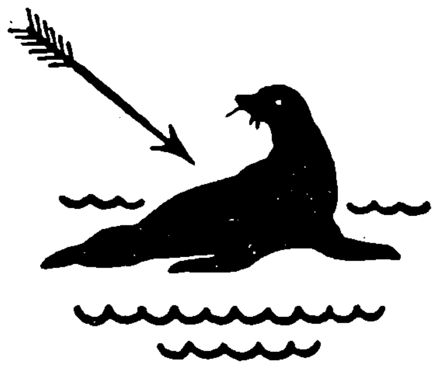

ЭР КҮҮКН ХОЙР ТАКАТА ЭМГН ӨВГН ХОЙР

Кезәнә бәәҗ. Эр күүкн хойр таката эмгн өвгн хойр бәәҗ.

Кесг җил бәәһәд, кемҗән, уга бәәһәд оркна, келн—нерн болҗ үлдм, киитә юмн эс учрсар, хоорндан керүл-цуүгән болад, өвр-шөвг боллдад бәәнә.

Нег өрүн эмгн эрт, өвгән унтад босад герән цуцад бәәнә.

Генткн өвгн өсрҗ босад, эмгән герән цуцҗахинь үзчкәд:—

— Эмгн — эмгн, яһҗаснчн энв—гиҗ өвгнь уурлна.

— Эмгн, энчи иим биш; эдл—аһрусан хуваҗ авх болхла игҗ, хоюрн чадш угавдн; эзн болсн хаандан оч баралхад, зөвшәл авч; ө—һундл угаһар әңгрий—гиҗ өвгн келнә.

— Я, яһлав, яһсм энв. Тертн чик орта—гиҗ эмгн хәрү өгнә.

Тигәд хоюрн хаандан ирәд,— нег өрк болҗ ниилсн цагм бидн, нам мартгдв. Нер дуудулм, киитә нег юм күләхинь, күләхинь нам нүднд үзгдш уга болв. Учр тиим болсар, өнчән авч өрк тасрхар седәд, эзн болсн хан танар, үүлән хаһлулхар бaралхҗ—йовнавдн—гиҗ келлдв. Эмгн өвгн хойрин үгин учр соңссн хан: Эдл—аһурснтн тигәд юмб?—гиҗ сурв.

— Эр күүкн хойр така, эндәһәрнь орсн богшрһа, тендәһәрнь һарм «бәәшң» — гиҗ эмгн өвгн хойр урлдҗ келлдв. Тигхләнь:—Эн элвг аһурситн әңглхд кецү юмн бәәҗ. Олн җилд бәәһәд икл му үзсн көгшәс, тана төр яһҗ аҗглхв—болна.

Болв, эр такань өвгнә болг, эм такань эмгнә болг. Геринтн: деглә болхнь өвгнә болг, җолм болхнь эмгнә болг—гиҗ хан «зәрлг»—болна.

— Эмгн өвгн хойр хәрҗ ирәд, хаана зәрлгәр өнчән авлдад тус-тустан бәәлдәд бәәнә.

Эмгнә така өндгләд, эмгиг асрад бәәнә, өвгнә така өвгнә олсиг идәд, дән болад бәәнә.

Нег дакж өвгн дегд өлсәд бәәхләрн эмгндән одад:—Нег өндг өгйәһәр өгич—гиж сурна. Тер үгднь эмгнь: сәәхн юмсл». Эврәннь такаһан өндглүләд ав—гиж хәрү өгнә.

Өвгн хәрж ирәд, такадан уурлад:— Кишго хотин барул, эс өндглнәч? — гиҗәһәд цока—цока бәәтлнь, такань—яһлав әм авртн өндглнәв—өндглнәв—гигәд хәәкрәд бәәнэ.

Така өвгнәс мөлтрж һарад хаалһар гүүһә—гүүһә йовж хәрү герәдән хурдарн гүүһәд аашна. Така гүүж ирәд:—Өвгн—өвгн, өндгән алдн гиҗәнәв. Деевр-тууриһиннь бүч тәәлж шулуһар делг гигәд хәәкрәд бәәнә.

Өвгн байрлад, деевр—туурһан делгәд өгәд оркна. Така деернь һарчкад, ога—ога бәәж, зальгсн чолуһан һарһад хаяд оркна.

Өвгн уурлад—кишго бирд, намар наад бәрхчн чамд дуту болву?—гигәд, цокж—цокж тәвәд оркна.

Така өвгнәс мөлтрж һарчкад, хаалһар зөвәр һазр гүүчкәд, дакад үкн хурдарн гүүһәд аашна.

Гүүж ирәд:—Өвгн—өвгн, адһтн, өндгән алдн гиҗәнәв. Деевр туурһиннь бүч тәәлж, шулун делгтн—гигәд хәәкрәд бәәнә.

Өвгн байрлад, деевр, туурһан делгәд өгәд оркна. Такань деернь һарчкад, зөвәр тулжаһад санһслчкад бууж одна.

Өвгн уурлад,— кишго бирд, намар наад—элг бәрхчн чамд дуту болву? — гигәд, цокж—цокж тәвәд оркна.

Өвгнәс мөлтрхнь зу болҗасн така, сулдж авад, гүүһә—гүүһә йовж, хаана һаза ирәд, хәәкрәд бәәнә.

Тер такан ду соңссн хан:—Эн юн такав? Айста сән юмб? Алж идхд зокаста болх, алтна авдрт орулчктн — гив. Тигәд хаана сөөвңгүд, такаг бәрәд, алтта авдрт орулчкна.

Авдр дотр орулсн така алтинь зальгж—зальгчкад, хәәкрәд чишкәд бәәнә. Такан ду соңссн хан:— Эн юмб? — гинә.

— Одак така—гиж сөөвңгүднь келнә.

— Нә, тигхлә һарһчктн, невчк, аһар авчаг, Шовун болв чигн эмтә—киитәлм тер—гиж хан келнә.

Сөөвңгүднь авдриг секәд такаг һарһад оркна. Така һарн авад, үкн хурдарн герәдән гүн йовж, хаана дөрвн зүсн малыг хавлж авад зальгад йовна.

Гүүһә—гүүһә йовтлнь гернь үзгдәд ирнә. Зөвәр уужмас, дунь әрә соңсгдм һазрас:—Өвгн—өвгн, адһтн: өндгән алдн гиҗәнәв. Деевр—туурһиннь бүч тәәлж, шулун делгтн—гигәд, хәәкрәд йовна. Өвгн эс соңссн болад, гертәсн һархш.

Така гүүж ирәд: — Өвгн—өвгн, адһтн; өндгән алдн гиҗәнәв. Деевр, туурһиннь бүч тәәлж, шулун делгтн—гигәд, түрүн хәәкрәд оркхлань—һә бол цааран, чи кезә өндглдг биләч, чамд кезә өндгн билә—гиж уурлад өвгн деевр туурһан делгж өгхш. Хойрдад хәәкрәд оркхлань үкс босад, деевр туурһиннь бүч тәәләд, делгәд өгәд оркна.

Така деернь һарчкад: деевр, турһинь авдрар негн алтар, дөрвн зүсн малар, дүүргәд оркна. Дарунь теднь тесж—бәәж чадад, деврәд делгрәд, «шу—тусад»,өсәд бәәнә.

Өвгиг өсәд, босад байжад бәәхләнь, эмгн ирәд:—Шөл кеж уух

нег өнчн хурһ өгит?—гиж сурна. Тигхлəнь өвгн:—өлн цагтм өндгнəсн хувацлч? Өгхшв өнчн хурһ чигн өгхшв. Эврəннь такаһар олул—гиж эмгнд деерлкв.

Эмгн хəрж ирəд, такадан уурлад:—Кишго, өндглхəс оңгдан юм меддго, алт, аһрус делгрүлхнчн—гиж келəд, цока—цока бəəж такаһан алчкна. Өвгнь болхла байн—нойн болад эр такатаһан амрад, жирһəд бəəж.

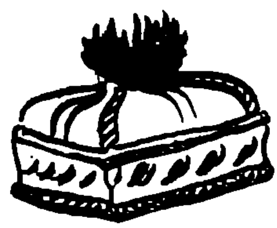

ХА АЛГ МӨРТӘ ХАТУЧ ХАН

Кезәнә бәәҗ. Ха лг мөртә Хатуч хан гидг нег хан бәәҗ. Хойр күүктә эмгтәһән дөрвн бүл бәәҗ. Нег дакҗ әмтн асхни хотан кеҗәх кемд Ха Алг мөртә Хатуч хаанад, нег Һуй Алг мөртә залу ирәд бууна.

Залу мөрән тушчкад, хаанад орҗ ирәд менд сурад, барун бийднь чөкләд сууна. Хаанахн һал деерән махан чанчксн, хан эмгтәһән хойр күүктәһән сууцхана. Зөвәр удан болчкад, хан—ода эн кишго ноха махндм харш болв билтәл,— гиҗ санҗаһад, үкс һалин көвәд кевтсн чимкүр шүүрч авад:

— Таг болсн хәәсн тавн җилд буслш уга болвл эн—гигәд, һалан шиләхләнь, иргд суусн залу үкс босад, һалин көвәд ирҗ суучкад:

— Зултрһнь һарсн ультрг зурһан җилдән хагсхм бишл эн гигәд, һосан тәәләд, ультрган хагсаһад сууна:

Махн удан болх гигәд, һарад йовҗ одх гиҗәсн залу улм нүүхләд ультрган хагсаһад суухла, хаанд, хаана нүкинь малтсн әдл болв. Тигәд хан ода яһса гиҗәһәд, нег күүкән дуудад, эн мах һарһад оркчкич, энчн кесгтән болш уга болв гихләнь, нег күүкнь босад, махиг хәәстәһинь һарһад зүн бийд бүркәд оркчкна.

Тигә бәәтл ора болад, күн унтх цаг болна, хан эмгтәһән орндан орад, хойр күүкән барананнь өмн бийәр унтулад, залуд барун бийд ор ясҗ өгәд унтцхана. Орндан орад, шам унтраһад зөвәр болчксн цагт, иргд кевтсн залу арһул босад, зүн бийд бүркәтә бәәсн махинь һарһад идчкәд, барана өмн кевтсн хойр күүкнәннь нежәһәд һосинь арһулхнар авад, хәәснднь борцлад тәвчкәд, орндан ирәд кевтнә.

Залу зөвәр кевтәд орксн цагт, хан серчкәд:

— Хей, эмгн, бос махан идий—гигәд эмгән серүлҗ авад, хоюрн махан һарһад идхәр седхләнь, махнь шүднднь даагдҗ чигн өгхш, тасрҗ чигн өгхш. Эн залу босад махимдн идчкиҗ кевтә-гилдәд шивр-шивр гигәд хоорндан күүндцхәнә. Не, үкрчинәс тос авхулад һуйр хутхҗ идхмн—гигәд хойр күүкән серүләд, тоснд илгәчкәд, хәрү орндан орад кевтцхәв. Залу тер күүндәһинь чиңнәд тагчг кевтнә.

Зөвәр болчкад, хойр күүкн аашсн ә һарна, залу үкс босад, хойр күүкиг орҗ ирлһнләнь арһулхан хаана ду һарһад—шулуһар нааран өгтн гигәд ааһта тосинь авчкад, ормдан одад кевтв. Хойр күүкн орҗ ирсн әәһәр, хан босад: хойр күүкн, тоснтн яһв?—нааран ас гинә. Теднь—я ода орҗ ирлһнлә та авчклт—болна.

Тер кевтән, не тер кишго тосад авчкҗ, ода яһса—гиҗ санҗаһад, хойр күүкндән келнә: Та хойр невчк кевтҗәһәд эн залуһин мөриг һарад нүкнд түлкәд уңһачктн—гинә. Тер күүндәһинь соңссн залу босад хойр күүкнәс түрүләд мөрн талан ирхлә, мөрнь хаана Ха Алг мөртә хамдан идҗ йовна. Тигәд залу эврәннь һуй алг мөрән балчгар будчкад, цаһан дотлар хаана мөринь будад, Ха Алг мөр кечкәд, хаана Ха Алгиг балчгар будад һуй Алг кечкәд, хәрү ирәд орндан кевтв.

Залуг кевтснә хөөн хан хойр күүкән босхҗ авад, һурвулн һарад йовна. Кеер идҗ йовсн хойр мөрнә һуй Алг мөриг көтлҗ һарад, түлкә-түлкә бәәҗ нег ик нүкнд чөдртәһинь уңһачкад, һурвулн хәрҗ ирәд унтцхана. Чөдртә мөрн босҗ чадл уга өләдә бәәҗ үкҗ одна.

Өрүднь босад, залуг серүлнә. Эй, эй, бос мөрнчн чөдртәһән нүкнд унҗ оч—болна. Залу икәр чочсн бәәдл һарл уга—юн тиим юмн бәәх билә,—гиҗ санамр босна. Босад хувцан өмсәд, мөрнүрн күрәд ирхлә, хан эврәннь мөрән түлкҗ уңһаһад алчкҗ, залуһин мөрн өвс идҗ йовна. Залу элкән көштл инәҗ-инәҗ мөрнәннь шавриг зүлгәд уңһачкад, Һуй Алг мөрән көтләд күрч ирнә.

Һаза ирчкәд, хан, хан, мөрнтн үкҗ оч гиҗәлт, тертн мини биш, тана мөрн бәәҗ,—гинә. Хан сүр-сүмсән алдад, гүүҗ ирәд хәләхлә, хаана бийиннь мөрнь мен болна.

Хан меклгдсән медчкәд, әмн-ширнь тасрҗ одна. Залу хааг меклчкәд, элк хадҗ инәһәд, хәрҗ ирәд амрад, җирһәд бәәҗ.

ХӨӨТ ЭКИНҺАРТ БӘӘСН ӨНЧН КҮҮКН

Кезәнә нег өвгн эмгн хойр өмн герә болн хөөт герә хойр күүктә, һурвн үкртә сәнҗ. Өмн герә күүкәр тер һурвн үкрән, хот-хол угаһар хәрүлһдг сәнҗ. Күүкн өлсәд, түрәд йовхларн, үксн экән дуудад ууляд йовхла, алг үкрнь күүкнд санань зовад балта, шикрәр саңһслҗ өгәд, күүкиг тежәһәд бәәдг болна. Хот-хол эс өгдг, үкр хәрүләд йовдг күүкн улм икәр, сәәхрәд, герлднь аду манм, гегәнднь үүл бәрм болад йовна. Хөөт экнь келнә: чи яһад игәд сәәхрәд бәәнәч, кен чамд хот өгнә гинә. Күүкиг бәрҗ авад алн цокхла күүкн ам алдад келчкнә: Би алг үкрин саңһсар тежәл кедв гинә. Тигәд маңһдураснь авн эврәннь күүкәрн һурвн үкрән хәрүлһәд тәвнә. Эмгнә күүкнд алг үкр саңһслҗ өгхш. Алг үкриг балтаһар эс саңһслҗ өгхлә эмгн алхар шииднә. Өмн герә күүкн алг үкртән чамаг манахс алн гиҗәнә—гиҗ келәд уульна. Тигхләнь алг үкрнь келнә:—Намаг алснд чи бичә зовад бә, намаг алҗ оркхла, мини һолһата саңһсиг толһа деер авч оч хай—гив. Алг үкриг алчкхла өмн герә күүкәр үлдсн хойр үкрән хәрүлһәд тәвнә. Толһа деер хайсн һолһата саңһсд балта, шикр шур сувсн мет шавшад үрһад бәәҗ. Күүкн түңгиг идчкәд улм сәәхрәд, герлднь аду манм, гегәнднь үүл бәрм болад үлдсн хойр үкрән хәрулҗ йовсн цагтнь хаана көвүн аңһучлҗ йовад харһна. Хаана көвүн тер күүкиг үзчкәд, көөҗ йовсн аңган мартн һәәхәд, ген һәәхәд, хәлән гиҗ хальр болв. Юн күүнә күүкмч, чамд би келңәв, герән зааҗ ас—гинә. Геринь заалһҗ авад, эмгн өвгн хойрур одна.

— Би тана күүкнд үг келнәв—гиҗ келчкәд көвүн хәрәд йовҗ одна. Күүкиг үкрәсн ирхләнь, чамд хан күүнә көвүн үг келчкв,— гигәд, цаһан торһн көшг дотр күүкиг суулһчкад, эмгн эн малын ард йовсн күүкнд үг келәд, гертән бәәсн мини күүкнд юңгад эс үг келнә— гигәд хөөт герә күүкнүр уурлад, күүкиг Шикрлү нуурур көтләд һарв. Шикрлү нуурт күүкиг түлкәд, уснд булхулад алчкна. Хаанахн

күүкнд хүрм ачад ирхлә, келсн күүкнә ормд эврәннь күүкән өгәд тәвнә. Хаана көвүнд өгсн күүкнә барун халхин герлд батхнин дүңгә һуур бәәдг болна, зүн халхин герлднь зурмна дүңгә һуур бәәдг болна.

Хаана көвүн келсн үгән сольш уга болад, арһ уга күүкиг авад хәрж ирнә. Хаана көвүн герән авад, эдү-тедү болад жирһж бәәтл Шикрлү нуурнь ширгж одна. Эн нуурнь ширгж одхла, һал цол болад, хаана алвт нүүһәд һарна. Эднә ардас Шикрлү нуурас нег өнчн цаһан ботхн һарад дахад бууляд ардаснь йовад йовна. Тигәд хаанахн бүүрән олад буусн цагт хаана көвүнә хатн шалтглад гемтв. Хаана көвүнә хатнд юн зокх гигәд эмчнр ик күүндвр кенә, хатнас юн зокн гиж бәәнә гигәд сурхла, хатн келдг болна:

— Маниг нүүһәд һархла Шикрлү нуурин көвәһәс дахсн өнчн цаһан ботхна махар шөл уухларн би эдгхв гинә. Цаг түдл уга адучнр мордад, ботхиг көөһәд авч ирәд алхар седхлә, хаана хатн келнә: герт орулад, цус өсргл уга алад, шулун болдгар шөл кетн—гинә. Тер хатна закаһинь кеду кинәнәр күцәхәр седсн бийнь, нег бичкн цусн өсрәд герин барун иргднь тусад, маңһдуртнь болхла өсрсн цуснас өнчрсн уласн модн болж урһна. Эн моднас дакад үргәд нүүһәд һарна. Юңгад уласн урһсинь альк чигн медрлчнь медсмн уга. Тигхләнь хатн келҗәдг болна: та медрлчнр, тана эс медсн юмиг би медҗәнәв, тер уласн мини геснд бәәсн көвүнд өлгә болтха гиж заядар урһсн юмн. Өлгә кех кү хәәһәд нег үкрч өвгән дахулад авч ирәд, нег чигн зорһс салһл уга эн уласиг чавчад, өлгә кетн гиж закв. Уласиг өвгн чавчад, өлгә кеж бәәтл, хурсна дүңгә зорһсн өсрәд өвгнә өврт орж одна. Өлгәһән кечкәд, өвгн хәрж ирәд, асхндь девлән һалин көвәд тәалҗәхләнь, өврәснь мөңгн цокарта, алтн шинжүртә, алд делм сурулта сәәхн һанз унж ирнә. Өвгн тер һанзиг шүүрч авад, хаана хатна һанзиг мартад авад иржв гигәд, һурв мөргәд, һурв әдс авад баран деерән һарһад оркчкад хонна. Өрүндӊь босад тер һанзан хәләхлә, бараннӊь өмн сәәхн арвн һурвта күүкн болад сууна. Өвгн босад, күкн-кукн, хамаһасвч, кенә күүкмч?—гиж сурхла, күүкн келнә үрн уга күүнд үрн болхар йовлав, садн уга күүнд садн болхар йовлав—гинә. Эмгн, өвгн хойр булалдад, барун өвдг деерән тәвәд, барун халхинь үмсәд, үрән кеж авб. Үкрч күүктә болад, эдү-тедү жирһж бәәсн цагт, хаанд хар булһн үч уйхмн гигәд хойр зун күүкд цуглулж авч иртн гигәд хаана хатн элчнрән зарв. Хойр элч күүкд цуглулж йовад негнь келнә: үкрч өвгнәһүр одий гихлә, негнь үкрчинд күүкн уга, оч тус уга гихлә негнь күч өгл уга одна. Үкрчинд нег сәәхн гидг бичкн күүкн бәәдг болна.—Эмгн-эмгн күүкән хаанаһур йовултн, хаанд хар булһн үч уйхмн—гинә. Эмгн, күүкн бичкн гигәд, ярдж бәәһәд тедниг дахулад тәвнә. Хаанад хойр зун күүкн ирәд даралдад суув. Хаана хатн хар булһн үчиг учг-учгар ишкәд күүкдт тараһад өгнә. Үкрч өвгнә күүкнд нег ханцн күртнә, Күүкн өгсн ханцинь уйл уга цаг өңгрүләд оркна. Хар булһн үч күцәд уйгдсн кемд нег ханцн дуту болж һарна.

— Ханцн уйгдад уга, кишго, бирд-шулм ханц уйл уга хот хораһад үүнд цаг өңгрүләд бәәх,— гигәд хатн керлдәд,—ас тер ханцим,— гихлә, күүкн хаяд оркхла, ханцн эврән одад бүрлднә. Үчән уяд дуусчкад күүкдиг гиич кецхәв. Нәр жирһлин сүүләр, хаана көвүн босчкад дуудж сурв,— Тууль келх күн бәәну;— гивә. Тер хойр зун күүкдәс нег чигн күүкн үг эс келж өгхлә, үкрчин күүкн келв, аавимм зааж

өгсн нег цөөкн тууль меднәв, гигәд, босад экләд келв. Һурвн үкрән хәрүлснәсн авн, Шикрлү нуурт авч оч алсн күртлнь келәд яһж, хаанад ирсән келв. Хаана көвүн эн туулинь медчкәд, эврәннь гергән алад орм—торм уга кечкәд, түрүн келсн күүкм эн гигәд, тер өвгнә күүк авад амрад жирһәд бәәнә.

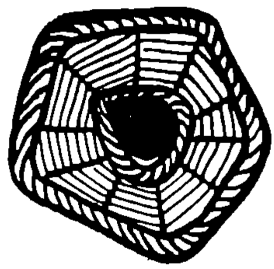

ЗАН ЧОН ХОЙР

Кезэнэ бәәж. Зан чон хойр бәәж. Нег дакж эдн кеер харһж. Хоюрн дегд өлн бәәж.

— Чи зан өлнч, хотан олж идх зөвтәч,— гиж чон сана зовсар келв.

Яахм тигәд? Яһж хот олдгинь нанд дасхлч,— гиж зан чонас сурв.

— Эн алднд нег хотн бәәнә. Тер хотнур дәврхмн. Гермүд заагт хөд кевтдмн. Тер хөд тал сө мөлкж одад, бахлураснь базһх кергтә. Сөөдән, хамдан йовий,— гиж чон келв.

— Әәжәнәв, тиим юм кеж үзәд угав,— гиж зан келнә.

— Не сән, чини дурнчн. Зуг нег юм мед: кемр тарһн хө авч ирсн цагтм, бичә сур, нег чигн моһлцг мах өгхн угав. Әәмтхәг асрж тус уга болдм—гинә.

Зан ухалжаһад:

— Чи тигәд һанцарн йовхдан әәжәнчи?

Би чамд юн баран болхмб? Зун хортнур дәврм зөргтә, күчтә баатрлмч, миниһәр болхла, һанцарн чигн оч чадхч—болна.

— Зөвәр мектәч, чи нәәж. Болв намаг меклж чадшгоч. Чи нанас чидлтәч. Авсн хөөдән бий деерән авч ирх кергтәч. Деерчн үвл болж йовналм, хот-хоолан белдж авх кергтә,—гиж чон келнә.

— Тиим болхла йовий,— гиж зан зөвшәрв.

Тигәд хоюрн йовцхав.

Харңһу сө, эдн хотнур өөрдцхәв. Зан чонин чикнд шимлдж йовна:

— Йир энчн дегд әәмшгтә болжана. Чи намаг хайчкад, зулж одхч. Батин төләд күзүһәд деесәр холвчкий,— гинә.

Чон зөвтнь багтад, күзүһәд деесәр холвцхана. Хотнд өөрдәд ирхләнь, нохас хуцна. Зан әәхләрн, һарад зулна. Гүүһә-гүүһә йовтлнь, чон чиргдәд ирнә.

— Юунас әәж йовхмч? Бийснь манас әәчкәд, хуцжах нохасас әәһәд бәәдви? — гиж чон келнә.

Зан сонсж йовхш, улм чаңһаһад йовна. Чон боорлгдад, ухань муңхрад ирнә. Бас невчкн зуур гүүхләнь, аман аңһаһад, келән балдалһад ирнә. Зан чонур хәләчкәд, бийән наад бәрәд инәж йовна болһад:

— Алач-махч һә! Эврән әәһәд үкж йовхнь, кү наад бәрәд инәһәд йовх,—гигәд, чониг девсәд оркна, тернь, үкж одна.

Түүнәс хооран зан дегд әәсндән мана теегт бәәдгән уурч.

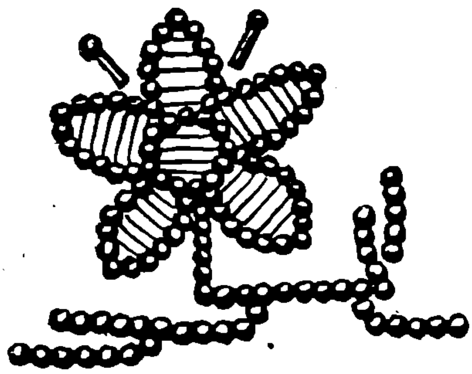

АХ ДҮ ҺУРВН

Кезәнә бәәж. Нег үкртә, ах дү һурвн бәәж.

Нег дакж ик ахнь—игж бәәж болш уга, йовж көдлмш хәәх кергтә—гиҗәнә.

— Үкрән яһий—гиж дундк ахнь сурхла,— алад, әдләр хуваж авхмн—гиж бичкн дүнь келҗәнә.

Үкриннь махан һурв әңгләд, хуваж авад, йова, йовтл, ик ахиннь махнь чиләд, салад һарна.

Түнәсн йова, йова, йовтлнь нег өвгн харһад—көвүн, яһж йовнач? — гиж сурҗана.

— Көдлмш хәәж йовнав.

— Нанд һанцхн мөрнә саңһс хурахмн, нань көдлмш уга. Хот, хувцнчнь дурндан. Зуг уурлхмн биш. Түрүләд уурлсан аллцата.

— Зөвтә,— гиж көвүн келҗәнә.

Өвгнәд ирәд, көвүн өрүндкь мөрнәннь саңһс хурахар һарна. Мөрн саңһслад чигн бәәнә, көвүн хураһад чигн бәәнә.

Мөрн үд күртл саңһслад оркна. Көвүн хураж күцхш.

— Эзән зальгсн саңһслдг юмб энчн—гигәд көвүн уурлад, хәәкрәд оркна.

Тер үгинь өвгн соңсчкад, мөрнәннь саңһснд көвүг шурһулад алчкна.

Ялчан алчкад өвгн дакад ялч хәәһәд һарна.

Йова, йова йовж дунк ахлань өвгн харһна.

— Көвүн яһж йовнач—гиж өвгн сурҗана.

— Көдлмш хәәж йовнав.

— Нанд ялчар орнчи?

— Орна.

— Ямаран көдлмш кехмб?

Зуг һанцхн мөрнә саңһс хурахмн, нань көдлмш уга. Хот хувцн дурндан. Зуг уурлхмн биш. Түрүләд уурлсан аллцата.

Мөрн саңһслад чигн бәәнә, көвүн хураһад чигн бәәнә.

Мөрн үд күртл саңһслад оркна, көвүн хураж күцхш.

— Эзән зальгсн саңһслдг юмб энчн—гигәд, көвүн уурлад хәәкрәд оркна.

— Тер үгинь өвгн соңсчкад, мөрнәнь саңһснд шурһулад алчкна.
Ялчан алчксн өвгн, дакад ялч хәәһәд һарна.
Йова, йова, йовж хамгин баһ дүүләнь харһна.
— Көвүн яһж йовнач?
— Көдлмш хәәж йовнав.
— Нанд ялчар орнчи? —
— Орна.
— Ямаран көдлмш кехмб? —
— Зуг һанцхн мөрнә саңһс хурахмн, нань көдлмш уга. Хот, хувцнчн дурндан. Зуг уурлхм биш. Түрүләд уурлсан аллцата.
— Зөвтә—гиж көвүн келҗәнә.
Көвүн өвгнд ирәд, хонад өрүнднь мөрнә саңһс хурахар һарна.
Мөрнә өөр ирәд, дөрвн бахн урһачкад, хойртнь толһаһаснь дүүжләд, хойртнь сүүләснь дүүжләд мөриг алчкна.
Мөрән алулчкад, өвгн көвүг әәмшгтә өшәтнинь медчкәд, меклхин арһ хәәнә. Көвүн чигн гетлцәд бәәнә.
Нег дакж сүк төгә хойртан:—би көвүг моднд зарнав, тенд одад чи мод бичә да, чи бичә эрг—гиж закжна.
Көвүн моднд одад сүкәр мод чавчна, тернь даахш.
Сүкәрн төгән тавг авад чавчад оркхла, сүк—даанав, даанав—гигәд бәәнә.
Модан ачж авад, һарад көвүн йовхар седхлә, төгәснь эргж өгхш.
Төгәһән сүкәр чавчад оркхла, төгәс-эргнәв, эргнәв—гигәд эргәд бәәнә.
Тигәд көвүн модан авад күрч ирнә.
Асхн болна — Көвүн мах утл—гиж өвгн келҗәнә. Көвүг мах авад утлхла өвгн һарчкад, дөрвн нүдтә хар ноха болад орж ирәд махинь булана.
— Нохан ам күрсн махар ю кенәч өгчк—гиж эмгн келнә. Махиг өгчкәд шинәс мах авад утлхларн, өвдг доран чимкүр тәвчкнә. Ноха дакад орж ирлһнлэнь, көвүн бәәсн чидләрн чимкүрәр толһададад оркна. «Ноха» көлврж босад, һаңнәд одна.
— Чимкүрдүлсн өвгн—ях, ях, зелин һаснд бүдрәд, цохан илжлчкүв — гиж һазаһас орж ирнә.
— Яһсн саг уга өвгмбт—гиж көвүн келнә.
Өрүндnь өвгнә үкрнь ус орж йовна.
Өвгн үкрән дахад ус орж йовад, э—эй, бадья деес хойр авад ир—гиж көвүнд хәәкрнә. Көвүн эс соңссн болад, бадья угаһар дахад йовад йовна.
Худг деер ирнә.
— Бадья угаһар ю хәәвч, деестәг авад ир — гиж өвгн закна.
Көвүн гүүһәд, деесн угаһар бадья авч ирнә.
— Деесnь яһв?
— Мартчкжв — гиж келчкәд, гүүж һарад, зуурас хәрү хәрж ирәд,— эмгнтн деесн уга гинә—гиж келнә.
— Йө, деесәр гесән оралһ—гиж өвгн, эмгән келнә.
Көвүн дакад гүүж одад, эмгиг алад, гесинь авад ирнә.
Өвгн үзн чочад—энчн юмби? — болна.
— Эмгнә гес авч ир гиж эс келлт?—гиж көвүн өмнәснь сурҗана.
Йир эн көвүнәс эс мөлтрхлә, нам бийинм әмнд күрх бәәдлтә — гиж санжаһад, үкрән алад, боорцг кеһәд, авдрлад бәәнә.
Нег сө өвгн авдран авад, орһн гижәсиг көвүн медәд — унта гиж сантха гиж ухалад, девлән бомбалһад оркчкад, авдртнь орад кевтнә.

Өвгн көвүнәс мөлтрҗәх күн болад, авдран үүрч авад, һарад зулна.

Өвгн йова, йовҗ, зөвәр һазрт йовчкад—ода көвүнәс мөлтрүв—гиҗ санад,— ардан эргәд:

—Көвүн, көвүн намас хуурвчи?—гигәд хәәкрнә.

Авдр дотр кевтсн көвүн — хуурва—гинә.

Эзән зальг, соңсҗ дассн чикн болад игәд бәәнү—яһну?—гигәд, өвгн өрәсн чикән тәәрәд хайчкна.

Дакад зөвәр һазр йовчкад,— көвүн намас хуурвчи?—гигәд хәә-крәд оркна.— Хуурва—гиҗ көвүн хәрү өгнә.

— Эзән зальг, соңсҗ дассн чикн болад игәд бәәну яһну? гигәд бас нег чикән тәәрәд хайчкна.

— Бас зөвәр йовчкад, көвүн намас хуурвчи?—гигәд һурвдад хәәкрәд оркна.—Хуурва—гиҗ көвүн хәрү өгнә.

Эзән зальг әәҗ дассн һар болад игәд бәәну, яһну?—гигәд нег һаран тәәрәд хайчкна.

Түүнәсн өвгн зөвәр йовчкад, гесән өлсәд бәәхлә, боорцгасн идхәр авдран уудлна.

Авдран секлһнләнь, цааһаснь көвүн һарч ирәд, өвгиг һарһад көөнә.

Көөһә, көөһә йовтл, хулсар орад өвгн геедрҗ одна.

Көвүн өвгиг геечкәд, нег хотнд ирнә.

Тернь хаана хотн бәәҗ. Хань гемтә бәәҗ. Хаанахн—хаанд тус-лхм болвзгоч — гилдәд, көвүг сурлдад бәәнә.

— Чадхв, чадхв—гиҗ көвүн хәрү өгчәнә.

Хаанахн эмчән олҗ авсн боллдад, шууглдад бәәцхәнә.

Көвүн цадтлан хот ууҗ авад, хааг эмнх күн болад нег цаас авад хәләҗәһәд:

— Эн өмнк хулснд чикн уга, күлмн өрәсн һарта, өвгн бәәх бәәдлтә.

Тер кишго өвгиг алхла хан эдгх, бәрәд авад иртн—гиҗ хаанахнд келҗәнә.

Хаана хатн ялчнран цугтнь һарһад, хулсиг хадулад, өвгиг олҗ авч ирнә.

Өвгиг алад, хааг шөллнә. Хан өвгнә махар шөллчкәд, үкҗ одна.

Хааһан алулчксн хаанахн кишго хортн әлдәс ирвчи?—гигәд, кө-вүг һарһад көөнә.

Көвүн зула, зула йовтлнь өмннь нег мөртә залу үзгднә. Хаанахн, көвүг көөҗ йовсинь одак залу үзчкәд: көвүн, көвүн яһҗ йовнач?—гинә.

— Ай, хан гемнәд үкҗ оч—гинә.— Тигәд намаг хан бол гигәд эдн көөҗ йовна. Би болхшв гигәд, зулҗ йовнав. Та хан болх болвзат? Нанд мөрән өгчктн—гихләнь: Я, яһлав хәәмнь тиим болхла, ав, Ут—насл,— гигәд мөрән өгчкнә. Көвүн мөринь унад, зулад уга болҗ одна. Хаанахн хан чигн уга, көөлдсн көвүн чигн уга үлдцхәнә.

ЧОН, АРАТ, ТУУЛАҺУРВН

Кезәнә бәәж. Нег аратин гесн йир икәр өлсәд бәәдг болна. Тигәд яахв гигәд санжаһад, аңһучлхар һарад хатрна.

Җим хаалһар хатра йовж, нег ик хотхрар орж ирәд нег үкж одсн тарһн чигн темә үзнә. Тер темәнә хойр бөкинь таслж авад, дакад һарад хатрна.

Зөвәр хатрад оркснцагтнь ардаснь сөлңкә дуута юмн—ар—ар—ат,—гигәд хәәкрәд йовна. Ардан эргәд хәләхлә, чон.

— Мендвч, арат? — гиж чон бөдүн дууһар келв.

— Менд, менд. Танахн цуһар мендвт,— гиж инәмсглсн нәрхн дууһар арат сурв.— Менд,— гив чон.

Чониг—чи яһж, йовнач?— гихлә, арат — би аңһучлж йовнав,— гив.

— Нам нөкд сән юмн болвш. Хамдан йовий—гиж чон келв.

Хоюрн болж авад, һарад хатрв.

Зөвәр йовад оркснцагтнь, хойр аңһучин зүн өмн бийднь, нег юмн бултг-бултг гигәд бәәнә.

Тарһн мах идх болад, байрта уха ухалж йовсн чон үзҗәхш.

Арат үзчкәд:—Ту-у-л-а,—гив.

Туула чочн тусчкад, цааран зулхар седв.

— Наархнчн ода,— гиж чон дуудв.

Әәмсчксн туула, нүдән улм бүлтәлһәд, чикән улм сертәлһәд, ар хойр көләрн теднә өмн чомпаһад суучкв.

— Туула яһж йовнач,— гиж арат сурв.

— Йирдән.

— Манла аңһучлнч? гиж чон харжңнв. Аңһучлна, аңһучлна,— болна.

Һурвулн болж авад хатрлдв.

Зөвәр удан хатрлдад оркв. Асхн ора шидрдәд ирв.

Харңһутрхин алднд һурвулн нег там деер ирәд сууцхав.

Чиңнхнь: күн ду һарад, мөрд инцхәлдәд йовна.

Аратиг—«невчк бәәжәһәд әмтнә дун тасрхла орий»гихлә, чон болж өгл уга, зөрәд орхм гигәд дәврәд бәәнә.

Әәмтхә туула яахан чигн медл уга, теднә үг чиңнәд сууна. Ә—чимән тасрж одсна хөөн, чон мөлкәд йовж одв.

Арат тедүкнд һарад, бөкән каржңнулад идәд бәәнә. Геснь өлссн туула «Арат, арат, ю идж бәәнәт?»—гиж сурна. Арат төртән эс авсн бәәдлтәһәр,— нег нүдән иджәнәв—гив. Туула түңгинь үнн болһад, иткәд, тигәрән һарч авад, нег нүднләһән ноолда—ноолда бәәж мөлтлж авад, каржңнулад идәд оркв.

Арат мусг—мусг инәчкәд—Ай, нүднә махн йир әмтәхн—гиж келв. Туула аюдан, күчр—гив.

Дакад невчк бәәжәтл, саак арат бас нег бөкән каржңнулад идәд бәәнә.

— Арат, арат, ю идж бәәнәт?—гиж туула сурв.

— Бас нег нүдән,— болна.

Туула иткәд, бас нег нүдән малтад идчкв. Тигжәтл чон сүүксн гүүж ирв.

— Юн болж одв—гиж аратиг сурхла:—Күн уга, шамдцхай,— гив.

— Нә, орцхай, гилдәд дәврлдв...

Нүдн уга туула бүдрн түгчәд, одак хойрин әәһәр гүүһәд йовна.

Генткн арат ардан эргчкәд—чи туула кү хәләжә—гигәд зогсачкад, гүүһәд йовж одв.

— Арат нөкдтә чон, ээрә-ээрә бәәж нег мөриг авад унв... Мөрнәнь махнас зөвәр идчкәд, чон генткн:

— Ай, туула яһла—гив. Туула кү хәләжәнә, би дахулад авад ирсв,— гигәд, арат йовж одв.

Тедниг иртл икәр идж авхар седәд, чон бүкләр зальгад бәәнә.

Һурвулн болж авад идлдв. Туула, нүднәнь ормнь зоваһад, махан идж чадхш. Бөкәр цадсн арат амрсн юм хорахш. Чон һанцарн гилтә иджәнә.

— Чониг нааран-цааран хәләтлнь арат махнас таслж авад, сүүлдән, чикндән, хамртан булталһад чикчкв.

— Арат мах юңгад эс иднәч,— гиж чон суржана.

— Дегәд давуһар идснд, энд—тендәһәр махн булталджахиг үзжәхшчи?—гинә.

— Намшң игәд ид,— гив.

Чон үнн болһад идәдл бәәнә, энд-тендәһәр бултаж өгхш.

Идә-идә бәәтл негхн көл махн үлдв.

— Минь энүгиг идхләрн намшң болхч,— гиж аратиг келхлә, чон дакад экләд идв.

Өр цәәһәд ирв.

Чониг өрәл көлдүләд ирсн цагт, адучнр тедниг үзчкәд мөрдиннь хурдар тоос бүргүләд аашна...

Тав бәәсн арат—өрлә боссн өөртә нүдтә адучнрт кен бәргдх билә—гичкәд, сүүлән шүүрүлл уга одв.
Махар гесән дүүргсн чон мел алхл уга бәргдв.
Нүдн уга туула, нүкнд бүдрәд бәргдв.
Эн һурвн нәәҗнр игҗ тарцхав.

СААК

Кезәнә бәәҗ. Нег хаана алвтд нег өнчн көвүн бәәҗ. Тер көвүг әмтн Саак гидг бәәҗ, тигәд тер нернь түүнд шиңгрҗ. Нег дакҗ хаана хойр күүкн йовҗ йовад негн цаадкчн юн күмб?—гинә. Одак гиҗ хойрдгчнь хәрү өгнә.

Өнчн көвүн энүг соңсчкад күүнд одсн эгчдән одад келнә:

— Би эн хаана алвтд бәәҗ чадш угав, нерм Саак билә, ода «Одак» болв, хөөрмг өгтн, йовнав—гиҗ келәд, эгчәсн сурсн хамган авад, һарад йовна.

Тигәд, йовҗ йовтлнь һурвн ноха нег арат көөлдҗ йовснь үзгднә. Теднә арднь зөвәр хол, нохасин эзнь мөртә довтлҗ йовна. Көвүн йовһн сууһад, хормаһан секәд, аратиг хорма доран орулад авад оркна.

Һурвн ноха гүүсн авъястан давад һарч одна. Эзнь довтлҗ ирәд:—Көвүн, үүнд арат көөҗ йовсн һурвн ноха үзгдвү?—гинә — Игән давҗ одв, аратиг бәрчксн болх, үкс гитн,— гинә. Эзн довтлад давҗ одна. Арат көвүнә хорма дораснь һарч ирәд, йир ачд ач кесн, тусд тус кесн көвүн кергтә цагтан энүг уңһдаһад орк гигәд, арат нег килһс бийәсн таслад өгнә. Көвүн килһсинь авад дүрчкәд һарад йовна.

Тигәд көвүг йова йовтлнь усна көвәдк урһа зандн уласна ора деер нег хорта хо һалзн моһа давшҗ йовдг болна. Көвүн моһаг чавчҗ алад, давшад һарад ирхлә, уласна ора деер хан һәрдин һурвн һуужмл бәәдг болна.

— Ач кесн ах нойн баав, мана ээҗ уурта юмн, таниг ур айстан авад үмкәд оркхмн, үүнд кевттн—гигәд җивр доран авад көвүг кевтүлцхәнә.

Тигҗәтл хан һәрд ирәд:

— Күүкд таниг кен харсв,— гигәд, нисәд ирнә.— Эн көвүн, гилдәд җивр дораснь һарһад өглһнләнь, хан һәрд көвүг үмкәд оркна. Һурвн һуужмлнь нег дууһар:

— Ачд ач кесн, тусд тус кесн, ах нойн баавиг һарһҗ эс өгхләтн бидн һурвулн уснд унҗ үкнәвдн,— гилдәд, модна бүчрәс нежәд хум-

сдарн эрэ торлдад, дүүҗлгдэд бээцхэнэ. Тигхлэнь хан һэрд көвүг хэрү һарһад өгчкэд:

— Не, үрдим харсҗ авсн ачта көвүн, ю авнач?—гиҗ хан һэрд. сурна.— Нанд юмн керг уга,— болна. Тигхлэнь хан һэрд—кергтэ цагтан уңһдаһад орк,— гигэд, нег өрвлһ үмтэҗ өгнэ.

— Не, гиҗ келэд, көвүн һарад йовна. Йова йовтлнь зуурнь теңгсин йоралд бээдг цурх заһсн усна көвэд кевтсиг көвүн үзэд, гетҗ ирэд бэрэд авна.— Көвүн, көвүн, авсан ав, эмим тэв,— гиҗ цурх келнэ. Көвүн цурхиг уснаднь тэвэд оркна. Тигхлэнь, нег кергтэ цагтан нааран күрэд ир, би үүнд һарч ирхв—болна.

Түүнэсн һарч йовад, эҗго эрм цаһан ташуд ирэд, кеер, шарлҗна йозурт кевтсн гөрэс бэрэд авад оркна. Авнав гисэн ав эмим тэв—гиҗ гөрэсн көвүнэс сурна. Тэвнэв, нанд юн чигн керг уга,— гинэ Не тигхлэ түрсн цагтан күрэд ир гигэд,— гөрэсн келчкэд бийнь гүүҗ одна. Көвүн түүнэсн һарад, нег хэр хаана алвтар орад ирҗ йовдг болна.

Тер хаанд нег ээлдэч күүкн бээҗ. Хан тер күүкэн кенд өкэн медл уга бээҗ. Тигэд аш — сүүлднь — мини күүк буулһх саната улс һурв булттха, кемр бултсн күн олдхла хээчлэ харһулхмн, һурв бултад олдл уга бээхлэ күүким авг,— гиҗ зар тэвнэ. Кесг хаадудин көвүд бултад олдад, хээчлэ харһад бээцхэнэ.

Тигэд одак көвүн:—Би бултнав—гиҗ хаанд одна. Хан түнднь зөв өгнэ.

Көвүн гүүҗ һарад хан һэрдинь өрвлһ уңһдаһад оркхлань, хан һэрд нисэд ирнэ.— Би хаана күүкнэ марһанд орвв, һурв бултх күмб, кемр намаг олҗ авхларн хээчлэ харһулчкхмн, гинэ. Тигхлэнь, хан һэрд барун живр доран дүрҗ нисэд оңгдан хаана алвт деегүр нисэд бээнэ.

Хаана күүкн һарч ирэд—бултсн көвүнтн хан һэрдин барун живр дор йовна— гинэ. Көвүн күрэд ирнэ, күүкнэ медэд келснь үнн болна.

Көвүн хойрдад һарна. Теңгсин көвэд күрч ирэд, цурх заһсан дуудад, бас бултҗ йовсна тускан келнэ. Тигэд цурх өнчн көвүг барун оочдан дүрчкэд, теңгсин йоралд орад кевтнэ.

Хаана күүкн һарч ирэд литэн уудлад, бултсн көвүнтн шар цоохр цурхин барун оочд, теңгсин йоралд кевтнэ—гинэ. Көвүн гүүһэд ирнэ, күүкн харһулад бас келсн болҗ һарна. Көвүн һурвдад бултх болна. Түүнэсн һарч гүүһэд көдэд кевтсн гэрөсндэн ирнэ. Хойр бултад бэргдчквв, ода арһ танд—гинэ. Гөрэсн көвүг бий деерэн мордулҗ авад, гүүҗ—гүүҗ ик гидг урһа тэрэн заагт хайчкад шорачлад кевтнэ.

Хаана күүкн һарад литэн уудлад, бултсн көвүнтн эҗго эрм цаһан көдэд теегин гөрэстэ кевтнэ—гинэ. Көвүн ирнэ. Хан күүкн харһулҗ келсн төлэд, көвүг хээчлэ харһулхар шиигднэ. Тигэд хаана алвтин медэтэ өвгд эмгд:—Энтн нег уга көвүн биш. Күмн эмтн өөрдҗ болш уга һэрдлэ, теңгсин йоралд бээсн цурхла харһад, бултад йовб. Ода нег бултулад хэлэй—гиҗ цуһар сурцхана. Хан зөвчлэд, дакн нег булт—болна.

Көвүн түнэсн гүүҗ, һарад, аратин өгсн килһсэн уңһдаһад оркхлань, арат гүүһэд күрч ирнэ.— Не, арат, һурв бултад олдвв, намаг хээчлэ харһулхар седв, олн өвгд сурад зогсав, ода нег бултхар ирвв, арһ танд,— гинэ. Тигхлэнь арат кучр сээхн ке хувцта эмгн болҗ хүврэд, көвүг барун һариннь альхнд атхҗ авад, хаанаг орад һарна.

Бултсн көвүг, хаана күүкн әәлдхәр һарч йовад, одак эмгнлә харһна:

— Йо, әәж, энтн яһсн сәәхн—ке намчта торһмб, үнүгән нанд өгтн—гинә.— Торһим ав, зуг эн һарм хавдҗ одв, би эн һаран өвртчн дүрәд—авсв гинә. Эмгн һаран дүрсн болад күүкнә өврт өнчн көвүг дүрчкнә.

Хаана күүкн һарад әәлдж, әәлдж, һазр деер бәәх, теңгр деер бәәхнь медгдхш гигәд орҗ ирәд йовҗатлнь:

— Пуф, бүтәд бәәвв, өврән секлч,— гигәд, күүкнә өврәс көвүн һарад ирнә. Хаана күүкн олҗ чадсн угав — гинә. Хаана күүкн көвүг һарад, һаза—дотаһар хәәдг болв чигн бийән эргүлҗ хәәсмн уга. Тигәд Саак өнчн көвүн марһаһан авад, хаана күүк авад амрад җирһәд бәәж.

АХ ДҮ ДӨРВН

Кезәнә бәәҗ. Хурһн хуц, ишк тек, туула, эр така ах дү дөрвн болад һарад йовна. Тедн, дөрвүлн нег үксн чон олҗ авдг болна.

— Кен өвчхмб?—гиҗ туула сурна.

— Тигхләнь—чидлтәһәрн хурһн хуц өвчг,— гилднә. Хурһн хуц өвчәд белдчкнә.

— Кен үүрхмб?—гиҗ эр така сурна.

Тигхләнь ишк-тек, чидлтәһәрн хурһн хуц үүрх—гинә. Хурһн хуцнь үүрәд, дөрвүлн һарад йовна.

Йова, йова, йовтлнь генткн эҗго эрм цаһан көдәд нег гер үзгддг болна. Тер герт дөрвүлн күрч ирнә. Үксн чонин арсан һазань делгчкәд, орад ирцхәнә.

Герт долан домбрта, долан чон домбран цоксн, нәр кеҗ биилдҗ бәәдг болна. Хурһн хуцнь дегд әәхләрн—альков күүкд, домбран өглт, нег айс цокҗ үзсв — гинә. Негнь босад:—Ах нойн баав, деегшән сууһад цоктн—гинә. Хурһн хуц барананнь өмн суучкад: герт долан чон, һаза нег чонин арсн—гигәд геглзүләд цокад бәәнә.

Тигәд одак долан чон негән һарһад, юн бәәхинь хәләлһдг болна. Һаза һарсн негнь орҗ ирәд, үксн чонин арс үзчкәд, сүр — сүмсән алдад келнә:

— Ай, мана иҗл негимдн алҗ оркҗ, маниг бас алхар бәәх—гигәд, һарад зулдг болна. Гүүлдә—гүүлдә йовҗ, нег герт орҗ ирәд, күүндвр кенә.

Күндвртән шиидәд, тер дөрвн шулмиг оч идүлхмн—гинә. Чидлтәһәрн эн одг гигәд, нег оһтр сүүлтә эр чониг шиидәд һарһна. Арһ уга олн шиидснәс хаҗихм биш, чон һарад йовна. Йовад, йовҗ, күрәд ирнә. Герт орн эдниг идхәр, аман аңһаһад, шилән татад, келән балдалһад, зогсдг болна.

Хурһн хуцнь дегәд әәхләрн, чонин маңнаһарнь мөргәд авдг болна. Ишк тек дегд әәхләрн, ууцарнь мөргәд авдг болна. Туула дегд әәхләрн, гер төгәләд гүүһәд, орх нүк хәәһәд бәәдг болна. Эр такань дегд әәхләрн, авдр деерән һарад хәәкрәд бәәдг болна.

Әмт идхәр йовсн чон, әмән саглад һарад зулна. Гүүһә, гүүһә йовж, наадк нөкдмүдтән күрәд ирнә.— Сән залу ямаран зәңгтә ирвч? — гиж сурлдж бәәдг болна.

Йир теңкән уга, залу арһтадан һарч ирвв, бийим алн гив. Нег бүлтхр нүдтә болсн залу тавн шааврар толһаһарм шааврдад авб, кемтрхә амта болсн шар залу ууцарм җидәр шааһад авб, нег бүлтхр нүдтә болсн бор залу гер төгәләд, цокх юм хәәһәд бәәнә. Дакад нег кеемсг бәәдлтә шар залу авдр деер һарчкад, ас мод гигәд хәәкрәд бәәнә. Үүдн бийим авчкад, ээрсн бийнь түлкәд, маажад, зууһад ноолда бәәж, һарч ирвв,— гинә.

Тигәд чонмудиг диилсн, хурһн хуц, ишк тек, туула, эр така дөрвн геринь эзләд, амрад җирһәд бәәж.

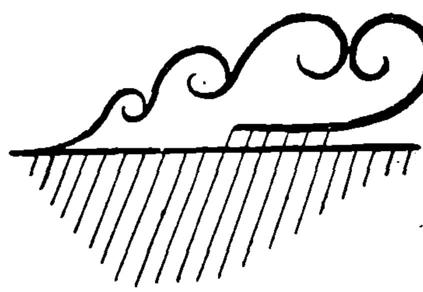

СӘРСН БОРТХ ДЕВЛТӘ СӘР ГИДГ КӨВҮН

Кезәнә бәәҗ. Көгшн эктә ах-дү һурвн бәәҗ, әмин бичкн дүнь Сәрсн бортх девлтә Сәр гидг нертә бәәҗ. Нег дакҗ көгшн экнь гемндг болна, гемнь улм күндрәд, улм муурад ирнә. Тигәд, һурвн көвүндән эмгн келнә:

— Намаг үкхлә долан өдр, долан сө мантн,— гинә. Тигҗ келчкәд, эмгн үкҗ одна. ,

Бичкн дүнь хойр ахдан келнә: ахнр-ахнр, мана ээҗ үкҗәхдән келләлхн: «Намаг үкхлә долан өдр, долан сө мантн гиләхн, — гинә. Тигхләнь хойр ахнь уурлад, үксн эмг манх гигәд, цокҗ—цокҗ тәвәд оркна.

Тигәд, бичкн дүнь теднән соңсл уга долан өдр—долан сө манна. Нәәмдгч өдртән экнь әмдрәд босҗ ирнә. Эмгн босҗ ирәд толһаннь үснәс нег үс таслад көвүндән бәрәд үзүлнә.

— Хәләхләнь хашад тохата һурвн мөрн зертә—зевтә, хувцта-хунрта бәәдг болна. Өмн захин мөрнь зеерд мөрн болна, дундкнь кер мөрн болна, ар захдк мөрнь нарн төөлтә чилм хар аҗрһ болдг болна. Көвүн мөрдиг үзчкәд ахнртан ирәд келнә:

— Ахнр-ахнр, ээҗиг манв гиҗ дала юмн болш уга бәәҗ гинә. Тигхләнь хойр ахнь кишва һәргтә ноха мансн чамд юн өвр урһҗ гигәд гүвдҗ-гүвдҗ, туһлан хәлә гигәд көөһәд һарһчкна.

Нег дакҗ хан зар тәвнә: Мини әәмг алвтд бәәсн көвүд цуһар ирҗ мини күүкнд үзгдтхә гинә. Тигәд хойр ахнь цар терг татҗ авад, хаана тал һарад йовна, дүнь хойр ахдан, би бас однав гинә, тигхләнь — хойр ахнь одлгод—гигәд цокҗ—цокҗ туһлан хәләҗә гигәд келчкәд, йовҗ одцхана.

Арднь сәрсн бортх девтлтә Сәр, ээҗиннь ясн тал һарад йовна, күрч ирәд үсән бәрәд хәләнә. Саак мөрднь үзгднә, өмн захин зеердинь унҗ авад, зер—зевинь зүүһәд хувц—хунринь өмсҗ авад, хойр ахиннь ардас хаана тал һарад йовна. Зуурнь хойр ахнь бальчгт тергән унһачксн, же гисн харһна. Хойр ахнь дүүһән таньл уга, залу—

залу, маниг татад, һарһчкит—гинә. Тигхләнь хурдлулҗ ирәд толһаһарнь өгч—өгч давад довтлад йовҗ одна.

Арднь хойр ахнь мууха сәәхн мөрмб? Мууха сәәхн көвүмб? — гигәд төр кеһәд үлднә.

Хаанад ирцхәсн әмтс цуһар хаана күүкнә өмн бийәр үзгдәд һарад бәәцхәдг болна. Хаана күүкн сәрсн бортх девлтә Сәр тал хәләһәд бәәдг болна. Тигәд үзгдәд хәрҗ одцхана.

Сәрсн бортх девлтә Сәр ирәд мөрән тәвчкәд, саак кевтән болад туһлан тууһад күрч ирнә. Хойр ахнь сахньсн муурсн ирнә.

Хойр ахнь игҗ келнә: маниг хаана наад бийд бальчгт унад түрҗәтлмдн, нег һәәһә гидг мөртә, әвртә бәәдлтә залу ирәд толһадмдн цокҗ—цокҗ одв гинә. Тигхләнь бичкн дүнь келнә:

— Тертн би биләв гинә, ю—уу! чамд тиим арһ кен өглә болад, гүвдәд һарһчкна.

Дакад нег бичкн зуур бәәҗәһәд хаанахн бас зар тәвнә. Эртинәһә күүкм тааста көвү олсн уга, ода алвтд бәәсн көвүд цуһар иртхә гигәд зар тәвнә.

Саак хойр цар тергән татҗ авад һарад йовна. Бичкн дүнь би бас йовнав гинә, тигхләнь хойр ахнь уурлад, чамаг биш чамас болхинь хаана күүкн һолхмн, одлгод!—гигәд цокҗ—цокҗ туһлан хәләҗә гичкәд, йовҗ одцхана.

Тигәд, сәрсн бортх девлтә Сәр саак кевтән мөрдтән ирәд, нег мөрән унҗ авад зер — зевән зүүһәд, хувц-хунран өмсҗ авад, хойр ахиннь ардас хаанаг орад һарад йовна. Саак кевтән хойр ахнь бальчгт унсн харһдг болна. Өөгүрнь давад һарч йовтлнь, хойр ахнь дууднa. Залу—залу миниг татад һарһчкит—гинә. Тигхләнь хурдлулҗ ирәд маляһар толһаһарнь цокҗ—цокҗ давад довтлад йовҗ одна.

Хаана күүкнә өмнәһүр әмтн үзгдәд, һарад бәәцхәнә.

Сәрсн бортх девлтә Сәр өмнәһүрнь күрәд ирнә, хаана күүкн үкс босад маңнаднь тииз дарад һарһад оркна.

Әмтн цуһар хәрҗ ирнә. Сәрсн бортх девлтә Сәр бас хәрҗ ирәд, мөрән тәвчкәд саак кевтән болад, туһлан тууһад күрч ирнә.

Хойр ахнь зовсн—түрсн бәәдлтә ирнә. Тигәд хойр ахнь келнә:

— Ой, хаана наад бийд бальчгт унад түрҗәтлмндн нег һәәһә гидг мөртә, әвртә бәәдлтә залу ирәд, цокҗ—цокҗ йовҗ одв гинә.

Бичкн дүнь-би биләв гинә. Тигхләнь хойр ахнь-чамд тиим арһ кен өглә, үзгдлгод!—гигәд цокҗ-цокҗ һарһад көөчкнә.

Хаанахн дакад нег зар тәвнә, маңнадан тиизтә күн бәәхлә мана күүкиг ирҗ авч гер-мал болтха—гинә. Тигәд Сәрин маңнад тииз бәәдг болна. Тигәд хойр ахнь цар тергәр күргәд һарна. Хаанад күрч ирнә, хан үзчкәд, күүкндән уурлад, көвүг алхар седнә. Күүкнь келнә:.

— Энүг алх болхла намаг бас алтн, би энүнд одл уга бәәшгов-гинә.

Тигәд хан салһхар седәд хурл хураһад, талдан чигн кесг юм келгүлнә. Тер бийнь боллго көвүнд одна.

Тигәд хан уха ухалад худлахар гемтнә. Хурланнь әвртә гидг медрлтә эмчнь ирнә. Эмч хәләчкәд келнә:—Буһ марлин махн зокхмн-гинә. Тигәд хан бичкн күргндән нег ус зөөдг му мөр өгәд нег му хавал өгәд тәвәд оркна. Ик күргндән әвртә гидг мөр өгәд, сән зерзев өгәд тәвнә.

Сәрсн бортх девлтә Сәр игәлән һарчкад, эмәлиннь элкн дорнь орулад, му боргч гүүг тәвәд оркна. Му боргч гүн гүүһәд күрәд ирнә,

хан байрлад, мана сәрсн бортх девлтә Сәр үкҗ гигәд сән болвл, гигд босад йовҗ одна.

Сәрсн бортх девлтә Сәр саак мөрдтән ирәд, мөрән унҗ авад, һарад йовна. Һарч йовад нег буһ марл хаһад бәрәд авад оркна. Буһмарлан өвчҗәтлнь, хаана ик күргн ирәд сурна: «Хамаһас хаҗ авувч? Би хойр өдр йовҗ йовнав, негчн юмн босҗ өгхш. Нанд хойр көлинь өгич»,— гинә. Тигхләнь көвүн келнә: «Нанд махн харм биш, зуг барун көлиннь эркәһән тәәрч өгәд автн»,— гинә. Тигхләнь арһ уга, барун көлиннь эркәһән тәәрәд өгнә. «Һадр махнь хорн болг, дотр махнь аршан болг»,— гиҗ келәд, көвүн өгәд тәвәд оркна. Тер хоорнд хань йосндан гемтҗ одна, хаана ик күргнь һадр махан авч ирәд өгнә, хань улм күндрнә.

Бичкн күргнь саак кевтән буһ марлин дотран үүрсн ирнә. Гергнь чанад дотриг хаанд асрҗ өгнә. Хан келнә, мини ик күргнә хайсн дотр авч ирсн болх — гинә. Эс идв чигн мини дурнд амсхнтн гиҗ күүкн сурна, тигхләнь хань авад амсчкад, мууха эмтәхн юмб гигәд цугтнь идчкнә. Хан эдгәд, босад йовҗ одна.

Тигәд бәәҗәһәд хан дакад гемтнә, бас одак эмчнь ирәд келнә, уул деер өндглдг хун шовуна өндгн зокхмн гинә.

Хан бас ик күргндән сән мөр өгәд тәвнә. Сәрсн бортх девлтә Сәрд ус зөөдг мөрән өгәд, нег му хавал өгәд тәвнә.

Сәрсн бортх девлтә Сәр һарад му мөрнә эмәлинь элкн дорнь орулад көөчкнә. Му мөрн гүүһәд күрәд ирхлә, хаанахн мана му күргн үкҗ оч гигәд байрлад бәәцхәдг болна.

Сәрсн бортх девлтә Сәр саак мөрдтән ирәд, дундк кееринь унҗ авад һарна.

Тер хун шовун өрүн үдин алднд хооран һарч аңһучлдг болна, тер цаглань сәрсн бортх девлтә Сәр күрәд һурвн өндгн бәәснәс ик бичкн хойрань авад, дундкинь үлдәнә. Көвүн авчаһад келнә:—ик өндгнь хорн болг, бичкн өндгнь аршан болг гиҗ келәд авна:

Хаана ик күргнь йовҗ-йовҗ юм олҗ чадл уга, кесг хар шовуна өндг болн нуһсна өндг авсн күрч ирнә.

Тигәд хаана ик күргнь одак өндгән һарһад, хунин өндгн таньгдҗ өгхш гинә. Тигхләнь көвүн хавтхасн хунин хойр өндг һарһад үзүлнә. Хаана ик күргнь алң болад өврнә, нанд негинь өгхнчн гиҗ сурна. Тигхләнь көвүн өндгн харм биш, зуг та нанд барун көлиннь чигчхә тәәрч өгәд, тигәд автн гинә. Тигхләнь хаана ик күргнь арһ уга болад, чигчхәһән тәәрҗ өгәд, нег өндгинь авна.

Хаана ик күргн түрүлҗ одад хаанд өгнә, хан улм күндрнә. Му күргнь ирнә, му күргнә гергнь хаанд өндг авад одна. Хан өмнәснь келнә, хунин өндгн болх билә, талдан шовуна өндгн болх—гинә, тигхләнь күүкнь келнә:

— Биш болв чигн мини дурнд амсхнтн—тигхләнь авад амсчкад эдгәд босҗ одна.

Дакад нег бичкн зуур бәәҗәһәд хан бас гемтнә. Саак эмчнь ирәд, дала дотр бәәдг харгч гүүнә үсн зокхмн гинә. Тигәд хан ик күргндән, сән мөр, сән зер-зев өгәд тәвнә. Саак му күргндән ус ачдг му гү өгәд, нег му хавал өгәд тәвнә. Му күргнь иигәрән һарчкад му мөриг эмәлинь элкн дорнь орулад тәвәд оркна. хаанахн мөриг үзчкәд, мана му күргн үкҗ оч гилдәд байрллдад бәәцхәнә.

Сәрсн девлтә Сәр саак мөрдтән ирәд, нарн төөлтә хар аҗрһан унҗ авад һарад йовна.

Далан амар гүүлгүлҗ йовтлнь хар аҗрһнь тогтн тусад инцхә-

нә, ажрhиг инцхәхләнь дала дотрас далан харгч гүн hарч ирнә. Гүүг бәрҗ авад холвчкад саahад, хойр бортх үс сааҗ авчкад, гүүг тәвчкәд, хәрү гер талан хурдлулад hарна.

Күрч ирәд мөрән тәвчкәд, саак кевтән болад, ик күргнә ирх хаалhднь хойр бортх үсән авсн күләhәд сууна. Ик күргнь күрч ирәд, нанд олдҗ өгхш, чи хамahас аввч гинә.

Тигәд нанд нег бортхтahинь өгич гиҗ ик күргн сурна.

Тигхләнь сәрсн девлтә Сәр үсн нанд харм биш, зуг та нанд барун көлинь дунд хурh өгәд автн гинә. Тигәд ик күргн арh уга болад, көлиннь дунд хурh тәәрҗ өгәд, нег бортх үсинь авна. Көвүн өгчәhәд ик бортхтань хорн болг, бичкн бортхтань аршан болг—гинә.

Түрүләд ик күргнь ирәд, үсән чанҗ өгнә, Хан үсинь уучкад улмкүндрнә, дарунь му күргн авч ирәд, гергәрн өгүлнә. Юн тер үс олсн болх билә, ик күргнәс сурҗ авсн болх гиҗ хан келнә. Мини дурнд амсхнтн гиҗ күүкнь сурна. Тигхләнь хан амсчкад эдгәд босҗ одна.

Намаг мини ик күргн эдгәв гиҗ хан келнә.

Түүгинь соңсчкад, сәрсн бортх девлтә Сәр уурнь күрәд, кеер бәәсн мөрдән авч ирәд, хувц-хунран өмсәд, зәрминь hанзhлад, хаана үүдәр давад гер талан оч йовна.

Хан үзчкәд,— эн юн күмб?— гиҗ сурна. Көвүнә гергн хаана бичкн күүкн, сәрсн бортх девлтә Сәр эс мений гинә.

Тигхләнь хан юн сәрсн бортх девлтә Сәрд иим сән мөрд көтлдг арh бәәх билә—гинә.

Тигәд хан шинҗч Цahан Күүкән одад, хәләhәд ир гигәд тәвнә. Шинҗч Цahан күүкн одад мен гигәд күрч ирнә.

Тер бийнь хан намаг мини ик күргн эдгәв гигәд бәәнә. Тигәд сәрсн бортх девлтә Сәр хаанд өөләд хаана тал одна.

— Хан-хан, та мини ик күргн эдгәв гинәт мини ач тус яахмб?—гинә. Чамд юн ач-тус билә мини ик күргнә хайсн кесг юм авч ирхәс биш—гигәд хан уурлна.

Тигхләнь сәрсн бортх девлтә Сәр келнә:

— Хан-хан, ик күргндән намаг күртв гинәлмт, ик күргнәннь көлиннь хурhд тоолчкад, намаг күртв гихнтн—гинә.

Тигәд хан, ик күргән авхулад hосинь тәәлүләд хурhдинь хәләнә. Барун көлиннь эркә, дунд хурhн, чигчгә hурвн уга болна. Эн хурhдан нанд өгәд, нанас күртәд бәәдг билә гиҗ сәрсн бортх девлтә Сәр келәд, хурhдинь hарhад өгнә, хан авад ормднь тәвҗ үзнә мен болна.

Тигәд хан ик күргән цааҗла харhулад, бичкн күргән гиичлүләд, эвртә гидг нәр — җирhл кеhәд, амрад җирhәд бәәҗ.

ХОЙР ӨРГӘЛЛҺН

Кезәнә бәәж. Өнчн ах-дү һурвн көвүн нег дү күүктә бәәж. Дөрвүлн өнчән авх болҗана. Цагнь болна. Һурвн ахан өнчән авхм гигәд күүндхлә, дү күүкнь бичкн ахдан:—Би дү күүкән дахулҗ һарнав, деернь һанцхн хар үкрән авнав, нанд тернь болх, гиҗ келтн — гинә.

Өнч авх цаг болна.

Күүкнә бичкн ахнь хойр ахдан:

— Та хойр наадк малан цугтнь автн, би дү күүкән дахулҗ һарнав, деернь һанцхн хар үкрән авнав — гиҗ келҗәнә. Тигхләнь хойр ахнь амрад одна. Дала мал авх улс болад байрлад бәәцхәнә. Өнчән авлдна. Бичкн ахнь дү күүктәһән, хар үкрән авад талдан һарна.

Һанцхн үкр авч һарсн хойр бичкн дүүнрнь үсн, тосн, әркәр дала-нала болад бәәнә.

Дала малта һарсн хойр ахнь хагсад, нам цәәдән тосн уга әдл бәәцхәнә.

Хойр ахнь хоорндан хүүвләд күүндҗәһәд, дү көвүндән ирәд:

— Һанцхн үкр саасн та хойр игәд дала-нала болад бәәцхәдмт, долаһад-нәәмәһәд үкр саасн бидн хойр хагсад бәәдмб. Тигәд хаандан одҗ, негән олцхай-гилднә.

— Нә одй.

Ах-дү һурвн хаанаг орад һарна.

Хаанад ирәд, хойр ик ахнь түрүләд:

— Ода эн дүүмдн һанцхн үкр саана, бидн хойр долаһад-нәәмәһәд үкр саанавдн, тер бийнь эн дала болад бәәнә, бидн хагсад бәәнәвдн—гиҗ келцхәнә.

— Хань өмнәснь келнә:

— Маңһдуртан һазр деер юн сәәхнинь болн хурднинь олад ухалад иртн—гигәд эдниг хәрүлнә.

Эдн хәрәд күрч ирцхәнә.

Хойр ахнь гертән ирәд:

— Һазр деер юн сәәхн болх?—гиҗ негнь сурна. Хажуһаснь наднкнь келнә:

— Кезәңк мана ээҗин өмсдг цеңкр торһнас сәәхн юмн бәәхй?—гиҗ түрүңкәсн сурна.

— Уга боллго!—гиҗ тернь хәрү өгнә.

— Һазр деерк сәәхниг олад авчксн улс болад байрлад бәәцхәнә. Дакад негнь сурна:

— Һазр деер юн хурдн болх? — гинә:

— Саак мана хө хәрүлдг хонһр маштгас хурдн юмн бәәхий? гиж негнь хәрү өгнә.

— Уга боллго!—гиж тернь хәрү өгнә.

Һазр деерк хурдниг олад авчксн улс болад, байрлад бәәцхәнә.

Хойр ик ахнь, хаанад одхар белдцхәнә.

Бичкн ахнь дү күүкндән ирнә.

Дү күүкн бичкн ахасн сурна:

— Хан юн гиж зәрлг болв?

Тигхләнь бичкн ахнь келнә:

— Һазр деер юн сәәхнинь, юн хурднинь олж авч иртн—гиж келв—гинә:

Тигхләнь дү күүкнь ахдан цәәлһнә:

— Һазр деер юн сәәхмб?—гиж сурхлань-сар сәәхн, сарас нарн сәәхн—гиж келтн.

Юн хурдмб гихләнь-салькн хурдн, салькнас санан хурдн гиж келтн.

— Кен зааж өгв, келж ас гихләнь, күн зааж өгсн уга гигәд, гөрдтн—гиж дү күүкнь ахдан зааж өгнә.

Маңһдуртнь ах дү һурвн хаанад одх болна.

Хаанад ирхлә, хан түрүләд хойр ахаснь:

— Нә, һазр деер юн сәәхн?—гиж сурна.

Тигхләнь хойр ахиннь негнь келнә:

— Кезәңк мана ээҗин өмсдг цеңкр торһнас сәәхн юмн бәәхий? —гихлә, бас негнь хажуһаснь.— Уга болл-уга!—гиж келнә.

— Нә, юн хурдн?—гиж сурхлань, бас негнь—саак мана хө хәрүлдг хонһр маштгас хурдн юмн һазр деер бәәхий?—гихлә негнь:

— Уга болл уга.— гинә.

Хан дүүһәснь: һазр деер юн сәәхн?— гиж сурна.

— Сар сәәхн, сарас нарн сәәхн, — гиж хәрү өгнә.

— Юн хурдн?— гиж хан сурна.

— Салькн хурдн, салькнас санан хурдн,— гинә.

— Чамд кен келж өгв?—гигәд хан мөшкнә.

— Күн келж өгсн уга билә,— гигәд гөрднә.

— Тигхләнь чамаг хәәчлә харһулнав,— гигәд шахна.

Хәәчәс әәһәд,— дү күүкм зааж өглә — гигәд, келәд өгчкнә.

— Нә хәртн. Тер дү күүкчнь маңһдур манад һаза чигн биш, герт чигн биш ирж суутха—гиж хан бичкн ахднь закна.

Цугтан хәрж ирцхәнә.

Бичкн ахан ирхлә дү күүкнь:

— Хан юн гиж зәрлг болв?—гиж сурҗана.

— Хан намас сурхан сурв, би хәрүһән бас өгвв.

— Игж чамд кен зааж өгв? гив. Тигхләнь би нуувв. Нуухлам-хәәчлә харһулнав гив.— Түүнәснь әәһәд, дү күүкм зааж өглә,— гигәд келчквв.

— Не тер дү күүкчнь маңһдур манад һаза чигн биш, герт чигн биш ирж суутха гиж кел гив,— гиж дү күүкндән цәәлһнә.

Маңһдуртнь дү күүкнь хаанад ирәд, герин иргвчинь секәд, иргвч терм хойран хоорнд орад сууна.

— Күүкн, күүкн, яһж йовнач?—гиж хан сурна.

— Хан, хан, та намаг герт чигн биш, һаза чигн биш ирж суутха гисн билт. Тигәд ирж сууҗанав—гиж хаанд хәрү өгв.

Күүкиг ухатаһинь медәд, хан бийдән дорнь өргәлв. Нег дакҗ хаана хотнд, нег хусрң гүүтә күн ирәд, тергнәс мөрән уйчкад, герт орҗ ирәд, хот ууһад һархла, хумха тергн, хусрң гүн хойран хоорнд нег үксн унһн кевтдг болҗана.

Унһиг мөрнә эзн авхар седхлә, хумха тергнә эзн-мини уңһн гинә. Тер хойр, хумха-тергнәс унһн һардв, хусрң гүүнәс унһн һардв-гилдәд зүтклдәд бәәнә.

Тер хойраг ноолда бәәтл хан ирәд, эврәнь хотна хумха тергнә эзнд унһиг авад өгчкнә.

Хусрң гүүтә күн һундад, хойр-һурвн хонгт эргәд бәәһәд бәәнә.

Нег дакҗ хаанад ирхлә, хатнь һанцарн бәәдг болна.

— Залу-залу, яһад, эргәд бәәнәт?—гиҗ хатн сурна.

— Унһндан һундад бәәһәд бәәнәв,— гиҗ залу келнә.

Хааг ирхәс өмн һартн. Хан орҗ ирхлә дахад орҗ ирәд, хан, хан, нег арчм утц хәәрлтн-гитн. Тигхләтн хан утцар ю кенәч гих. Тигхләнь: хүүрә һазрт гөлм татнав-гитн.

— Хүүрә һазрт гөлм татдв—гигәд хан керлдх. Тигхләнь-хумха моднас унһн һардв—гиҗ келәд, һарад одтн—гиҗ хатн залуд зааҗ өгнә.

Кен келв гихлә, күн келҗ өгсн уга гитн.

Хатна үг соңсад, залу һарч одна.

Хааг орҗ ирәд суухла, залу орҗ ирәд, хан, хан, нег арчм утц хәәрлтн—гиҗ сурна.

— Утцар ю кенәч? — гиҗ хан сурна.

— Хүүрә һазрт гөлм татнав,— гив.

— Хүүрә һазрт гөлм татдв?—гигәд хан керлднә.

Тигхләнь залу: — Хумха моднас унһн һардв?—гиҗ келәд һарад одна.

Залуг дуудҗ авад.— Чамд кен зааҗ өгв?—гинә.

— Күн зааҗ өгсн уга—гинә.

Залуг гөрдхләнь-хәәчлә харһулнав гинә.

Залу хәәчәс әәһәд-хатнтн келҗ өглә—гигәд келчкнә. Тигәд залу уңһан авна.

Дарунь хан хатндан уурлад, хәрүлхәр седнә.

— Нә, чи хәр. Эн гер дотркас юунд дуртавч, дуртаһан авад хәр,— гиҗ, хатндан келнә.

Хәрх хатан хан нәәрлүлнә...

Хәрх хатн, хааг же гиҗ сокталһад, сөөнь өрәл дуңгә цагт тергн деер хатн хааг тәвҗ авад һарна.

Өр цәәхлә хан шүүгдәд, хәрү өргәлнә.

Хан хатн хойр хәрү, гер-малдан ирәд җирһәд бәәҗ.

ШАРВАДА БАЙН

Кезәнә бәәҗ. Әср Баср хойр нохата, Алә Шоңхр шовута, хойр хоңһр мөртә Шарвада байн бәәҗ. Эн байн эктәһән хоюрн бәәдг бәәҗ. Шарвада өрүн асхн хойрт. Әср Баср хойр ноха, Алә Шоңхр шовуһан дахулҗ авад, хойр-хоңһр мөрнәннь негинь унад, бас негинь көтлҗ авад, аң-шову харвдг бәәҗ.

Нег дакҗ Әср Баср хойр нохаһан Алә Шоңхр шовуһан дахулҗ авад, хойр хоңһр мөрнәннь негинь унад, негинь көтлҗ авад, аң-шову харвад һарад йовна.

Йовҗ йовад, нег ик нүкнә амнд ирәд, өкәһәд хәләхләнь дотрнь нег ут хар күн кевтдг болна. Ут хар күн Шарвада байниг үзчкәд, эгч уга болхла эгчнь болсв, эцг уга болхла эцгчнь болсв, дү уга болхла дүүчнь болсв, намаг татад һарһ гинә.— А-а, хәәмнь чамас деер эктәв, эврәннь алтн болсн дүүһән, ахан, эгчән зальгчклав, чамар ю кехв,— гиҗ келчкәд, хәрәд күрч ирнә. Күрч ирчкәд, ээҗдән келнә: ээҗ-ээҗ өмәрән арһс түүсн цагтан, уут дотран балган дүрҗ авчкад түүтн— гинә.

Нег дакҗ Шарвада байн аңһучлад йовҗ одна, көвүһән йовҗ одсна арднь ээҗнь акад юмн, мини көвүн өмәрән арһс түүсн цагтан балг дүрҗ авчкад түүтн гиҗ яһад келсн болхв—гиҗ санад, өмәрән нүкнүр күрч ирәд өңгәһәд хәләнә. Эмгиг үзчкәд, ут хар күн келнә: көвүн уга болхлачн көвүнчн болҗ өгнәв, намаг эн нүкнәс һарһ-гинә. Уга болшго, чамас даву сәәхн көвүтәв,— гинә.— Дү уга болхлатн дүүтн болнав—гинә.— Уга, чамас сәәхн дүүтәв—гиҗ эмгн келнә.— Күүкн уга болхлатн күүкнтн болнав, татҗ һарһтн-гинә.—Уга, чамас сәәхн күүкән зальгчклав—гинә.— Не өвгн уга болхлатн өвгнтн болсв—гинә.

Тигҗ келхләнь эмгн ут хариг татад һарһчкад, ут хартаһан хоюрн гертән күрч ирнә. Эмгн ут хардан көвүнәннь авч ирсн аңгин махнас өгәд, дакад кир-нуһудинь уһаҗ өгчкәд, барандан хурачкна.

Игҗ тигҗәтлнь Шарвада байниг орҗ ирхләнь, генткн баран за-

агас нег ут хар күн һарч ирәд, Шарвада байнла таш-баш бәрлднә. Өдр-сөөдән нөр угаһар аң-шову көөлдәд йовсн Шарвада амр тавар бәәсн ут хард диилгдн алдад ирнә. Шарвада байн ода яһс гиж санҗаһад-ээж-ээж энүн дор зарм делг, нан дор үмс делг—гинә. Түүнәсн ээжнь босж ирәд, өвгн доран үмс делгәд, көвүн доран зарм делгхлә, көвүнь диилгдж одна.

Ут хар шарвада байниг махинь цәкүр цәкүрәр утлад, цандг болһнд хаяд, керчм-керчмәр утлад, кец болһнд хаяд оркна. Түүнәсн ут хар эмгтәһән хоюрн Шарвада байна мал геринь нүүлһәд талдан һазрт оч бууна.

Әср Баср хойр ноха, Алә Шоңхр шовун, хойр хоңһр мөрнь нутган эргәд уульдад, төрүц күүнд бәргдлго бәәһәд бәәдг болна. Түүнәсн Алә Шоңхр шовунь теңгрт бәәсн хойр эгчднь келнә. Хойр эгчнь ирәд, Әср Баср хойр ноха, Алә Шоңхр шовутаһан, хойр хоңһр мөртәһән хоюрн яс-үсинь цуглулна. Яс-үсинь цуглулад авчкхла, нег һариннь чигчхә дутдг болна. Тер кевтән Әср Баср хойр нохань:—эй, мана ээж үүнд нег юм булҗала-гигәд үмсн заагас хәәһә-хәәһә бәәж чигчхәгинь олж авна. Түүнәсн яс-үсинь эв-эвтнь тәвчкәд, үүд-түүд күргдго үүлн цаһан эм цацад оркхла, пуф,— би муха удан унтсмб—гигәд, Шарвада байн босад ирв.

Түүнәсн Шарвада байн, Әср Баср хойр ноха, Алә Шоңхр шовуһан авад, хойр хоңһр мөрнәннь негинь көтлж авад, ут харинүр һарад гүүлгв. Гүүлгәд күрч ирхләнь, өмннь нег ик толһа деер ут хар малыннь идг хәләж зогсҗадг болна. Шарвада байн күрч ирчкәд,— ут хар саадган урлдай—гинә. Тигхләнь ут хар би саадган гертән мартчкжв—гигәд герәдән һарад йовна. Ардаснь Шарвада байн саадгарн хаһад толһаһинь таслчкад, махинь цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд хаяд, керчм-керчмәр утлад, кец болһнд хайчкад, ээжүрн ирәд, ээҗән бас махинь цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд хаяд, керчмәр утлад кец болһнд хайчкад, гертән амрад-жирһәд бәәж.

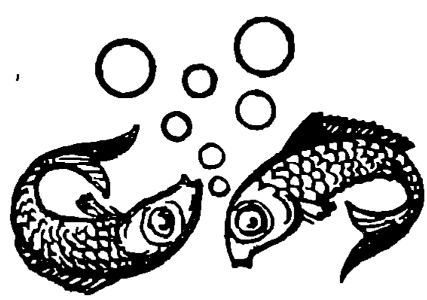

СӨНӘК ГИДГ МЕКЧ КҮН

Кезәнә бәәж. Сөнәк гидг нег күн, һазр хаһлад, боднцг тәрәд гесән тежәдг бәәж.

Хаврин түрүнлә, сарин сарулин серүн сө дахж хамг теегт бәәдг аңгуд бас байрлцхав. Эдн үвлин зудас менд һарсндан байрлад, цецгәлж һарсн хамг бүчр заагур цев-цев ишкәд йовна. Тер дотр нег арат, сүүдрләрн наадад альвлж бәәһәд, көлдән ик шарлж орулчкад, Сөнәкән тәрҗәсн һазрин өөр ирәд, арһнь тасрад, көшәд унв. Тәрә тәрхәр хаһлҗасн һазрм, һартм бәәсн малла әдл, юн урһна гилч—гигәд Сөнәкә нөөртән санснд, зүүднднь орад хонна. Тигҗәһәд өрүн өрлә, богшурһан җирглһнлә сернә.

Тигәд босад өөрән бәәсн һосна толһаһар кесн му, хатсн хар башмган өмсж авад һарв. Үүднә барун бийд герин бүсд хавчулһата, хар модн иштә халаһар кесн күрзән ээмдж авад, хаһлсн һазриннь өөр күрәд ирнә. Өмнь хамхулин бәәдлтә, шар өңгтә нег юмн тедүкнд кевтснь, өрлә боссн, сергәд уга Сөнәкин нөөрмү хойр нүднд үзгдв.

Сенәк өөрдәд, өөрнь күрәд ирв, тернь үксн арат болж медгдв. Тер кевтән хәләһәд зогсҗатлнь әмсхсн болж медгдв. Яһҗах юмн болхв, гигәд эргәд хәләхлә, өмн хойр көлиннь салад, ик хар шарлжн шаагдж одсн бәәж.

Керсү ярвгч аңгин хойр хар нүднь үг келн гисн болад, зуг келдг арһ уга болад, ду һарл уга бәәһәд бәәнә.

Сөнәк му үзн гиж өршәңгү седклтә болсн төләдән аратин көлднь бәәсн шарлжиг авад хайчкна. Сөнәк аратиг дөрвн көлинь күләд өөрән оркчкад, һазран хаһлад, ик олн тоолвр тоолад бәәнә. Баячудас икәр хальшрсн-цөкрсн Сөнәк эднә әмнд яһж күрдмб гигәд санад, олн зүсн юм тоолад-һазрларн күүндәд бәәнә.

Тигж бәәтлнь илжрсн ик байн ах-дү һурвн, адуһан хәрүлн, аң аңһучлж йовад, һазр хаһлҗасн Сөнәклә харһв.

«Сөнәк, менд бәнт»—гиж, ю бис келәд күүндҗ бәәһәд, аратан хәләчкәд, эдниг яһҗ меклсә гиҗ санад, келсн үгинь йовулад,— э-э!— гигәд бәәнә.

Тигҗәтл негнь, Сөнәк, эн «Шурган» хулднч — гиҗ сурв...

— Яһҗах улсвт, күүнә һанцхн гесән тежәжәх шургт нүд үзәд бәәх. Энтн һазам малм болад, һартм үрм болад бәәснь эн-гив.

— Ода юңгад күлвч?—гиҗ сурснд, Сөнәк-аңгудиг дегд икәр бәрәд халунд үрҗ одад бәәнә, тигәд өдртнь күлчкәд бәәнәв,— гиҗ хәрү өгв. Ах-дү һурвн-манд хулдчк—гигәд эәрв.

— Унаһин нег мөрнәс өгнәв—гиҗ Сөнәк келв. Не, автн,— гигәд бичкн дүнь бууһад мөрән Сөнәкд унулна. Тадн эн «шургиг медҗ автн, даң көтләд йовтн, зүг аң боссн цагт тәвтн» — гиҗ Сөнәк келв.

— Не—гигәд, бичкн дүүһән сундлҗ авад, шурган көтлҗ авад һарв. Сөнәк арднь, хөөннь меклвч—гигәд ирсн цагт ю келхән санад үлднә. Ах-дү һурвн адундан ирәд, дүүдән нег мөр бәрҗ өгәд хәрҗ йовхлань, нег туула босна. Сөнәк хулдхларн,—энүг аң көөлдсн цагтнь бичә ардаснь дахтн, эн бийнь танд авч ирх—гиҗ келсн бәәҗ. Тер учр деерәс авн эдн «шурган» түкрәд тәвчкәд, ардаснь урвәд, йовад эрг деер һарад хәләхлә «шургчин» уга, туулачин уга. Зөвәр күләҗәһәд, хәрәд күрч ирнә.

«Шургмдн» туулаһан авад хәрҗ одсн болх гигәд, ах-дү һурвн күүндәд хонна. Тедн ирхлә яһс гигәд, Сөнәк арһ-мек санад бәәнә.

Тигҗәһәд, Сөнәк хар модар шаавр кеҗ авад, үүдн хоорндан нүк малтад, боорцг кеһәд, цә чанад бортхта әрк тәвәд дүрчкнә. Шаавран авад деер тәвчкнә. Тигҗәтл, ах-дү һурвн ирәд, һаза мөрән сөөчкәд, орҗ ирәд, баруп бийәрнь зерглэд суухана.

— Сөнәк, менд бәнт?—гиҗ, сурчкад, һанзинь авад тәмк нерҗ өгв.— Сөнәк, өцклдүрк чамас авсн «шургиг» туула босхла түкрәд тәвчкләвдн, дакҗ хәрҗ ирсн уга, күләҗәһәд эс ирхлэнь, герүрн хәрҗ одснд санад ирвдн» — гиҗ ах-дү һурвн келчкәд,— үнд ирсн угай?— гиҗ сурв. Тигхләнь, Сөнәк-я, хәәрн «Шургм», таниг тәәләд тәвтл, туула уужад йовҗ одсн, тигәд «шургиг» күцтл нүкнд орсн аң бәрҗ дассн ноха ардаснь дахн орад бүтәд үкҗ одсн — гиҗ келв.

Тер юңгад гихлә, нег дакҗ би бас цаста цагт тигәд тәвчкәд, ардаснь мөрәрнь, мөрдәд күрч ирхлә, аң нүкнд орҗ одсн бәәҗ, ноха орад, һарч чадл уга бүтҗәҗ, әрә үзгдҗәтл би тач авлав, ода тертн бас тигсн,— гиҗ келн—«Хәәрн нохам»—гигәд Сөнәк зовад бәәв.— Нә, йирин тигҗ оч,— гигәд Сөнәкин үгд эдн багтв.

Тигҗәһәд, Сөнәк, авдр деер бәәсн шаавран авад һазр цокад оркна. Нег цокчкад малтна, түүнәсн дала боорцг, цә һарһҗ авад, тер ах-дү һурвиг тоона. Дакад нег цокад шарсн боднцг, бортхта әрк һарһҗ авад тедниг тоона.

Әркән ууһад, зөвәр халчкад, ах-дү һурвн келнә:— Сөнәк, шургмдн ода хар һазрт одтха, манд эн шаавран нег эмәлтә хазарта мөрнәс ас—гиҗ сурв.— Уга, болшго, тана мөрәр юуһан кехв, алҗ идлхә арвн хоңгт идәд, цаарандчь хоосн бәәхв—гиҗ хәрү өгв.

— Гем уга, өгчктн—гигәд, эәрә-эәрә бәәҗ авад, хәрҗ ирәд, цокна-цокна юмн һархш. Не, Сөнәк, маниг меклчкҗ, оч алхмн,—гигәд, маңһдуртнь эдн һарад йовна.

Урднь меклчксн Сөнәк улм арһ-мек тоола бәәж, нег мек санҗ авна. Нег толһа олҗ авад, дотрнь цус дүүргәд кечкәд, гергнәнь күзүнд өлгчкнә, тигәд келнә-би цә чан гисв, чи һурв келтл бәәһәд бә. Тигәд би соңсдго гигәд толһанчн ора утхар хатхад оркхв, чи орклад, му ду һарад, унад од, би тигәд эн авдр деер бәәсн маляһар һурв цоксв, чи босад күрәд ир—гиҗ гергндән Сөнәк келв.

Одак ах-дү һурвн орад ирнә, Сөнәк цә чан гигәд гергндән нег келәд оркна, хойр келәд оркна, гергнь эс медсн болад сууна. Һурв келхәс давдгов гигәд, белдән бәәсн утхан авад шааһад оркна, гергнь му ду һарад, цусан асхад киисәд одна.

Зөвәр удан бәәҗәһәд, авдр деер бәәсн маляһан авад, бос-бос гигәд цокад оркна. Гергнь босад күрәд ирнә. Цә чанад залуст өгнә. Залус зөвәр түдҗәһәд Сөнәкд келнә:—Эн маляһан манд нег эмәлтә-хазарта мөрнәс өгтн—болна.

Тигхлә, «би оошкин уурта күмб, гергән биш, талдан күүнлә керлдхләрн чигн цокад алчкх уурта күмб, болв маляһан бәәхлә би босхад авчкнав, гигәд, Сөнәк зөв өгл уга бәәһәд бәәнә.

Ээрә-ээрә бәәж, нег мөрәрн сольҗ авад, хәрҗ ирәд, ахнь гергән шааҗ алчкад цокна-цокна, босхш, һурвулн тигәд гергдүдән алчкна.

— Маңһдуртан Сөнәкиг бәрҗ авч алхмн,— гигәд хонна. Сөнәкин арһ-мек хойрнь чилнә. Арһ уга гигәд санад бәәһәд бәәнә.

Маңһдуртнь одак һурвн ирәд, зәәмш орад һарна. Зәәмшин моднд ирәд, Сөнәкиг моднла күлчкәд, дорнь өр өгч түүмрдхәр шарлҗ хәәһәд һурвулн йовҗ одна.

Теднә ард дөчн-тәвн хө хәрүлсн, бөкн нурһта, улан нүдтә өвгн ирәд-Сөнәк яһҗанач?—гиҗ сурна.— Та эс меднт би даң һазр малтад, көдлмш кеһә бәәтл нурһм бөкиҗ одла, тоосн шорала хутхлда бәәҗ нүдм улаҗ одв, мини нүдн ямаран?—гиҗ өвгнәс сурна. Өвгн гем уга гиҗ хәрү өгнә. Тигхлә намаг тәәлтн, нурһм һоорсн болвза—гинә. Өвгн тәәләд тәвнә. Сөөнәкин нурһн йирин һо юмн тер кевтән бәәһә.

Сөнәк өвгнд келнә:—эн моднд мини өмн кесг күн нурһан һоолад, нүдән эдгәсн юмн, түүг дураһад би бас нурһан һоолҗ, нүдән эдгәҗ авв — болна.

Тигхләнь өвгн келнә:—Сөнәк, үүндән намаг күлчк,— гигәд бийән күлүлнә. Өвгиг күлчкәд Сөнәк хөөһинь тууҗ авад, хәрәд күрч ирнә.

Сөнәкин ард одак һурвн ирәд, би бишв гигә бәәтл, уурлҗасн улс өвгиг түүмрдчкәд, ах-дү һурвн Сөнәкин герүр күрч ирнә. Сөнәк гертән сууна, һазань дала хөн бәәдг болна.

Ад-дү һурвн—«Сөнәк, чи яһҗ ирвч?—гигәд, алң боллдад бәәнә. Тадн намаг түүмрдҗәтл уснур нег ик очн өсрлү, тер би биләв—гиҗ Сөнәк хәрү өгв.— Тер уснд одад тусхлам, усн хад эзн хойр өнчән авчаҗ, нанд хө йилһсн күн гигәд бас хүв һарһҗ өгв.

Тигхлә, уурнь тәәлрсн ах-дү һурвн, а-а маниг усна көвәһәр модна зорһс хәәҗ йовтл усн икәр дольгалад бәәлә, өнчән авад дольгалҗ бәәж, кевтәлм—гиҗ келнә. Тигҗәхләнь Сөнәк келнә:—тикдән хөөһән хувала, ода тедн адуһан хуваҗадг болх, би бас одхар седҗәнәв, теднә адун йир тохмта-гив.

Эврәннь дала адундан эс ханҗах ах-ду һурвн йовий гигәд ирч-

кәд—тадн үүнәс нежәһәд ут бура бәрҗ автн, эс гиҗ заллһ өгшго-гив. Нежәд бура тәәрҗ өгәд, шалвриннь шуңһрцгт дүүргәд элс келгүлчкәд, түрүн болҗ бураһинь бәрүләд ахинь орулад оркна.

Уснд орснас авн чивәд одна, зуг буран үзүр шовлзна, тигхләнь таниг дууджана гигәд наадк хойринь орулчкна. Цуһар тигәд орад үкж одна. Сөнәк гертән ирәд, юуначн түрү уга, мөртә хөөтә болад амрад җирһәд бәәнә.

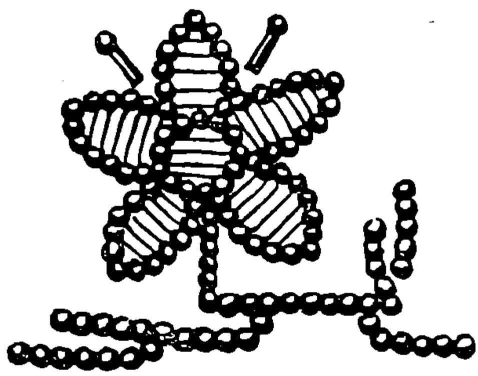

МЕКЛӘ ШОРҺЛҖН ХОЙР

Кезәнә нег меклә шорһлҗн хойр нәәҗ болцхаҗ.

Сән-сәәхн нәәҗнр болад бәәһәд бәәцхәнә.

Меклә зунь дуусн мел нәр-наад кеһәд бәәдг болна.

Шорһлҗн мел зунь дуусн көдлмшин ард орад, хотан зөөһәд һарна. Меклә дегд нәр-нааднднан шүлтә бәәҗ хотан зөөҗ авхан мартҗ оркҗ. Генткн үвл болна. Меклән геснь өлснә, бийнь даарна. Идн гихлә, иддг хот уга болна. Зовәр түрәд бәәдг болна. Шорһлҗн нәәҗдән күрәд ирнә.

Нәәҗ-нәәҗ менд,— гинә.

Менд,— гинә шорһлҗн.

— Цаг биш цагла чи яһҗ йовнач?—гиҗ шорһлҗн сурна.

— Арһ чамд нәәҗ. Нәр-наадн дегд ик болад, хотан белдҗ авч чадсн угав. Тигәд чамд ирүв—гиҗ меклә келнә.

— Хөөткән санл уга, игтлән нәр-наадна ард орад бәәдв. Игҗ чи бидн хойр нәәҗ болҗ чадш угавдн. Би мел зунь дуусн көдләд һархла, чи мел зунь дуусн нәәрләд бәәвшч. Тигчкәд нанас хот хәәнәч— гиҗ шорһлҗн керлднә.

Болв, сән-сәәхн бәәсн чини седкличн һундахшв.— Тер темәнә көл ав — гигәд, царцахан нег һуй өгнә.

— Тиим бичкн өглһ өгчкәд, хәрү бийим наад бәрҗәнәч,— гигәд, меклә шорһлҗнла цуугнә.

Тигәд үүнәс хооран меклә шорһлҗн хойр нәәҗ болдган уурна.

АЛТН ӨРГЧ ХААНА НУТГИН МӨҢГН ӨРГЧК ГИДГ ӨВГН

Кезәнә бәәҗ. Нәәмн миңһн наста, Алтн Өргч хаана нутгт Мөңгн Өргчк гидг өвгн бәәҗ. Эмгнь болхла долан миңһн наста бәәҗ. Тер бийнь нег уульх-унҗх үрн-садн уга бәәҗ. Адунь гидм болхла-сарин көл тал һардг найн җова адута, түүнь хоорндаһурнь бәәдг хойр түмн хоңһр һалзн адута бәәҗ. Үкрнь гидм болхла оон-оон өвртә, оһтр сүүлтә шар цоохрмуд, орхларн орн Замбиг бүтәҗ ордг, һархларн һазад далаг ширгәҗ һардг болна. Хөнь болхла тевр-тевр сүүлтә, тевш-тевш семҗтә, эркә-эркә чиктә, эдрң имтә күрң улагчуд болна. Түрүнь далан дав һацц давад һархла, сүүлнь шинкн ормасн босҗ һардг. Темәнь гидм болхла-тоодг сәәхн иңгн түрүшлсн, тоһрун сәәхн торм дахулсн, нәәмн бум сай темән. Түрүнь бәәрндән күрәд цадхла, сүүлнь ормасн шин көндрдг.

Өвгн зоглад нег, дөрвн зүсн малан эргәд хәләнә. Адундан күрәд ирнә-ажрһнь унһнларн наадад бәәнә. Үкртән күрәд ирнә-бухнь туһллаһан наадад бәәнә. Темәндән күрәд ирхлә-буурнь ботхнларн наадад бәәнә. Хөөндән күрәд ирнә-хуцнь хурһнларн наадад бәәнә. Тигәд өвгн цугтаһинь һәәхәд хәләчкәд, хәрҗ ирәд:—Эмгн, эмгн адундан одвв-ажрһнь унһнларн наачаҗ. Үкртән одвв-бухнь туһлларн наачаҗ, хөөндән одвв-хуцнь хурһнларн наачаҗ, темәндән одвв,—буурнь ботхнларн наачаҗ,— гиҗ келәд, өвгн уйн төрәд уульна.

Ууляд гедргән киисәд гиҗгиннь арс барад, өмәрән киисәд, маңнаннь арс барад бәәнә. Эмгнь өвгән заячдан одтн—гинә. Тигәд өвгн йисн давхр төмр башмг цутхулҗ авад, йисн алд төмр тайг келгүлҗ, авад заячдан одхар, йовһар һарад йовна.

Долан долан-дөчн йисн хонгт йовад, әрә гиҗ нутгиннь захас давҗ һарна. Цааранднь улм йова йовҗ, талдан хаана нутгар орад ирнә. Тигәд хотна ар захин нег герәр орҗ ирхлә, герин эзн медәтә күүкд күнәс өвгн орҗ ирәд, менд сурад сууна. Сууҗаһад, кукн, невчкн унд өглч—гинә. Күүкд күн архдта чигәһән бүләд, чигә кеҗ өгнә. Өвгн

чигәһән уучкад, үкс һанзан һарһж авад, тәмк нерүлж авад, тач суутлнь, һазаһас долан наста манж көвүн орж ирәд, орн деерән көлврәд наачаһад, генткн өвгн тал хәләһәд: өвгн, өвгн, хамаһас ирвт?— гинә. Алтн Өргч хаана нутга өвгмб, нег үкрән геечкәд, хәәж һарлав. А-а, өвгн, Алтн Өргч хаана нутгин өвгмт. Ай, Алтн Өргч хаана нутгт Мөңгн Өргчк гидг байн өвгн бәәнә — гиж сөңслав, болв тәньдгов. Хәрхләрн тигәд та тер байн өвгнд келтн: Шора шорһлжн әдл малтагертә, тер бийнь нег уульх-унжх үрн-садн уга күн гиж соңслав, Ода тиим дала малар ю кехмб, тер. Әәмг-отгиннь уга-ядуг цадхад, өглһ өгәд, йисн давхр алтн соврһ босхад, орксн цагт теднәһәс көвүн һархмн, тигәд одад келж үзтн, таниг хәрүднь шаңнх—гинә. Тигхләнь экнь жили цааран, болшго үг бичә кел—гинә. Болшго болдмб, тер цагт үрн һархмн, геедрсн үкр хәәһәд тенж йовх өвгн одад келхлә шаңнх — гиж манж бас келнә.

Ундан хаңһасн, учран соңсн өвгн, седклнь амрад хәрү һарад йовна.

Өдриг өдр гил уга, сөөг сө гил уга йова йовж, гертән күрәд ирнә. Гертән ирчкәд, әәмг алвтдан дуудлһ дуудад, өглһ өгәд, йисн давхр алтн соврһ босхна.

Терүгән цугтнь төгсәһәд, ут-удан йовсн дөрвн зүсн малан эргж хәләхәр һарад йовна. Малан цугтнь бүрн-бүтнинь хәләһәд хәрж йовхнь, өмнәснь көлстә өвгн көвүндм һә болхч, гертәсм хол бу—гигәд эмгнь алтн шуург өркәрн һарһна.

Өвгн хажис гигәд захан герт бууһад, мөрнәнь көлс хагсаһад герәдән ирнә, Күрәд ирхлә, өмннь көвүн һарчксн, эмгн байрта бәәж.

Өвгн дакн байрлад, әәмг алвтинь эмтс цуглулад, долан долан-дөчн йисн хонгт тоона. Өвгн көвүндән нер өгхәр хурланнь багшд одад, махлаһан авад, зергәс манаһас нег му үрн һарв, нер хәәрлхитн эрж йовнав—гив. Ай, энлм эн, ут наста болтха»—гиж—багш көвклзүлж йөрәһәд, «не ямаран әдтә—дидтә юмн туслв?—гинә. Йир ода игәд нег дөрвн зүсн малан хәләхләм-ажрһнь унһнларн наачаж, буурнь ботхнларн наачаж, бухнь туһлларн наачаж. Тигәд хәрж ирәд, төлтә юмн төлләрн наадна, төл уга чи-бидн хойр юунларн наадхмб гиж, эмгндән келәд, уйн төрәд ууляд, гедргән киисн гижгиннь арс барад, өмәрән киисн гиж маңнаннь, арс барад бәәхләм, эмгм» ода игәд муулян эдләд бәәхәр заячдан одтн» — гиж келв.

Тигәд би йисн давхр төмр башмг цутхулж авад, йисн алд тайг келгүлж авад, йовһар һарад йовувв.

Тигәд долан долан-дөчн йисн хонгт йовад, әрә гиж нег хаана нутгар орад ирүв. Нутгур орж ирәд, хотна ар захд бәәсн нег герт орж ирүв. Герин эзн медәтәвр болсн күүкд күн сууж, орж ирәд мендинь сурчкад, сууҗаһад невчкн унд сурж уучкад, тәмкән тач суутлм, һазаһас долан наста манж орж ирәд, орн деерән наачаһад, генткн нан тал хәләжәһәд «Өвгн, өвгн әлдәс йовсн өвгмт?»—гиж сурв. Тигхләнь би Алтн Өргч хаана нутга өвгмб, нег үкрән геечкәд хәәж йовад, үүгәр орад күрч ирвв, гиж, нам ю келхв гижәһәд, тигж келв. Тигхләм Манж: А-а өвгн Алтн Өргч хаана нутга өвгмт гичкәд: Ай, Алтн Өргч хаана нутгт Мөңгн Өргчк гидг байн өвгн бәәнә гидг, тәньдвт? — гиж сурв. Тигәдл соңслав, таньдг угав-гивүв.

Тигәд Манж: Ай тер өвгнә малнь гидм болхла-һазр бүтәсн олн юмн гиж соңслав, бийиннь наснь бохла-нәәмн миңһн настаҗн, эмгнь болхла долан миңһн настаҗн, тер бийнь нег уульх-унжх үрн-садн

уга гиж соңслав. Ода тиим дала малар юуһан кехмб, тер? Әәмг-алвтиннь уга-ядуд дуудлһ дуудад, хот өгәд цадхад, йисн давхр алтн соврһ босхад, тигхләнь көвүн һархмн, та одад келтн, таниг шаңнх гив. Тигхләнь экнь: җили цааран, болшго үг бичә айстан кел гив. Тигхләнь, Манж-болшго болдмб, тигхләнь һархмн, геедрсн үкр хәәһәд тенж йовх өвгн одад келхлә, шаңнх—гиж келв.

Тигәд би хәрж ирәд, тер Манжин келсәр күцәхлә, көвүн һарв гиж багшт соңсхна.

Не терлм тер, тигхлә Манжин Зәрлг болтха гиж багш зәрлг болна. Не, Манжин Зәрлг гидг нернь өлзәтә болтха—гигәд, өвгн хәрж ирәд, игә-тигә бәәтл, көвүн өсәд, сууһад, күүшәд келнә: «аав-аав, арсм кенәв, цөөкн мөңг ас—гинә. Я-а хәәмнь, бәгл арсм уга чамд зөв эдл-аһрусн бәәнә — гиж өвгн келнә.

Тигхләнь эмгнь я, ода дуринь хәрүллго нег цөөкн юм өгхнтн—гинә, Тигхләнь өвгн барун бийднь уурхан саңгасн утхад, нег тулм алт көһәд өгнә.

Көвүн алтан авад, ноха базр тал һарад йовж йовхлань һазрин дундурт нег үксн кү нүкнәснь һарһж, авад гөвдәд бәәнә.

Тенүг үзчкәд Манжин Зәрлг, ю, яһжах күмбч, үксн кү гөвдәд бәәх, хәрү нүкнүрнь дүр—гинә. Цокнав, мууха үүнд зовжахмч, өртә билә, өрим өгл уга үкж одв, тигәд үүнә юуһинь авхв гигәд цокжанав гиж келв.— Ав гигәд тулмта алтан хайж өгәд үксн күүг гедргән дарулна.

Тигәд Манжин Зәрлг гертән күрч ирәд, тагчг бәәһәд бәәнә. Дакад үдү-түдү болжаһад, ээж-ээж нег цөөкн мөңг өгит арсм кенәв—гинә. Эмгн дун уга босад, зүн бийд уурхан саңгасн утхад, нег тулм алт кеж өгнә. Көвүн алтан үүрч авад бас ноха базр тал һарад йовна. Ноха базртан ирчкәд, долан мөрн татата терг хулдж авна. Долан мөрн татата тергән лавкин үүднд зогсаһад, долалаһинь дүүргәд эдтавр хулдж авад ачна. Нама дахж мини юм хулдлцх күн бәәвзго—гигәд дуудлһ дуудна. Эццн болсн мерггр хар залу, би йовнав — гирәд ирнә. Не бәр, шулуһар нааран сууж хот ид—гинә. Көвүн үкс сууһад авад хотинь иднә. Хотан идчкәд: Не намаг дахж чадшгоч—гигәд дуудлһ дуудна. Эццн болсн мерггр хар залу, би йовнав—гигәд күрәд ирнә. Не бәр, шулуһар нег көл мах авад ир, ора болхас өмн чанад идчкәд, йовий гигәд бас мөңг өгәд тәвнә. Авч ирәд чанад, болһад авад ирнә. Не нааран сууж авич гинә-Идтн, идтн, би сүүләс идхгов—гинә. Шулуһар идхнчнь, ора болж йовна—гигәд дакад нег келнә. Не ода танла зерглж хот яһж идхв би, йовн, йовж идхгов гинә. Не йовий гигәд тер кевтән Манжин Зәрлг махан хам-хум идәд, тергн деерән үлдсн махан тәвж авад, һарад йовна. Әлк хаалһар һархмб—гиж көвүн Манжин Зәрлгәс сурна. «Барун хооран һарсн хаалһар шуудтан һарад йов»—гинә. Герәсн давад, героннь хажуһар йовж йовхлань, экнь үзчкәд «Ай өвгн тер зурһан долан ацан йовж йовна, мана Манжин Зәрлг кевтә, оч меднлхнтн гиж өвгндән эмгнь келнә. Өвгн оһтр хар үлдән авад хар нохаһан дахулж һарад, көвүндән одна. «Не менд йович—гигәд, ноха оһтр хар үлд хойран-өгчкәд: Не үүнәс һарад дола хонсн цагтнь ик хар толһа харһх, тер толһаһас өдрәр давж үзтн, толһаһас давад дола хонсн цагтчнь ик хар хаг харһх, түүнәс бас өдрәр давж үзтн, цань дола хонсн цагт ик цаһан элсн хаг харһх, түүнәс өдрәр давж үзтн — гиж эцгнь көвүндән келчкәд, мендләд хәрв. Түүнәсн һарад долан хонгт йовад орксн цагтнь, гү тәвхин чикт ик хар толһа үзгдж йовдг болна. Ора болхас өмн үүнәс

давж һарий, эль күрл уга үүнд хонхмн—гиж нөкд көвүнь сурв. Ха, яһлта тер, давж эс болхий, одачн эрт биший—гиж Манҗин Зэрлг келв. Тагчг йова йовтл, хар толһан зергүд ирхлә, мөрднь цусар шееһәд, нөжгәр саңһад бәәнә. Тигәд түүндән хонна. Манҗин Зәрлг унтж одна. Наадк күнь сөөннь өрәлин чигт мөрдән-хәләж йовхлань, ик хар толһа талас нег өвгн күрәд ирнә. Кукн, кукн гер үзә бәәж кеер хондгтн юмб, герт одад хонхнтн—гинә. Ай, бидн гер үзсн угавдн, альд бәәнә гертн гинә. Мана гер тер герл һарчасн тер гигәд—хар толһа тал заана. Не, та йовж йовтн, би ардастн нөкдән дахулад одсв—гигәд өвгиг йовулад оркна. Өвгиг йовулчкад, Манҗин Зәрлгин оһтр хар үлдинь медүллго, авад, ардаснь одад гетнә. Гетхлә долан өвгн долалулн, манд һәәһә олз болвш — гиж келәд, ханҗалан бүлүдж сууцхадг болна. Ода күртл яһад удад бәәв, һарад хәләлч—гигәд нег өвгән һарһна. Одак күн өвгиг һарч ирлһнлэнь, чавчад алад оркна. Долалаһинь тигәд нежәдәр һарч ирхлэнь дара—дарандтнь алчкад, иим элмрмүдин гертнь юн бәәдг гилч—гигәд орад ирхлә, олзлад авад бәәсн эд халасн дала болна. Тигәд тер күн үнтә юмсинь нүк малтад дарчкна, наадкинь түүмрдчкнә. Тигәд. Зәрлгин өөр күрч ирәд, үлдән дүрчкәд, эс медсәр унтна. Өрүндһь ә уга, цәәһән ууж авад һарад йовна. Бас дола хонад оркси цагтнь хар хаг үзгднә. Ай, Манҗин Зәрлг, тана эңгин келсн хар хаг үзгдж йовна, ора болхас өмн давж чадхийвдн, хонхмн болвзго—гинә. Давж эс болхий, ода бидн бичә хонтха гисн хар толһадчн хонвшвдн, эсго әәх юмн болхий—гиж Манҗин Зәрлг келв. Тигәд йова йовж хар хагин зергүд ирнә. Зергүднь күрәд ирхлә, мөрднь цусар шееһәд, нөжгәр саңһад йовж өгхш. Тер кевтән терүндән бас хонна. Манҗин Зәрлг хотан уучкад унтж одна. Бас одак залу сөөннь өрәлин дүңгә цагт мөрдән хәләж йовхлань, хар хаг талас нег эмгн күрч ирнә. Эмгн «уй кукн, кукн гер үзә бәәж кеер хондв, герт хонхнтн—гинә. Ай, бидн гер үзсн угавдн, гертн хама бәәнә—гиж одак күн сурна. Мана гер тер герл һарчасн тер гигәд эмгн заана. Не йовж йовтн, би ардастн нөкдән дахулад однав—гигәд эмгиг йовулчкна. Эмгиг йовулчкад, бас Манҗин Зәрлгин оһтр хар үлдинь медүллго авад, ардаснь одад гетнә. Гетхлә долан эмгн долан ик балг бүлүдж сууж. Ай, мана долан өвгнәс яһж давб гилч эдн—гиж негнь келнә. Тигхлэнь бас негнь, угаднчнь давсн биз, өдрәрчн давсн биз, мана хөв гидг эн, һәәвһә олз болвш—гинә. Ода күртл одак яһад бәәв, альков һарад хәләлч гигәд негән һарһна. Һарч ирлһнлэнь одак күн чавчна. Долалаһинь тигәд нежәдәр һарч ирлһнлэнь, нежәдәр чавчад алад оркна. Алчкад иим элмрмүдин гертнь юн бәәдг болхв гигәд орад ирхлә: эд-халасн, алтн-арслң дала болна. Тигәд кергтә тоотинь нүк малтад дарчкад, керг уга наадкинь түүмрдчкәд, хәрү күрч ирәд, үлдән арчад, ә уга унтна.

Өрүндһь босад бас долан хонгт йовад оркхлань, ик цаһан элсн хаг үзгдж йовдг болна. Бас одак күн: Манҗин Зәрлг, тана аавин келсн ик цаһан элсн хаг үзгдж йовна, ора болхас өмн давж чадхийвдн, хонхмн болзго—гинә. Тигхлэнь: «Бичә хонтха гисн хойр юмнаснь давад һарвшвдн, эсго әәх юмн болхий—гиж Манҗин Зәрлг келнә. Тигәд йова, йовж ик цаһан элснә зергүд ирхлә, бас мөрднь цусар шееһәд, нөжгәр саңһад кевтнә. Тигәд түндән хонна. Бас одак залу сөөннь өрәлин чигт мөрдән хәләж йовхлань, нег баахн күүкн күрч ирәд. «Уй гер үзә бәәж, ахнр кеер хондв, герт хонхнтн гинә». Нам гер ядж йовлавдн, гертн альд бәәнә?—гиж одак күн сурна. Мана гер тер герл һарчасн тер—гигәд ик цаһан элснә хаг тал күүкн заа-

на. Не йовж йовтн, би ардастн нөкдән дахулад однав—гигәд күүкиг йовулчкад, Манҗин Зәрлгиннь оһтр хар үлдинь медүллго авад гетнә. Гетхлә гер дотр долан күүкн долалулн ик тоңһрг бүлүдж бәәж. Ай, мана долан аавас яһж давсн болхв, мана долан әәҗәс яһж давсн болхв—гиж хоорндан күүндж сууж. Тигхләнь негнь тедниг угадчн давсн, өдрәрчн давсн биз—гинә .Альков һарад хәләлчн, ода күртл яһад удад бәәв—гигәд нег күүкән һарһна. Һарч ирлһнләнь, одак күн чавчад алад оркна. Тигәд долалаһинь ална. Алчкад бас иим әлмрүдин гертнь юн бәәдг гилч—гиж санад, гертнь орад ирхлә бас мел әд-халасн, алтн-арслң дала болна. Тигәд бас кергтә тоотинь нүк малтад, дарчкад, керг угаһинь түүмрдчкәд, хәрү күрч ирәд үлдән арчад дүрчкәд, Манҗин Зәрлгтән медүлл уга тагчг унтна.

Өрүндинь босад, хотан ууж авчкад, һарч йовад дола хонад, Көгшн Буурл хаана хотар орад ирнә. Хотна захд көлгән тәәләд идүлчкәд, чачран татад хулдан гүүлгәд бәәнә.

Көгшн Буурл хан, көвүн күүкн хойрта бәәж. Күүкнь һурвн җилә хатмл гемтә бәәж.

Тигәд Манҗин Зәрлг көвүнләнь үүрләд Көгшн Буурл хаанад өдртнь нурһлж бәәнә. Тигәд Манҗин Зәрлгин нөкднь асхн зуух деерән хотан кеҗәтл, хаана мисиг ирхлә, хойр көвүг дахж йовсн хар нохаКөгшн Буурл хаана үлдл-шавхр баһдад, мини хойр көвүнә үлдл шавхрт күртхәр йовнч?—гив. Тигхләнь, по-о, мууха ик юм хармнжахмч. Манҗин Зәрлгиг гер-мал болсн асхндинь бийән хорта хо-һалзн моһад хөврәһәд оч хорлхим медвч?—гиж мис келнә. Тигхләнь: «Не чи Көгшн Буурл хаана һурвн җил хатмл гемтә күүкнд чини цөсн туслхиг меддвч?—гиж ноха келнә. Тер үгләнь көвүн хажудан бәәсн төмр күрзәр мисиг шивәд алад цөсинь хатаһад авчкна. Юман хулдад төгсгәд ирнә. Тигәд асхндинь ирәд Манҗин Зәрлг хотан уужахлань, Манҗин Зәрлг, Көгшн Буурл хаанахн ямаран күүктә—гиж нөкд көвүнь сурна. Нег угад тоота күүкн бәнә, һурвн җиләс нааран гемтәчн, нань нег нанла әдл көвүн бәәнә гиж Манҗин Зәрлг хәрү өгнә.

Тигәд одак залуһин үг келснәннь маңһдур-нөкәдүртнь, Манҗин Зәрлг, ай, нанд нөкдм келв,—гиж Көгшн Буурл хаанд келнә.

Тигхләнь Көгшн Буурл хан уй, һару һархм биш, үзүлхгов, мөр болхнь эдгәдчн оддг—гиж келәд, көвүг авхулна. Көвүг ирхлә, деегшән суулһчкад, не, ода чамаг эдгәхв—гиж келнә. Мөр болхнь эдгәдчн бәәдг, эмнич хәәмнь—гигәд тооһад, тәкнә көвүг. Тигәд көвүн күүкиг онц хорад авч һарад, үләсн-тәрндсн болад, долан хонгт мисин цөс аршалулһад, эдгәһәд оркна.

Не ода угад тоота күүкн билә, ода өмннь чигн эдгәсн күүнд өгнәв гигәд зарлчксн күүкн билә, ода эдгәсн күүнд хан күүкән өгнәв—гигәд хан күүкән өгнә. Күргнь би бишв, мана эзн көвүн Манҗин Зәрлг болх зөвтә—гинә. Тигәд хан күүкән Манҗин Зәрлгт өгнә. Тигәд Көгшн Буурл хаанахн хойр көвүг гиичлүләд долан-долан дөчн йисн хонгт нәр җирһл кенә. Хойр көвүн күүкән авад хәрх зөвтә болна. Көгшн Буурлахн күүкән зун күүһәр күргүләд һарһна.

Хаалһдан ик цаһан әлснә хагт күрч ирәд хонна. Әмт унтулчкад, Манҗин Зәрлгин нөкд нег терг тач авад, Зәрлгән дахулад һарад йовна. Хамаран одхмб?—гиж Манҗин Зәрлг сурна. Йовит нааран, йовит гигәд әлсн хагт күрәд ирнә. Одак дарчксн юман авад бәәнә. Уй, әнчн юмб?—гиж Манҗин Зәрлг сурна. «Йир ә уга бәәтн, хәрәд келнәв»—гигәд ачад күрч ирнә.

Өрүнднь босад долан хонгт йовад, хар хагт күрәд хонна. Бас әмт унтулчкад, бас одак көвүн нег терг тач авад Манҗин Зәрлгән дахулад авад һарна. Бас хамаран одхмб—гиҗ Манҗин Зәрлг сурна. Йирл нааран йовит гигәд одак көвүн хар хагт күрәд ирнә. Күрч ирәд бас дарчксн юман тергн деерән ачад бәәнә .Уй, энчн юн дала юмб?—гиҗ Манҗин Зәрлг сурна. Я-я ә уга бәәһит, хәрәд келсв, гигәд нөкднь ачад авад күрч ирнә.

Өрүнднь бас һарч йовад, дола хонад, ик хар толһад күрч ирәд хонна. Бас одак көвүн әмт унтулчкад, нег терг тач авад, Манҗин Зәрлгән дахулҗ авад һарад йовна. Хамаран одхмб?—гиҗ Манҗин Зәрлгнь сурна. Йир, нааран йовит—гигәд хар толһад бас дарчксн зөөрән малтҗ авад, тергн деерән авад бәәнә. Уй энчн юн дала юмб—гиҗ Зәрлг сурна. Йир ә уга бәәһит, хәрәд келсв-гичкәд цугтаһинь ачад, күрч ирнә.

Өрүнднь босад долан хонгт йовад, кургулин улстаһан гертән күрәд ирнә.

Көвүһән ик олзта ирсндн эк-эцгнь байрлад, гиичин улсиг тооһад нәр жирһл кенә. Сөөднь Манҗин Зәрлг гергтәһән унтна. Унтхлань Зәрлгин нөкд көвүн, үүднд, өркинь бүтәчкәд, оһтр хар үлдинь медүллго авад, барун эркн туст нүк малтад «Тиикд Көгшн Буурл хаана мис тигҗ келсн биший»—гиҗ санад кевтнә.

Сөөнннь өрәлин дүңгәд хорта хо һалзн моһа тоха турш толһаһан өндәлһчксн орад ирнә. Көвүн өсрҗ босад, һулмтин көвәһәс давулл уга чавчад хойр әңг кеһәд оркна.

Моһаг алчкад, одак нүкн дотран булчкад, хорта юмнас хорн өсрсн болвзго гигәд, хустг шатаһад көшгинь секәд хәләхлә, гергнәннь халхднь нег бичкн шүүсн өсрсн, шир-шир гигәд буслҗадг болна. Түүгинь көвүн үкс гигәд, кир уга, кив хадгар арчад авчкна. Арчад авад оркхлань гергнь цааран хәләһәд одна. Көвүн ә уга көшгинь буулһчкад, үлдинь ормднь тәвчкәд, үүдинь хаачкад унтна. Өрүндкь гергнь нөкд көвүнтн сөөнәһә бийим ирәд үмсв—гиҗ залудан герчлнә. «Ха, тиим юм һарһсний, тиим юм һарһх көвүн биш биләл—гиҗ келәд, наар гилгәд авч ирәд, пө, чамаг эн сөөнәһә бийм үмсв-гидмб, гергм, үмсвч?—гинә. Уга тертн учртал гиҗәһәд көвүн келнә.

«Та эцгәсн арсм кенәв гигәд тулм алт авад ноха базр орҗ йовхлатн, зууртн нег күн үксн кү нүкнәснь һарһҗ авад гөвдҗәҗий? Тер үксн күүнәнтн сүмснь бив. Таниг тулмта алтан өгәд хәрү дарулсндннь ханад, ачитн хәрүлхәр эрлг номин хаанас болзг авад һарлав. Тигәд маниг йовҗ йовхла, тана аавтн ирәд, «ик хар толһа харһх түүнәс өдрәр давҗ үзтн, хар хаг харһх, түүг өдрәр давҗ үзтн, ик цаһан элсн хаг харһх, түүнәс өдрәр давҗ үзтн гиҗ келсн һурвн хортиг алад авсн юмс тер зууран авад йовсн юмс тер билә.

Көгшн Буурл хаанад бәәтл, асхн нама хотан кеҗәтл, Көгшн Буурл хаана мис күрч ирхлә мана ноха «Көгшн Буурл хаана үлдл баһдад мини хойр көвүнә үлдл-шавхрт күртхәр йовхмч?—гиҗ келв. Тигхләнь мис: «По мууха ик юм хармнҗахмч, Манҗин Зәрлг гер-мал болсн асхндннь хорта хо-һалзн моһа болад хорлхим чи меддвч тигәд — гив.

Тигхләнь мана ноха бас «Не чини Көгшн Буурл хаана һурвн җилд хатмл гемтә бәәх күүкнд мини цөсн туслхиг меддвч тигәд» — гиҗ келв.

Тер үгләнь мисиг алчкад, цөсинь хатаҗ авад эн гергитн эдгәләв. Тигәд мис тигҗ келсн биший гигәд барун эркнд нүк малтҗ авад

үлдитн медүллго авад гетхләм, сөөнь өрәлин чигт хорта хо һалзн моһа тоха турш толһаһан өндәлһчксн орад ирв. Һулмтин көвәһәс давулл уга чавчад алад, нүкнд дарчкад, хорта юмнас хорн өсрсн болвзго гигәд хустг шатаһад, көшгитн секәд хәләхлә невчкн шүүсн гергнәнтн чирәд шир гигәд буслҗаж, түнгиг кир уга кив хадгар арчад авлав, минь тер болхмн.

Не ода менд бәәтн. Чивчин Хууч гидг күмб. Ачитн хәрүлсн угаһан меджәхшв, болзгм давҗ одв, ода хәрнәв гигәд һарад йовхлань, Манҗин Зәрлг теңгр-һазр минь, танас салхшв. йовхла хамдан йовий, засглхла засгичнь хувацнав»—гигәд дахад һарна. «Яһлав, ода би үксн күүнә сүмсмб, үксн күүнә сүмснлә әмд күн йовҗ болдв?—гиҗ Чивчин Хууч келәд, үлдтн гигәд сурад бәәв. Тер бийнь Манҗин Зәрлг болхш, яһад болвчн чамта хамдан йовҗ йовад меднәв. Чамаг дахҗ йовад үквчн һундхшв—гигәд һарсн һазриннь аю талнь чишкәд ууляд йовна. Кесг йовад, болшго болад бәәхләнь, Чивчин Хууч күн болад үзгдәд күрәд ирнә.

Не ода яһий, тантаг орулхий, йир болшгот — гинә. Яһлав, яһвчн үлдхшв—гиҗ Манҗин Зәрлг келнә. Не, тигхлә эрлг номин хан орулв эс орулв йовий—гигәд эрлг номин хаанад күрәд ирнә.

Эрлг номин хан, иим удан яһвч, энчн юн күмб-гиҗ сурна. Одак нанд ач күргсн күн эн, болзгм давҗ, ачитн хәрүлсн угаһан меджәхшв гигәд, һарад йовхлам, яһлав хамдан йовий, яах болвнч чама дахҗ йовад меднәв, засглхла засгичнь хувалцнав—гигәд күч өгл уга дахад күрч ирв—гиҗ Чивчин Хууч эрлг номин хаанд келв.

«По, по, үксн күүнлә әмд кү яһҗ хадһлв, үнн иньг болхла энүн деегүр ишкәд һартн гигәд, тамин амн деер килһс тәвҗ өгнә. Тигәд хоюрн дәәвлл уга ишкәд һарад одна. Тигәд Чивчин Хуучиг әмд кү кеһәд, Манҗин Зәрлгтә хойраһинь ах-дү кеһәд тәвнә.

Чивчин Хуучн ахнь болад, Манҗин Зәрлг дүнь болад хәрҗ ирәд амсн-умсн җирһәд бәәҗ.

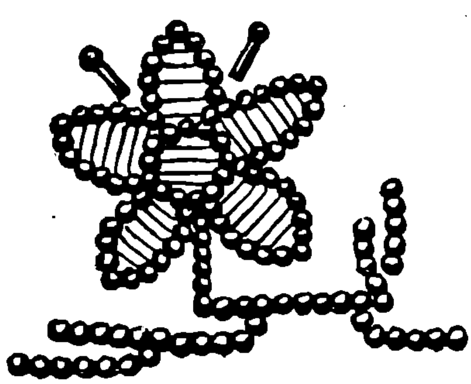

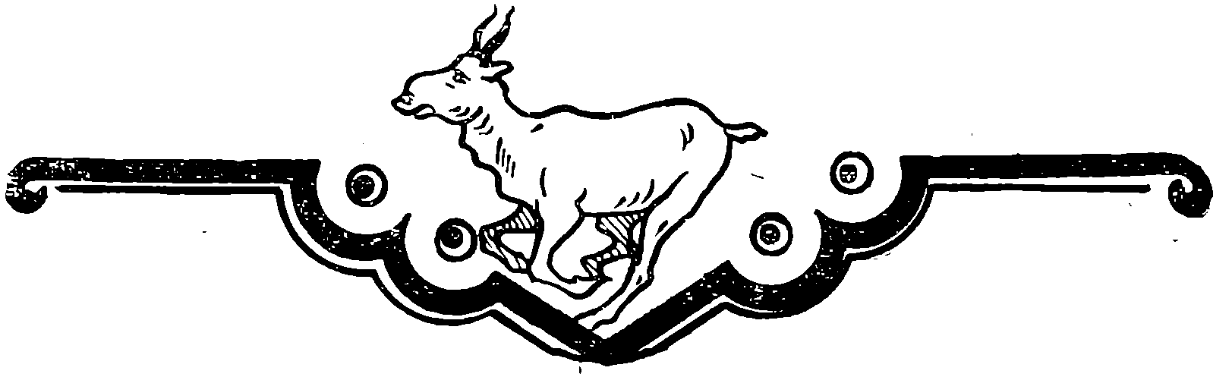

ӨВСНӘ КӨНДӘД ӨНЧН МУ БОРЛДАШ

Кезәнә бәәҗ. Борлдаш гидг көвүн бәәҗ. Эн һанцхн эктә бәәҗ.

Эдн өдрин нег иигтә утц хулдҗ гесән теҗәдг бәәҗ. Тигәд эн нег өрүн иигтә утцан авад базр орад һарна. Базрт утцан һурвн деншгт хулдчкад, йовҗ йовхлань, зуурнь баячудин көвүд-күүкд нег ноха цокад көөһәд йовдг болна.

Энүгән яахар йовхмт гихлә-алхар йовнавдн гинә. Түрүгинь бәәсн һурвн деншгәрн хулдҗ авад, хәрҗ ирнә.

Экнь хот-хол уга бәәҗ ноха хулдҗ авдг гигәд, энүнд уурлна.

Борлдаш маңһдуртнь нег иигтә утцан авад, базр орад . һарна. Утцан хулдчкад йовҗ йовхлань, саак көвүд нег мисиг цокад көөҗ йовцхана. Борлдаш мөңгәрн одак мисиг хулдҗ авад, хәрҗ ирнә. Экнь энүнд бас уурлна.

Дакад һурвдгч өдртән Борлдашин экнь улан һолдан әрә торад, нег иг утц ээрч өгәд, көвүһән базр орулна.

Борлдаш базрт иигтә утцан һурвн деншгәс хулдчкад йовҗ йовхлань, саак көвүд зуурнь нег моһа шивәд көөһәд йовна. Борлдаш тер көвүдәс сурад, моһаһинь хулдҗ авад, бәрҗ авхар седнә. Тернь дорд үзг хәләһәд һарад зулна. Көвүн герүрн залхар седнә, болҗ өкхш. Көөлдә, көөлдә йовҗ зөвәр холд одчкад, Борлдаш герүрн нег хәләһәд, моһаһурн нег хәләһәд йовна.

Көвүн, нааран йовҗ өг—гиҗ генткн моһань келнә: Борлдаш ардаснь дахад һарна. Моһа нег герин үүднд ирчкәд: «Чи энүнд бәәҗә, би герән ахулчкад ирнәв — гигәд орҗ одна. Моһа удл уга һарч ирәд, Борлдашиг дахулад герүрн орна, герәднь орҗ ирхлә, моһан эцг Борлдашд келнә:

— Күүкнәмм әм аврсн көвүн ю авнач? — гинә.

— Амнтн бәәсн алтн билцгитн,—гиҗ кел гиҗ моһа көвүнд келнә, Борлдаш түңгинь келнә.

— Энчн бүклдән хөрн мөртә күүтә болдмн, өрәлинь ав,— гиҗ келәд,— сөөд нег унтҗ серәд альх ташхла, арвн мөртә күн: Ах нойн баав, юн кергтә гиҗ сурх, санандан орсан келхләчн күцәҗ өгдмн,— гигәд өрәлинь өвгн өгнә.

Борлдаш авад хәрнә. Хәрҗ ирхлә экнь харһнад үкҗ одсн бәәдг болна. Экинь ард ә угаһар орҗ авад, нег унтҗ серчкәд, альхан ташхла, арвн мөртә күн:

— Ах нойн баав, танд юн кергтә гигәд һарад ирнә. Нанд хот уга, сән гер уга, дакад ээҗм өңгрҗ оч. Ээҗим әмдрүләд, гертә, хоттахоолта кетн,— гинә.

Өрүнднь Борлдашиг босхла ээҗнь әмд-менд, эвртә гидг өргәд, хот—хоолнь дала бәәнә. Эдн мел җирһәд бәәнә. Нег цөөк хонсн хөөн Борлдаш: хаана күүк өргәлнәв,— гиҗ экдән келнә. Ээҗнь хаанад одад, зөвинь күргнә.

— Мини күүк өргәлх болхла, эврәннь герин үүднәс авн мини герин үүдн күртл мөңгн, алтн хойрар тагт тәвәд, хойр амарнь күн шүүрәд идәд йовм тәрә темс урһатха—гив. Экнь хәрәд Борлдаштан келнә. Борлдаш сөөднь арвн мөртә күүһән авхулад, хаана келсиг күцәлһәд оркна.

Өрүнднь Борлдашин экнь алтн тагт деегүр, алтн тайг түшсн ирнә. Хан арһ уга, келсн үгдән күрәд Борлдашт күүкән өгнә.

Нег сө хаана күүкн Борлдашин хамриг шарлҗар хучла бәәҗ нәэтхүләд, амнднь бәәсн алтн билцгинь уңһалһад авчкад, альх ташад, мөртә улст, Борлдашиг өвснә көндәд кевтүләд, намаг усна гүүнд, ик цаһан өргә дотр кевтүлтн—гинә.

Өрүнднь босхла, Борлдаш, эктәһән, нохатаһан, мистәһән өвснә көндәд кевтдг болна.

— Бидн яһлавдн,—гиҗ арһан барад, Борлдаш мис ноха хойрасн сурна. Арһ юундв—гигәд көвүг зовад бәәхлә,арһ бәәх гиҗ мис ноха хойрнь келәд, һарад йовна. Уснд бәәсн нег бәәшңгин турваһар мис орад нег хулһн бәрҗ авад, чамаг иднәв—гинә.

— Намаг идәд ю кенәч гиҗ хулһн келнә. Тигхлә, тер унтсн күүкд күүнә хамрт сүүлән дүрәд нәэтхүл, би амнаснь унсинь авад һарад зулсв — гиҗ мис келнә. Хулһн одад хамртнь сүүлән дүрә-дүрә бәәтл, унтсн күн нәэтхнә, амнаснь билцг унад ирнә, мис шүүрч авад һарад зулна. Ноха өмнәснь тосад, авбч?—гиҗ сурна: абув,—гинә.

— Не, нанд ас, би авад йовнав,— гиҗ ноха келнә.

— Уга, чи мел аман аңһаһад йовнач, тигҗәһәд уснд алдчкхч — гиҗ мис келнә.

— Тигхлә би чамаг үмгнәв—гиҗ ноха әәлһнә. Мис әәһәд өгчкнә. Ноха авад йовҗ йовад, зуураснь дала нохас тосад гүүлдәд ирхлә, теднд күрклнәв гигәд билцгән уснд уңһачкна. Мис ноха хойр хоосн зарһ бәрлдсн хәрҗ ирнә. Борлдаш ода арһ юундв гигәд мел зовад бәәнә.

— Арһ бәәнә,— гиҗ ноха гертәсн һарад, заһсчнрин өөгүр ирәд, нурһн деерән герл татсн нег заһсн бәргдсинь авч зулад, көвүнд асрҗ өгнә. Заһсна гесиг ярхла, дотраснь билцг һарч ирнә. Борлдаш билцгән авад амндан дүрчкәд, сөөднь мөртә улсан дуудҗ авад, хаана шулм күүкиг алулад, махинь цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд хаюлчкад, эктәһән алтн бәәшңгтә, алтн орн деер унтсн бәәнә.

Тигәд өнчн Борлдаш нег цагт өвснә көндәд кевтдг нер авсн болдмн.

СӨВӘТӘХН БУУРЛТА СҮҮЖҠТӘХН БУУДӘ ХАН БОЛД МАҢНАТ ХААНЛА ДӘӘЛДЛҺН

Ҡезәнә бәәжҡ. Сөвәтәхн буурлта Сүүжҡтәхн Буудә гидг хан бәәжҡ. Нег дакжҡ өрүн өрлә энүнд иим зүүдн орна:

«Шораһас нигт, шорһлжҡнас олн отг, барс, моһа, зан болн күн цергтә аашсн болна». Сүүжтәхн Буудә өсрәд сернә. Босжҡ гүүһәд, килһсәр кесн ки һаньдг мөртә киитн Буудә Ҡиирүхә баатртан ирәд:

— Ҡиирүхә, чи ода үкс гижҡ босад, мөндр тогтдго мөсн цаһан уул тал оч харул хар, нанд эвр гидг әәмшгтә хортн аашсн болжҡ зүүдндм орв. Би энд цергән агснав—гинә.

Ҡиирүхә босад, мөрән тохад, унжҡ авад, нүдн жҡирд, чикн сард—уга болад одв. Буудә хааг цергән күтц белдәд уга бәәтлнь Ҡиирүхә күрч ирәд:—хортн аашна, өөрхнд йовна, үкс гитн—гижҡ адһана. Буудә хан цергән тав әңгләд һарад йовна. Мөсн тогтдго мөңгн цаһан уулиннь өмн захднь ирәд бууцхав. Буудә хаана көвүн—Цаһан Чүүдә келжҡәдг болна:

— Уулан нег эргәд хәләчкәд, әмтсән хуражҡ авцхай. Хортдудиг. тавн әңгәр тавн бийәснь дәврәд диилхвдн, эс гижҡ арһ уга—гижҡ келәд Чүүдә эцгәсн цергән салһжҡ авад:

Бичкн Чүүдә довтлна.
Барс церглә дәәлдхән
Бийнь сәәнәр меднә.
Барсмудиг яһжҡ хорахан
Бичкн Чүүдә ухална.
Эцгән дәәнд үкхлә
Эн толһалхан санна.
Хортн дәврәд аашхла,
Хооран цухрхан медхш.
Зөрг Чүүдәг эзлв.
Зан, барсмудла ноолдв.
Залус дундас цуһараһаснь
Зөрмгәрн Чүүдә һатлв.

Хортна цергнь өөрдәд,
Хәргҗ ирәд буулдв,
Хош—хораһан буулһад,
Хотан кеһәд үүмлдв.
Дөш Маңнат ирәд
Буудә хаанд келнә:
— Цагта, үдтә дәәлднт,
Цаг—үд угаһар дәәлднт —
Игҗ сурчкад Дөш Маңнат
Игәрән һарад зогсв.
Чүүдә эндәснь босад:
— Чиниһәр кенәвдн,— гив.
— Мини церг—хорта юмс
Моһа, өтг, барс, зан.
Мел чидлмдн чилшго,
Цаг—үд угаһар дәәлдий—гиҗ
Дөш Маңнат келнә.
Буудә хаана цергәс
Үкsн әмтә Мөңкл баатрнь
Үкс босад хәәкрв:
— Цаг—үд угаһар дәәлдлго,
Цагта, үдтәһәр дәәлдцхәй.
— Цагта, үдтәһәрчн дәәлдцхәй,
Зуг дөчн йис хончкад,
Заагран цергән тоолцхай.—
Догшн дууһар игҗ
Дөш Маңнат келв.
Хойр нүр боллдад,
Хәәкрәд, урадад орцхав.
Дөчн йисн хонгт
Дәәллдәд, цоклдад оркцхав.
Әмән тооллдхар зогсад,
Әрк чигәһән зооглцхав.
Амн халхин алднд
Эмән цугтнь бүртклдв.
Буудә хаана цергәс
Бичкн Чүүдә геедрҗ.
Дөш Маңнат цергәсн
Дала барсар һарутҗ.
Болв Буудән церг
Отгинь алад чиләв.
Буудән улсас кесгнь
Отгас шавтсн һарцхав.
Дөш Маңнатиг бәрәд,
Мөчмүдинь күләд,
Диилсн Буудә хаанахн
Долан җилдән нәәрлцхәв.
Көлтә нәәрин сүүләр.
Кеергшән һарч харулдцхав.
Әәмшгтә Маңнан цергәс
Әмдрҗ бәәвзә—гигәд
Буурл һалзн мөртә
Бүргд баатр довтлна,

Гүн салан кевәһәр
Гүүлгж йовтлнь өмнәснь:
Җирн алд мөртә
Җирн алд күн
Утдан һазр дахад
Унтж кевтдг болна.
Буурл һалзнарн дәврәд,
Бүргд орад одв.
Баатрт дегәд өөрдчкәд
Бәәдләснь әәж киисәд,
Баатрин өөр кевтнә.
Өөгүрнь, Бүргдин хажуһар
Өөрдин Шар Мергн баатр
Унтж кевтсн күүнә
Ораһар нег малядв.
Бүргд гидг баатр
Босад һарад зулв.
Өөрдин Шар Мергн
Өөгүрнь йовад бәәнә.
Җирн алд мөртә
Җирн алд баатр
Толһаһан маажж босад
Мөрән унад һарв.
Буудә хаанадан ирж келәд,
Бүргднь гемнәд киисно.
Өөрдин Шар Мергн
Өдртән одакиг хәәнә.
Кедү хәәв чигн
Күү олж ядв...
Бүргд баатран эдгәһәд
Буудә хаанахн җирһв.
Чүүдәһән олж авад,
Чимг—чимгәр негдүлв.
Чүүдәһән әмдрүләд сергәж авв.

Күчтә ик дәәлдәнд эс орсндан Чүүдә хот уудго болна. Дөш Маңнатиг Чүүдәд үзүлнә, Чүүдә теруг күләһинь тәәләд, толһаһинь цокад өсргв. Сүвәтәхн буурлта сүүжтәхн хаанахн дәәсән дарад, амрад, җирһәд бәәж.

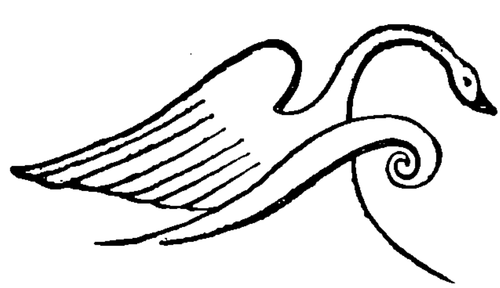

ЦӨН МАЛТА ЦОҢГТЛ ГИДГ ЭМГН ӨВГН ХОЙР

Тавн наста кӧвүтә, хө-мөстә күүктә бәәж.
Тавн наста көвүнь үүгәр-түүгәр наадад, йовж йовад уга болж одна.

Тигәд хө-мөстә күүкн келнә:
Ах мини үксн болхла
Әрүн цаһан ясинь эврә һазртан
Авч ирж булнав,
Әмд болхла улан чирәһинь
Авч ирж эк — эцг хойртан үзүлнәв.
Арвн жил болсн
Аралҗна мөр мөрдәд,
Хө-мөстә күүкн хәәв.
Ээҗин көгшн халтр мөриг
Аңһр—аңһр көтләд авч ирәд:
Булг болсн келнә деегүр,
Бичг болсн таңнан дораһур,
Халг мөңгн хазариг,
Хайх дүңгә һазрас хавлулв.
Гинлин гинләр гинлв,
Һучн хойр саалтар саав.
Деевриn дүңгә делтриг
Дел деегүрнь дошулн тәвб.
Туурһин дүңгә тохмиг
Туг—сүл деегүрнь тошулад тәвб.
Валь модн бүүргтә
Хар модн хавста,
Дөш хар эмәлиг
Дөрү—һуру өмкүләд тәвб.
Сүүһин долан хавсиг
Дотарһ орулад татв.

Дарцг цаһан эрвңгднь
Далн хойр олң тальвв.
Хөн цаһан өвцүнднь
Хөрн хойр омруч зүүв.
Дәәнднь чигн болдг,
Дажгтнь чигн болдг,
Кееднь чигн болдг,
Кермн чигн болдг,
Нар-сар татсн
Нәәмн һарлһта шар—цоохр олнцг зүүв.
Сэн бийэн сәәр талан авад,
Сәәхн бийэн чееж талан авад,
Хурдн гидгэн түрүн талан авад;
Хурц хойр нүднь окн теңгр ширтэд,
Хойр сонр чикнь
Хурмсг теңгр һатлв.
Бамба болсн сүүлэн таша деерэн хайв.
Сөң болсн саңһсан
Балд—балд асхв,
Саглрсн сәәхн саңнаһарн
Сар—нар һәәхүлв,
Савр дөрвн туруһан
Зам орчлңд һәәхүлв.
Төмрин сәәһэр төдглэд, болдин сәәһэр боһчв.
Тохад, таг кеһэд сөөчкв.
Эзн күүкн хувцлв,
Эрвң нертэ киилг өмсв,
Эрднь нертэ шалвр өмсв.
Урн ээжнь ишксн,
Ухата ээжиннь уйгсн,
Шаб цусн бүрлдсн
Шар торһн биизэн өмсв.
Зуузаһинь уйн гихлэрн
Зун бәәс өгэд уюлгсн
Даврхгинь уюлсн цагларн
Далн бәәс өгэд уюлсн,
Миимлзүр хар һос тач авад өмсв.
Ишкэд орксн цагт:
Зуузаһаснь зун богшрһан дун һарч җиигэд,
Давхргаснь далн богшрһан дун һарч җиигв.
Найн царин арсар һадрлгсн,
Далн царин арсар дотрлгсн,
Ирү җилднь хатагдсн
Өнчн зандар ишлгдсн,
Нәәрстин нэрн хар тоорцг гидг маляг
Нәәмн шарһ мөрэр чирүлж авч ирэд,
Гериннь өөрнь хайв.
Хө-мөстэ күүкн маляг
Барун һариннь дунд хурһнд атхад оркхлань,
Ишэснь бор көөсн чив—чив һарад бәәв.
Одачн нег җилин хаталһн тату бәәж,
Игэдчн бэрэд мордад ирж болх гиж күүкн келв.
— Әэмг алвт цуһар

Амр менд бәәцхәтн,
Би ода игәд морджанав — гиҗ келәд,
Көндлңгәсн дәврсн көк цоохр итлгт
Көлиннь тоос үзүллго,
Хажуһаснь дәврсн хар цоохр итлгт, мөрнь
Хара бараһан өглго одв.
Өмн көлән өдрә һазрт хайв.
Ар көлән сөөни һазрт хайв.
Турунднь малтгдсн һазрнь нүкн болад,
Турунаснь малтгдсн шаврнь уул болв.
Мөсн деернь тогтдго
Мөңгн уул деер гүүлгәд һарад ирв.
Һунн бүргдин нүдәр
Дөрвн җилә һазр эргүләд ширтв.
Арчад уга кив торһн алчурар нүдән арчад,
Арвн хойр җилә һазр эргүлҗ ширтв.
Нарн һархин ар үзгәс долан тоосн һарснь үзгдв.
Күчтә күлгин тоосмб!
Күч уга күлгин тоосмб—гигәд,
Гүүлгәд тооснур күрәд ирв.
Күрәд ирн гихлә:
Ах — дү долан маңһс
Долан мөрән үүрсн йовҗ.
Альдаһурнь һархв гиҗ йовад,
Күүкн хажуһарнь гүүлгәд һарна.
Әмин ахнь мөрән унад ,
Көөһәд, күцәд бәрв.
Әәлһлго суртн, әлго келсв,
Ичәлго суртн, ичлго келсв. —
Гиҗ күүкн келв.
Хамаран оч йовнач?—гиҗ сурв.
— Дервкүрин хурдн кеертә
Чинчхн Улан Баатр,
Әәмг алвтим олзлад йовж одсинь
Ардаснь хәәҗ йовнав болв.
Күүкн,
Ах—дү нәәмүлн болий,
Әмн—цөсн нәәҗнр болий—гив.
— Болий — гиҗ күүкн зөвшәрв.
Эдү—теду йовҗ йовад,
Эн күүкн келнә:
Тигәд, генткн ода манла игҗ йовад,
Тер харһсн цагла бидн
Барг нохас мет
Базһлдад бәәхин ормд,
Бар чидлтәмдн
Базһад авад оркх,
Ах шүрүһән хәләй,— гиҗ
Әмтин икәснь сурна. Тернь зөвшәрв.
Күүкн ах маңһс хойр
Күрл мөңгн дөрәг
Кү тустл татлдна,
Күлгин дөрвн турун сольв тустл татлдна.

Күлг хойр мөрн унһн дууһан һарһлдад чишклдв.
Күүкн келҗәнә:
— Өвсн киитә мал зоваҗ болх уга,
Әмн бийәрн мөрнәсн бууһад медлций,
Моһан нертә цолвриг
Мортх талаһар буулһад хайчкв.
Текин арсн шалвриг
Такм күртлән эвклдв,
Бухин арсн шалвриг
Булчң күртлән эвклдв.
Оһтрһуд күргәд шивлдв,
Орчлңгин йосар хавлдв,
Ээҗинәһәр эвклдв,
Эрлг дегә дүрлдв,
Аавинәһәр ачлдв,
Алмс дегә дүрлдв,
Сер һазриг һу кев,
Һу һазриг хотхр кев,
— Ахимдн алчкв—гигәд, зурһан дүнь,
Үүрч йовсн мөрдән
Унчкад гүүлгәд аашцхана. Күүкн
Авгин гертәсн мордхдан
Аавиннь оһтр хар үлдиг
Авад һарсн бәәҗ.
Аашцхасн зурһан маңһсин өмнәснь,
Цасн кевтә цәәлһсн
Цаасн кевтә нимглсн
Гилв—далв гисн
Гилд болд үлдиг, зөв
Һурв долаһад, буру
Һурв долаһад хурцлад авчкв.
Зурһан маңһсиг өмнәснь:
Зөв чавчад һурвинь өсргәд, буру чавчад һурвинь өсргв.
Долалаһинь ах—дү долан маңһсиг алчкад,
Долан мөринь көтләд һарв.
Киитн булгин уснд
Көк девән өвснд одв.
За ик һалан түләд,
Зандн улан цәәһән чанв.
Долан мөрән алад, һалиннь цог
Деер, шорт хатхад шарчкад,
Долан—долан
Дөчн йисн хонгар болзг тәвәд унтв.
Түмн күн түлклдлго багтдг
Түүкән улан чачран татв.
Бухин толһан дүңгә һанзд
Буурин толһан дүңгә цог тәвв.
Гер шүднднән геглзүләд,
Гемтә шүднднән наклзулад,
Адг арандан айслулад,
Амха шүдәрн пүүгүләд,
Шүдн бәәсәрн сүүгүләд, .
Шүдн угаһарн пүүгүләд,

Унтсн—серүн хойрин заагур хәләһәд,
Дөчн йис хонад серәд босв.
Долан мөрнә махиг идв.
Бөдүн ясинь амарн һарһад,
Бичкн ясинь хамрарн һарһад,
Докур мөңгн шанһарн, цәәһән
Долан миңһ самрв,
Долда болсн цөгцәрн
Долан түм зооглв.
Халун орн, киитн орн
Хойрин хоорнд, һаңцарн
Әәмг отгиг эзләд,
Әмтиг толһалад бәәһәд бәәсн
Ахан хө-мөстә күүкн утд хәәһәд,
Олад авна.
Ахан дахулж авад, эврәннь
Әәмг отгурн йовад, күрәд ирв.
Аав ээж хойрнь сутцн улан һолдан торсн,
Әрә әмд бәәцхәж.
Күүкн көвүн хойран тач авад үмсчкәд,
Күмнь мөңк нөөртән орад унтв.
Эн хойриг иртл
Эк—эцг хойринь
Асрад хәләһәд бәәсн көвүнд
Ахнь дү күүкән өгәд,
Эн көвүнә дү күүкиг
Эврән бийнь авад,
Долан—долан
Дөчн йисн хонгт нәр—жирһл кеһәд,
Амрад—жирһәд бәәв.

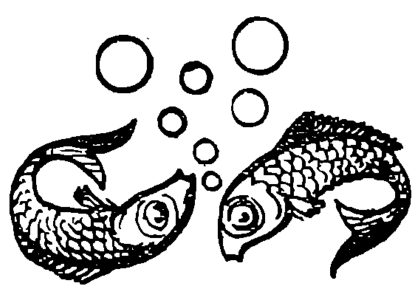

II
ХҮВ

ДОГШН ХАР БААТРИН ХОЙР КӨВҮНӘ ТУУЛЬ

Кезәнә бәәҗ. Көгшн улан мөртә догшн хар баатр бәәҗ. Нүдндән үзгдсән тәвдго бәәҗ. Чикндән соңссан өңгрүлдго бәәҗ. Өрүн босҗ харул хардг богзатин бор уулнь өндрәрн дөчн йисн берә һазр болдг болна. Мал-адуснь гидм болхла, нарни көлд йовдг найн җова адута, сарин көлд өсксн сай җова адута, барун талгшан һардг бакта сәәхн адута, зүн талгшан һардг зүүтә сәәхн адута, хооран һардг хөрн түмн хоңһр һалзн адута, уралан һардг арвн түмн алг адута, Бумб далан көвәд өсксн бум җова адута бәәҗ. Алтн мөңгн гидм болхла, шигдәчин экнәс авн ширлгсн дөрвн һол дүүрәд дора дөш болгсн бәәдг болна. Бәәшңгнь гидм болхла хаш ик хадла харһлдулн делдүлгсн, харһа ик моднла шүрглдүлн делдүлгсн, эб юуһинь олҗ делдүлгсн, элә борһд хойрла шүүрлдүлн делдүлгсн бәәҗ. Орн-нутг алвтнь гидм болхла тонь алдрад йирн йисн җил болҗ. Нусха му Җуург көвүтә бәәҗ.

Эдү-тедү тигәд бәәтлнь, нусха Җуург көвүнь келнә: «Аав, аав, намаг гидм болхнь маңһдур өрүндән Богзатин бор уул деерән бичгә һарч харул хартн», гинә. Аавнь: «Не һархшив» гиҗ келв. Маңһдур өрүнь босад: «Ода чигн үсм хар, уйм чаңһ, нусха Җуург көвүнә үгд орна гидг юмб?» гигәд, залу модна заагур гүүһәд, зандн модна сүүдрәр гүүһәд, көгшн улан мөрндән күрәд ирв. Көгшн улан мөрнь көк девән өвснд, киитн булгин уснд, залу зандна заагт, урһа зандна сүүдрт алтн арһмҗар архлата бәәдг бәәҗ.

Алтн арһмҗиг алслҗ авад, тоһшлҗ бииләд, тоһручлҗ тоңһрцглсн бәәдг болна. Дөрвн турунь шивртвзо гигәд, цар чолу девсгсн бәәдг болна. Көлврхднь жөөлн болтха гигәд, көвң цаһан элс асхгсн бәәдг болна. Саңнаһарн сар нарнла наадсн бәәдг болна. Саһг дөрвн туруһарн замб түб дүрклүлгсн бәәдг болна. Найн алд шур сәәхн сүүлтә, сувсн сәәхн делтә, тошл сәәхн сәәртә, туула сәәхн зоота, ялмн сәәхн чиктә, өңсг сәәхн толһата, хунин йисн алд күзүтә, хаб мөңгн хазаринь хавлулад хазарлад, дег мөңгн тохминь талвхла, дегц долан минһ бухад чичрсн бәәдг болна. Дөш мөңгн эмәлиг дүүвр уланд дөр-

вн тоха шигдкж тохв. Зун нәәмн худрһинь зүн көсән мах дарулн кудрһлв. Дaлн нәәмн омручинь далин көсән мах дарулн омручлв. Тәвн хойр ик татуриг тәвн хойр хавсн заагурнь ортлнь татв. Җирн хойр олнцгиг дарцг цаһан әрвңгнь тасртлнь татв. Докшн хар баатр хувцлх селгән болв. Далн туулн мөрнә үнтә дарвд алтн биизиг өмсв. Түмн өркәр түрәлгсн, зун өркәр зуузалгдсн зулг башмг өмсв.. Элвң нертә махлад далвң нертә зала хадгсн, эңкр ик маңнан аю дахулад өмсксн болна. Барун цох талан медг-үлг һаңхулад өмсксн болна. Һучн һурвн үйтә хулжр мөңгн җидән авад, күдр алгин эркән алхад һарв. Күрл мөңгн дөрәд көлиннь үзүр күрсн болв, улв болгсн көвцгдеер очн мет тусв. Ке шар цоохр олнцгин деед захд кемҗән уга дарад одв.

Хәәкрсн дууһан тасллго, хәләсн нүдән чирмлго, өлн һәрдин шүүрлһн метәр, өндр хойр уул деернь өлкәдгсн уланарн һарад ирдг болна. Докшн хар нүдәрн дәкн шүүрн харвб. Ааһин чинән алг шүрүн нүдәрн арвн хойр эргүлҗ харвб. Элә бүргд нүдәрн эргүлн дуһрулн харвб. Җирн җидин үзүр җирвс гигәд үзгдәд, уга болад одв. Өвгн сахлнь ширвкәд, таңнань хавчгдад одв. Һучн һурвн үйтә, һульжр мөңгн җидән өмнән кендлң дүүрәд, дөш мөңгн эмәлин бүүрг теврәд, элкнь өвдәд гемтәд бәәв. Көгшн улан мөрнәнь оңһн делинь түшәд, әрәхн гиҗ гертән күрч ирв. «Аав, би келә бәәлүв», гигәд Нусха Җуург көвүнь хувцлв. «Аав гемтв, Арш ик ламиг залхмн», гигәд, зун өркәр зузалгсн, түмн өркәр түрәлгсн, минһн тавн зун уйдлта миимин улан һосиг түүкә цаһан көлдән түлкн чикн өмсв. Далн туулн мөрнә үнтә дарвд алтн биизиг далин герл дахулад өмсв. Элвң нертә махлад далвң нертә зала хадгсн, эңкһр ик маңнан аю дахулад өмсв. Хойр даальң алт һанзһлв. Күрл мөңгн дөрәд көлнь күрхин тедүд улв болгсн көвцг деер очн мет өсрәд тусв. Ке шар цоохр олнцгин деед захд кемҗән уга дарад одв. Өрктә күмнь деегүр, үүлтә күмнь дораһур, хасн бууһин сумн мет, хаксуһин гүлмн мет җилвкәд одв. Эзнәннь сүүдрәс үргн туулҗ йовдг болна. Сүүрм көндрхнь, сулхн гих, зала көндрхнь седң гих гигәд батлад суудг болна. Арднь шавхгаснь һарсн шаврнь бууһин сумн мет җиигәд, җиигәд һарч йовдг болна. Арш ик ламиндән күрәд ирв. Зандн модна сүүдрт бууһад, тамин һурвн өчәдрәр чөдрләд, хулин уяһар уйад, ламинд орад ирв. Хойр даальң алтан асхчкад, бурхнд хар толһаһарн бум җова мөргәд, барун өвдгән сөгдәд суув.

«Көвүн, геснчн өлсәд уга, хувцнчн хаһрад уга эс билү? Юн кергтә ирвч?— гиҗ лам зәрлг болв.

Көвүн медүлв: «хотм чигн тасрад уга, хувцм чигн хаһрад уга, аавм гемтв. Арш ик лам таниг залхар ирүв»,— гинә. «Не тигхлә усн җора хар һалзн мөр олҗ тох»,— гив. Усн җора хар һалзн мөриг көвүн олҗ тохв. «Алдр, мөрн таб», гив. Мордад һарв. «Не, көвүн, урлдий», гив. «Көгшн улан мөрн һархла эцгчн үкх, усн хар һалзн мөрн һархла эцгчн эдгх», гив. Не, җе гигәд тәвәд окв. Көгшн улан мөрн чикнд сард нүднд пурд гигәд, уга болад одв. Көвүн күрч ирәд цаб цәәһинь белдәд бәәв. Маңһдур һал үдлә Арш ик ламин мөрнь көшсн: «Мууха хурдн мөртә көвүн бәәсмч», гиҗ күрч ирв. Көвүн һарад мөринь авб. Мөринь авад уйчкад, үүдән секәд өгв. Ламиг үүд алхад орхлань, амнь аңһс гигәд, нурһнь хотс гигәд, өвгнә эмнь һарад одв.

Тигәд аав минь олсн, зөөсн юмн билә гигәд, нарнь көлд йовдг найн җова адуһинь бәрәд, зүн талгшан сарин көлд йовдг сай җова адуһинь бәрәд, зүн талакшан һардг зүүтә сәәхн адуһинь бәрв. Барун

талгшан һардг багта сәәхн адуһинь бәрв. Хооран һардг хөрн түмн хоңһр һалзн адуһинь, уралан һардг арвн түмн алг адуһинь бәрв. Шигдәч һолин экнәс авн ширлгсн дөрвн һол дүүрәд, уласн дор дөш болгсн алтн мөңгинь бәрв. Тонь алдрад, йирн йисн җил болсн дуңшур таңһчин өнчн көвү, өлг ноха үлдәлго бәрв. Көгшн улан мөринь эмәлдәд җанһднь бәрв. Мини аавин олсн зөөсн юмн билә гигәд, юм үлдәлго бәрәд оркв.

Экнь «намаг үкхлә ю бәрнәч» гигәд, орхлань орн дахад, һархлань һарн дахад бәәв. Тигхләнь көвүн келв: «әмд күн арһта биший, таниг үкхлә чигн арһ эс олдхий» гиж келв. Тиик болв чигн эмгн боллго бәәнә. Экдән уурлад, ик хәәсән хамх цокад, һурвн давхр кө хүйг кеж өмсв, бәкрсинь хамх цокад, һурвн давхр дуулх кев. Чугуһан хамх цокад, һурвн давхр төмр сөөкә кеж өмсв. Тулһан хамх цокад һурвн алд делм тайг кеж авб. Тигәд «мөңгтә зовлңта юмнла харһж үкнәв», гигәд гүүһәд һарв. Гүүһәд йовна, гүүһәд йовна. Нег хаалһар гүүһәд йовна. Һурвн хаалһин ниилгч деер цал буурл сахлта, цаһан өвгн харһад бәәв.

Көвүнд өвгн келҗәнә: «нүр талан цогта, нүдн талан халта, төөрсн бух болсн, төшсн һодль болсн, зун орнь зулч болсн, зурһан орнь элч болсн, деед орнь шулм болсн, дорд орнь бирд болсн, хааһас хааран тошч йовх күмч», гиж келв. Көвүн келв: «нүр талан цогта, нүдн талан һалта чигн бишв. Төөрсн бух чигн бишв, төшсн һодль чигн бишв. Зун орнь зулч чигн бишв, зурһан орнь андн чигн бишв. Деед орнь шулм чигн бишв, дорд орнь, бирд чигн бишв. Көгшн улан мөртә, докшн хар баатрин көвүн болдв. Мини эцг чигн нүдндән үзгсән, чикндән соңссан өңгрүлдго билә. Эцгм үкв. Эврән бийм мөңтә зовлңта юмнла харһж үкхәр йовнав. Авһ эн барун үзгүр һарсн хаалһар йовхла юунд күрдв», гив.

Авһ келв: «Эн хаалһар йовсн күн бурхн бодь-садин нутг олдмн», гив. «Эн юмн үзгүр һарсн хаалһар йовсн күн байн-нойн болх, өндр үзүрт күрдг болх», гив. «Не эн зүн үзгүр һарсн хаалһар йовсн күн хама күрхмб.» гив. Авһ келв: «Эн хаалһар йовсн күн алач әср маңһсла учрх» гив. Не көвүн санв: «Би мөңгтә зовлңгта юмнла харһж үкнәв», гиж һарч эс йовлув, гигәд зүн үзгин хаалһар һарад гүүв. Тигж гүүж йовтлнь, ооср бүч уга өр цаһан өргә үзгдв. Орад ирхләнь, өмнәснь зүүтә сәәхн күүкн алтн тавгта, мөңгн тавгта хот авад ирв. Алтн тавгтаһинь идчкәд, мөңгн тавгтаһинь идтлнь альхн таш уга болад одв. Хойр ишкәд уутьхн булңгиг нег ишкәд, өвсн көгсәр, шарлҗн хуһргсар, шин мөринь шиңшн мөшкәд, хуучн мөринь хоңшн мөшкәд, хәлән гихлә, җирвс гиж үзгдәд, уга болад одв. Бас чигн цааран долан долан дөчн йисн хонг гүүһә йовтл, нег ик бал хар бәәшң үзгдв. Гүүһәд тигәд күрәд ирв. Өрк үүднь олж ядад һурв хонв. Тигж эргж дуһрж бәәтлнь, бурһу кевтсиг олж абв. Тер бурһуһар бурһудад хәләхлә, ора деернь ор һанцхн нүдтә оңкр хар мус дөчн дөрвн көлтә, дүлдү мөңгн ширә деер сууна. Терүнәсн дорагшан хәләхлә долан көвүнь маңһс кевәр сууна. Экнь зеерң шилвтә, зес хоңшарта зегд-бегд эмгн. Долан күн дамҗлж әрә даам, дуңшг улан шаазңгинь бәрәд, мусас авн сөңгинь күргҗәнә. Ик мус толһачта долан көвүнь арзд геснь халад, мел улан халнңжһ болад манурлсн бәәдг болна. Мус келҗәнә: «Эмгн эндк йовдлдан зог кежәх нег юм олж эс ирлч», гиҗәнә. Эмгн келҗәнә: «Өмнк хормань өвдгтнь хатсн, ардк хормань тәкмднь хатсн, нусха му Җуург көвү оллав, ирх болж, ирчкв», гиж келв. Көвүн тедниг бурһун нүкәр шаһаж

үзәд, үүдндь йирн йисн алд там һурвн алд делм төмр тайгарн малтад оркв. Йирн йисн алд там малтчв. Өвгн келҗәнә: «Өда ирсн болхнь, тер көвүг авч ир», гигәд нег көвүһән һарһад оркв. Терүгинь цокад тамур унһачкв. Дакад негнь һарв, дакад чигн цокад унһачкв. Долан көвүһинь цовулн цокад, тамур унһав. Ора деерән ор һанцхн нүдтә оңкр шар мусинь бийнь, долан көвүн дотаһарн эврән бийснь зог кеһәд бәәв билтәл, гигәд мус уурлҗ бәәдг болна. Далн җилд давтулгсн, найн җилд ирлүлгсн болд хар үлдән суһ татҗ авад, күрл мөңгн тулһан тас-тас чавчад, царин чигән чолуг утур-утур чавчад, эв-эвтнь тальвҗ бәәдг болна. Көвүн түүгинь соңсад, чамд зог болх күүнә көвүн бишв, гигәд, бәәшңгинь барун бакцинь хамҗ цокад орад ирв. Көвүн келҗәнә: «Чикндән соңсгсан өңгрүләд уга, нүдндән үзгдсән тәвәд уга, көгшн улан мөртә докшн хар баатрин көвүн болдв», гигәд күрг цаһан күзүнләнь зуурлдад, эр күүнь үкл эрм цаһан көдәд биший гигәд, бахлурасонь авад чирәд һарв. Богзатин бор уул деер һарад, тәкин арсн шалвриг тәкм күртлән эвкәд, бухин арсн шалвриг бульчң күртлән эвкәд, буур кевтә нүрлдәд, бух кевтә гилилдәд, хун кевтә хар-хур гигәд бәрлдв. Таш-баш бәрлдәд, ташр-башр оркладв. Долан долан дөчн йисн хонгин туршарт ноолдв. Богзатин бор уулиг довун толһа болтлнь ноолдв. Ө—шуһу модинг шилвр болтлнь ноолдв. Теңгс далаг чальчаг болтлнь ноолдв.

Көвүн докшн хар таша деерән долан миңһ сексрәд авб, нәрн хар таша деерән нәәмн миңһ сегсрәд, әрә-нәрә худрһан алдлго ачад цокв. Ардан арвн җова гүвдәд оркв. Хөөнь хөрн җова гүвдәд, йирн йисн тоха һазрт дарв. Өрчднь өвдгән өгәд, өргндь тальк өгәд, зөгин шар хумсарн зүркнәннь экндь сольвн хумслад дарв. Һолин хар цусинь һурвн хонгин һазрт һолһалулҗ дарв. Ална гидгнь эн, аврлт уга күүнә үрн болдув. Ке шар цоохр махичн керә шаазһа цокна гидг эн. Җолм герин чинән толь мөңгн сиикчн зевт бәргднә гидгнь эн, гив. Арһта болхнь арһлҗ һар, хорһта болхнь хорһлҗ һар, гив. Арһ чигн уга, хорһ чигн уга. Алв чигн чини дурн, аврв чигн чини дурн, гив. Ална гидгнь эн гигәд хәәкрн бәәҗ чавчхнь хар олн шулмин цуснд ирнь хәрәд уга хар болд үлдән хаңһл мөңгн герәснь хәңкс гүүлгҗ суһ тач авад, хәәкрн бәәҗ чавчхлань, хад чолун болад бәәв. Утлхлань улан чолун болад бәәв. Уснд хайхлань усн ширгәд бәәв. Һалд хайхлань һал унтрад бәәнә. Һазрт булчкхлань өргәд босад ирнә. Ода яһҗ алдг болхм гигәд, алдг арһинь олҗ ядад, өһтрһуһас царин чинән чолу тәрмдҗ уңһаһад, тер мусинь элкн деернь тальвб.

Миңһн һалвд босшгоһар дарулв. Тигәд мус орклад бәркләд, шиигәд-пиигәд шатад кевтв. Тигәд көвүн бәәшңгинь темцәд гүүһәд һарв. Бәәшңгүрнь күрәд ирхин алднд мусин эмгн харань харадан чинән, барань батхнин чинән болҗ харгдв. Түүнәсн көвүн эмгиг көөһәд һазад далад күрглго күцәд бәрәд авб. Эмгиг авч ирәд, эмгнд келҗәнә: «Эмгн чи эврәннь иддг уудг хот—хоолан, өмсдг хувц хунран олҗ ас. Ундг мөринь, долан көвүнә чигн ундг мөринь цуһараһинь олҗ ил һарһҗ ас», гив. Һарһҗ өгхләчн даян деерән дарх ээҗән кеҗ авнав, гив. Эс олҗ өкләчн, товрг тоосн болһад оркнав, гив. Эмгн түүнәсн нег ик келкә оньс авад, нег ор татад оркхла күүнь хойр хар нүднәс биш юмн, зер-земш, үзм, инҗр, бурм-шикр, элдб зүсн зүүл идән ундн бәәнә. Түүнәс цааран нег өрә татад оркхлань, элдб зүсн-зүүл хувцн, нертә нерн уга тонч, элдб зүсн—зүүл алтн торһн хувцн цаглшго өрә дүүрң бәәнә. Түүнәсн цааран нег өрә татад оркхлань, долан усн җора хар һалзн мөрн бәәнә. Көк девән өвснд, киитн бул-

гин уснд алтн турута, алтн хазарар уята бәәцхәнә. Түүнәс цааран нег өрә татад оркхлань, көк девән өвснд, киитн булгин уснд алтн турута күүнд эс күцгддг ки цоохр мөрн бәәнә. Хууд эс күцгддг ху цоохр мөрн бәәнә. Эмгн өвгн хойрин ундг мөрд эн. Долан көвүн ундг долан җора хар һалзн мөрдиг уснд тәвчкв. Тигәд эмгиг авч һарад, альхн деерән тәвҗәһәд, ташад, товрг тоосн болһад, тоң альхн таш болһад оркв. Тигәд тер бәәшңгин өрк деернь һарад һурв хәәкрв: **Нерн мини ах дү долан маңһс даргсн, оңкр шар мус даргсн Алдарья** болтха, гигәд хәәкрв. Тигәд түндән тер бәәшңгд эзн болад, нутг усн болад бәәв.

* * *

Игж-тигж жирһҗәһәд ээҗән санв. Арвн сар геснднән теегсн, алтн шар уурган көкүлсн, ач иктә ээҗм яһж бәәдг гилч гигәд, ээждән күрслчн гигәд, әмд бәәһә болхнь эн бәәшңгд авч ирәд, нутг усн болад бәәхнь нанд сән тааста бәәҗлмн гиж санад, киид эс күцгддг ки цоохриг унад, хууд эс күцгддг ху цоохриг көтләд, ээҗән авч ирхәр гүүлгәд һарв.

Сө гиж хонлго, өдр гиж өнжлго гүүлгәд йовдг болна. Гүүлгә, гүүлгә йовж йирн йисн җилә һазрт долахн хонгин дотр күрәд ирв. Күрәд һазань чиңнхн гидм болхла, экнь эндр идхән маңһдур идхән тоолад, ууляд, унжад суудг болна. Түүнәсн өркәрнь нег давсг тос хаяд оркна. Эмгн авад идхләрн келжнә: «А хәәрхн, көләр одсн көвүм өгчәх юмнб, күрзәр дарулсн өвгм өгчәх юмнб, эс гиж хурмста теңгрм өгчәх юмнб, гигәд авад үмкәд оркв. Дакад нег хөөнә гүзән тос хаяд оркв. дакад чигн, көләр одсн көвүм өгчәх юмнб, эс гиж күрзәр дарулгсн өвгм өгчәх юмнб, эс гиж хурмста теңгрм өгчәх юмнб гигәд, өрәлинь идәд, өрәлинь маңһдур идслчн гигәд оркв. Тигәд көвүн орад ирв. Эмгн көвүһән үзчкәд, цусн харһад үкәд одв. Үксн эмгн әмдрәд босв. Көвүнь келв: «Би эн йовдлан оңкр шар мусиг эмгтәһинь долан көвүтәһинь йисүләһинь даргв. Теднә бәәсн бәәшңгинь эзлж бәәнәв. Эмгн өвгн хойрин көлглжәсн хойр мөрнь эн», гиж келв. Тигәд түүнәсн экән хүвлһәһәд хөрн тавн наста болһчкв. Экдән киид эс күцгддг ки цоохриг унулв, эврән бийнь хууд с күцгддг ху цоохриг унв. Бас чигн кесг цагтан сө гиж хонлго, өдр гиж өнжлго гүүлгәд күрәд ирв. Тигәд мөрдән киитн булгин уснд, көк девн өвснд тәвчкәд жирһәд бәәв.

Эдү-теду жирһҗәһәд аңһучлад, шовучлад йовн тихлә саак мус орклад, бәркләд кевтдг болна. Теругинь үзәд дотран санв: «Мини ээж намаг аңһучлад, шовучлад йовад одсна хөөн, мини богзатин бор уул деер намаг һарч хардг биший. Тигәд эн му йорта болвзго», гигәд ээждән ирәд келв: Эңкр ээж минь намаг аңһучлад, шовучлад йовад одсна хөөн, богзатин бор уул деер һарч намаг бичгә хартн», гиж келв. Ээҗнь келҗәнә: «Кезәнә гидм болхла аавчн чини үгд орлго үклә, ода гидм болхла чини үгәс давж болшго. Богзатин бор уул деер нам тас һархшив», гиж келв. Тигәд кезә нег цагт көвүн аңһучлад шовучлад йовж одад, дегид йосн биш цаган өңгрүләд удан ирәд бәәхлэнь, ода көвүм йир яһв гигәд, зүркнь теслго, Богзатин бор уулур гүүһәд, булһн девлин хойр хормаһарнь шуурдчкад, Богзатин бор уул деер гүүһәд һарв. Дөрвн үзгтән харжахлань, саак мус уулин белд хәәкрж, бәрклж кевтсиг үзәд, Алдарьяһим иджәх юмнб гигәд, гүүһәд күрәд одн гихлә, ора деерән ор һанчхн нүдтә

оңкр шар мус орклҗ бәрклҗ кевтнә. Орвн татад гүүһәд хәрхләнь, я яһлав, намаг авич», гигәд мус хәәкрв. «Үрн садн уга күн болхнь үрн санднчн болсв, ах дү уга күн болхла ах дүүчн болсв», гигәд хәәкрв. Җили цааран, гигәд гүүһәд йовна. «Эцг эк уга күн болхнь, эк эцгчн болсв», гинә. Тикләнь җили цааран гигәд гүүһәд йовна. «Я, яһлав эр уга күн болхнь эрчн болсв», гигәд хәәкрхләнь «юун гинәч», гигәд гүүһәд күрәд ирв. Ирхләнь «эр уга күн болхнчн эрчн болсв гивлв», гинә. Ода чамаг ямр арһар әмдрәҗ авхув гигәд, ууляд гүүһәд бәәв. Тигхләнь мус келҗәнә: «Чи үүнәсн гүүһәд герүрн хәр. Көвүнәчн унтдг дерин шуһу туснь йисн тоха һазр малтхлачн, үүд-түүд күрдго үүлн цаһан эм бәәх. Нег махла дүүрң бәәх. Түүг авч ирәд мини амнд нег атхинь идүл, эн чолун деер нег атхинь тәв»,— гив. Мусин келсн мет тер кевәр бәәсиг авад ирв. Мусин амнд чигн атхинь идүлв, чолун деер чигн нег атхинь тәвв. Не тигәд мус келнә: «Чикн тедүкн бәәсн уул деер гүүҗ һарад, һазр чиш, теңгр луш», гиҗ кел гив. Мусин келсәр тер мет түүнәсн тедүкн бәәсн уул деер гүүҗ һарад, «һазр чиш, теңгр луш!» гигәд хәәкрв. Тигхләнь һазр чиш, гигәд, теңгр луш гигәд, царин чигән улан чолун хойр әңгрәд хамх тусад, теңгр өөдән җуугад һарад одв.

* * *

Мус ямаран удан унтвв гиҗ, махлаһан саҗад, маңнаһан иләд босҗ ирв. Тигәд эмгн барун өвдг деерән тәвәд, барун халхинь балвртлнь үмсв. Зүн өвдг деерән тәвәд, зүн халхинь зүркән хантлнь үмсв. Эн җур улан элкндән эвкәд шахад теврв. Тигәд түүнәсн сүүвдәд гүүһәд бәәшңдән күрәд ирв. Орнаннь көндәд ик гүн нүк малтчкад, тер нүкн дотран орад бәәһәд бәәв.

Көвүнь аңһучлад, буһин тарһниг, булһна җөөлһиг буру зөв уга, теңнәд зөөһәд бәәвчн, хамаран одгсинь чигн, хамаран кесинь чигн медҗ болшго болад бәәнә. Эдү-тедү тигҗ бәәтлнь, экнь саата болад бәәв. Бас эдү-тедү бәәҗәһәд, сарнь күцәд цаһан төр болв. Көвү һарһв. Мустан келв: «Не, өвгн, салатн сарвһр өскәтн өргн болдг эс билү, эн көвүһән ода хамаран кей гиҗәнәт», гив. Тигхләнь мус келв: «Алдарьян аңһучлад, шовучлад хәрү ирх мөр деернь, хар хурмшар цуглад хайчк», гив. Тигхләнь тер кевәр келсн мет хайчкв. Алдарья хо бүрүлин чигт аңһучлад шовучлад хәрҗ йовхлань, бичкн шин һарсн күүкдин дун һаң-гиң гигәд өөр шидркн соңсгдв. «Йир эн юмб», гигәд, «четкр алмс болв чигн, якц алванһу болв чигн, йир нанд ю кеҗ чадхмб эн», гигәд маляһан чаңһар атхад күрәд ирв. Күрәд ирн гихнь, бичкн шин һарсн нилх көвүн хар хурмшар цуглата кевтнә. Үзчкәд икәр байрлв. «Делкәд минь җивр уга эс билү, дегдрхд минь тайг уга эс билү, һал деерән һанц эс билүв, һазр деерән өнчн эс билүв», гигәд, «деерк үүдәлгсн болн бурхн нанд нөкд болтха», гигәд, эн көвү деерәс нанд хәәрн болҗлм», гигәд хар булһн дахиннь ханцнд ханцлад авад күрәд ирв. Ээҗ, ээҗ гигәд дуудв. «Нанд делхдм җивр урһвл, дегдрхдм тайг болдг буя, яду күмн зиидмин эрднь олҗ авхларн яһҗ байрлдв. Түнд дорхнь чигн икәр, миңһн хүв байрта олз олҗ ирүв. Эн көвүг намаг арвн сард гесндән тееҗ, алтн шар уурган көкүлҗ яһҗ арвн хурһнаннь үзүр деер өргҗ, әрүн бүлән элкндән шахҗ асрҗ өскәлт, түндән дорхнь чигн хәрнь үлүһәр эн көвүг асрҗ өсктн», гиҗ келәд өгв.

Экнь келҗәнә: «Энүнәнчн дууһинь соңсснас нааран көкндм усн орв», гигәд деерәсчн хайҗ өггсн болхгов гигәд, авад асрад бәәв.

Эдү-тедү тигҗ җирһҗәһәд, эмгн мустан келҗәдг болна: «Өвгн салатн сарвһр, өскәтн өргн олн һазр төгәлсн, олнцгарн малячксн, олн һол һатлсн, олн уул давшсн, олн занд эвтәлгсн болдг эс билт! Не аштнь оч эн Алдарьян бәәсн цагт та ман хойрт җирһл уга биший, энүг ямаран арһар хорахмб», гиҗ мустан келв. Муснь келҗәнә: «Үнәс йирн йисн җилә һазрт оруһин хар буур бәәдмн. Хонга һазрас үнринь авдг, үдә һазрас өрвкҗ, үмкҗ авдг, хүүкрдәд хавшад тавшад оркхлань өмннь арвн хойр эктә түүмр шатад, уул дала көлврәд, аранаснь арвн һурвн лууһин дун һарад оддг болна. Нег сояднь тавн миңһн күүнә оошк зүркн өлгәтә бәәдг болна, дакад нег сояднь тавн миңһн күүнә оошк зүркн өлгәтә бәәдг болна. Тер оруһин хар буурин оошк зүркн күсл болад гемтүв гигәд кевт», гинә. Түүнд одсна хөөн әмд хәрҗ ирлһн уга болхмн, гиҗ мус келв.

Алдарьян күрч ирв: «Ээҗ, ээҗ һар даарв, һанзһ көрв», гигәд хәкрҗ ирв. Ээҗнь келҗәнә: «Буһ марлиннь махан нохад, һахад өг», гинә. «Арвн сар геснднән теегсн, алтн шар уурган көкүлсн, арвн хурһдиннь үзүр деер өргҗ, әрүн бүлән элкндән шахҗ өсксн ээҗчин үкҗәнәв», гигәд келв. Буһ марлан буру зөв уга будн, цан хайчкад орад ирв. Богшурһан чинән бор нольмсан буру-зөв уга асхрулад, ээҗ юн күсләр гемтвт гигәд, көлинь теврәд долан хонг уульв. Ээҗнь келв: «Үксәрн би эврән үкнәв. Эдгәх эм бәәнә. Авхд күчр юмн. Йирн йисн җилә һазрт оруһин догшн хар буур бәәдмн, түүнә оошк зүркнь күсл болад гемтүв. Эндәс одхч, тендәс ирхнчн уга. Чамаһан үкүлхин ормд эврән үкнәв», гив. Көвүнь келҗәнә: «Нарт делкән орнд нарн сар хойрин дор эм болх юмн бәәснә хөөн күрч авч чадхв», гигәд киид эс күцгддг ки цоохр мөрән унад, гүүлгәд һарад йовна. Җилә һазриг сард товчлад, сара һазриг өдрт товчлад, йирн йисн җилә һазрт долахн хонгин дотр күрәд одв. Хаңһл хар буур хавшад шавшад тәрәд оркхлань, өмннь арвн хойр эктә түүмр шатад, дала уул хольврад, хад чолун көлврәд адг гисн аранаснь арвн һурвн лууһин дун һарад, хонга һазрас үкринь авдг, үдә һазрас өрвкәд шүүрәд күрәд ирхләнь, мөрнәннь дел сүүлнь хуухрад йовҗ чадхш. Чикн күртлнь изләд, чимгн күртлнь малячад зүткүлв. Өмнәснь хар буур хәңкс гигәд шүүрхләнь, «чу гигәд цокад дальтрад одв. Хар буур хальтрад хәврһәрнь дөшәд киисв. Тигәд хар болд үлдәрн хойр бөкн хоорндаһурнь шу цокад оркв. Нег сояднь тавн миңһн күн өлгәтә бәәдг болна. Дакад нег сояднь тавн миңһн күүнә оошк зүркн өлгәтә бәәдг болна. Тедниг цуһараһинь белг билгинь хур орулад әмдрүләд, гер гертән хәртн гигәд хәрүлв. Тигәд түүнәсн оошк зүркинь шу татҗ авад һанзһлад һарв. Гүүлгәд гертән күрәд ирв. Хараһинь үзәд, экнь өмнәснь һарч ирв.

«Күүнә эм болх юмна үнринь соңсад эдгҗ одув», гигәд, «энүгән хаср баср хойр нохадан хайад өгчк», гив.

«Не ода үкшго» гигәд санад бәәв. Эдү-тедү бәәҗәһәд бас Мустан эмгн келв: «Өвгн, өвгн ода энүг хамаран илгәҗ үкүлий», гив. Мус келҗәнә: «Һазад далан көвәд, теңгр һазр хойрин шавшлһнд, шурдчксн харһа модна ора деер теңгрин орна күүкд көвүд нааддг алтн така бәәдмн. Түүнә оошк зүркн күсл болад гемтҗәнәв», ги гинә. Тигәд көвүнь аңһучлад шовучлад күрч ирнә. «Ээҗ, һар даарв, һанзһ көрв», гиҗ келв. Ээҗнь келҗәнә: «Тер буһ марлан нохад һахад өг», гив. «Арвн сар геснднән теесн, алтн шар уурган көкүлҗ өсксн ачта туста ээҗчн үкҗәнәв», гигәд келв. «Ээҗ юунь күсләр гемтвт», гигәд, богшурһан чинән бор нольмсан буру зөв уга асхад, көлинь теврәд

уульв. «Үксәрн нам үкнәв» гигәд ээҗнь «йир келҗ болшго юмн, оддгнь одхч, ирдгнь хәрҗ әмд ирхнчн уга», гиҗ келв.

Дакад долан хонгт уульв. Тигәд ээҗнь келв: «Теңгр һазр хойрин шавшлһнд, һазад далан көвәд шурдчксн харһа модна ора деер теңгрин орна күүкд көвүд нааддг алтн така бәәдмн. Терүнә оошк зүркн күсл болад гемтв», гиҗ келв. Тигәд хууд эс күцгддг ху цоохран унад, сө гиҗ хонлго, өдр гиҗ өнҗлго гүүлгв. Җилә һазриг сард товчлад, сара һазриг өдрт товчлад, йирн йисн җилә һазрт долан хонгин дотр күрәд одв. Күрәд мөрәрн өөдән һәрәдүләд шүүрв. Дорасны делтрин чинән хар уүлн һарч ирәд, хур мөндр салькн һурвн үрү цокад, царин чигән улан чолуд дерәснь теңгрин орна күүкд көвүд унһаһад, һазад далад киискәһәд хайчкв. Эдү-теду кесг цагтан татлцад бәәв. Теңгрин орна күүкд көвүд тәвҗ өгшго болад бәәв. Биийнь өлсәд ундасад түрәд, өмнк хормань өвдглэнь хатад, ардк хормань тәкмлэнь хатад, нусха Җуург көвүн болад, мөрнь хуухта му дааһн болад одв. Кесг цагтан татлцв. «Арһ эс болв», гигәд, Арал хар саадгарн өрүнәс авн үд күртл делҗәһәд хав. Хаһад оркснь тусад, алтн така уснд унад одв. Ардаснь амр уга цурх заһсн болад көөлдв. Долан долан дөчн йисн хонгин туршарт көөлдәд алтн такаг күцәд бәрв. Ноолдҗ, ноолдҗ әрәхн гиҗ диилв. Түүнәсн алтн такан оошк зүркинь һанзһлад һарад гүүлгв. Кесг цагтан, кесг өдртән гүүлгәд йовна. Тер хоорнднь Муснь ил һарад, тарһлад амрҗ бәәдг болна.

«Йир көләр одсн ирдг, күрзәр дарсн ирдго биший! Һарч хәләтн». гиҗ эмгнь келв, Муснь һарад хәләв. Харань харадан чинән болҗ, барань батхнин чигән болҗ харгдна. «Саакчн аашх кевтә», гиҗ мус келв. Түнәсн экнь һарад хәләһәд, мустан келҗәнә: «Хар нүднәнь харан тасрад, хавтха чеҗиннь ухань балр болад бәәҗ кевтә. Ода та күч күрнт, яһнт? Икәр бичә әәтн. Болв чигн орнаннь көндәд орнт яһнт!» гив. Мус орнаннь көндәд орв. Көвүн күрч ирв. Ээҗнь келв: «Эм бәәх юмнанчн үнринь соңсн эдгүв», гив. Көвүн бууһад гертән орад суув. «Ээҗ, ээҗ нанд хот өгтн», гив. Экнь келв: «Хәәмнь, чамаг угад нанд юн хот олдх билә? гигәд «Бәәснь эн» гигәд, арвн хар хурс, шаһан кирә тос тәвәд өгв. Тосинь идчкәд, хурсинь даалһҗ ядад, хәрү оркчкв. Тигәд орн деерән һарад хар булһн дахарн көнҗләд кевтв.

Мус босад алтн тевгән тәвтлнь бийдән һурв ораҗ авад, һартан һурв ораҗ авад, болд хар үлдәрн толһаһарнь цард цард чавчад, деернь мордад суув.

«Ээҗ, ээҗ, эн юн юмн нан деер бәәхмб?»—гиҗ көвүн хәәкрв. Экнь келв: «Я хәәмнь, хар булһн дахинчн ханцн болхугов!—гив.

Уга, дегд күнд юмн болад бәәнә», гив «Маклад оркхнчн тигхлә», гив. Маклад оркв. Маклад оркхлань алтн сөөкән тевгнь уңгарн «сөң» тусад, Мус барун эркнд одад тусв. Өөдән өндс гигәд хәләхлэнь, саак мус барун иргд одад туссн бәәнә. «Ээҗ минь, нанд хадһлҗасн белгтн энв», гигәд, босад таш-баш бәрлдәд ноолдв. Экнь келҗ йовна: «Мини сән көвүн болхнь нег ханцан өмсәд, нег ханцан өмслго ноолдх», гиҗәнә.

Тигхлэнь көвүнь үнәртән билтәл гиҗ санв. Тигәд нег ханцан өмсәд, нег ханцан өмслго ноолдв. Көвүн олн җилд түрҗ зовҗ ирсн болад, чидлнь чиләд ирв. Көвүн муурад дөрв көлдҗ йовдг болна. Дахднь оралдулад, мууурулад ирдг болна. Көвүн экүрн хәәкрҗ йовна: «Ээҗ, ээҗ», мус дор зарм асхит, нан дор һуйр асхит-гиҗ хәәкрв. Тигхлэнь экнь келв: «Хойр бухин хоорнд хоокчн юучв!» гиҗ келв. Му-

син дор һуйр асхад, көвүнәннь дор зарм асхв. Көвүнь тер зармднь хальтрад муурад йовдг болна. Тигәд: «Иньг Андарья мини», гигәд хәәкрв.

Иньг Андарьянь тавн миңһн та-талһата хар болд өлгәнь таталһсинь тас тиирәд, хамгин дорк таталһинь таслж ядад, өлгәһән чирәд, дөрв көлдәд мөлксн аашдг болна. Эмгн тавн зун алд зес шидмсәр көвүһән шавдж йовдг болна. Көвүн күрәд ирв.

«Иньг Алдарьян мини», гигәд ахнь хәәкрв. «Бәәшңгин үүд орад аман аңһс гигәд, нурһан хотс гигәд оркхлачн алтн мишл унжж ирх», гив, тер алтн мишләр мус эмгн өвгн хойриг әәжән өвдгәрнь тәәрәд, мусин бүслүрәрнь тәәрәд орк!—гив.

Тигәд көвүн бәәшңгин үүд темцәд мөлкәд һарв. Бәәшңгин үүднд күрәд аман аңһс гигәд, нурһан хотс гихләнь алтн мишл унж ирв. Алтн мишләр ардан шивәд экән өвдгәрнь тәәрәд оркв. Күрч ирәд мусиг бүслүрәнь шивәд оркв. Тигәд хоюрн зовлң җирһл хойран хойр долан хонгт күүндв.

Бичкн дүнь, иньг Алдарьянд келҗәдг болна: «әмин үнтә ахим әмнднь күргж зовасн элмрмүдиг», гигәд, барун эркн, зүн эркн хойртан күлчкәд, орн ааһин чинән мах утлж авад, һарн ааһин чинән мах утлж авад, нохад хаяд бәәв. Ик ахнь цаглшго өршәңгүтә юмн болад: «Һарһсн ачта юмсиг игж зовадмн биш», гиж келв. «Йирн йисн алд там малтад, тер тамин йоралд оркий», гиж келв. Ундинь, болх күмсинь өгий», гинә. «Оньдинд болх усинь өгий. Оньдинд болх шаминь шатаж өгий. Тигәд оркчкад, аминь тиизләд, чолуһар дарулад, тагяг болһад хайчкий», гив «Не же» гигәд тигәд тиизләд тамин йоралд оркв. Тигчкәд түүндән нутг усн болад, җирһәд дүргәд бәәв.

Тигж бәәтлнь, ахиннь көлнь барун бакцарнь ивт һарад бәәсн болна. Дүнь үзәд: «Ах нойн баав, хадмуд хәәх цаг болж кевтә», гиҗәнә. Тигж келхләнь ах нойн баавнь: «Энчн үнн, Алач хаана алтн герл күүкн-сөөнь зүүдн, өдринь киләсн нанд болҗана», гигәд, эврәннь саадгин сум дүүдән үлдәһәд, дүүһин саадгин сум эврән авб. Саадгин сум сольж авад, дүүдән келв: «Эн мини чамд үлдәсн сумн хумхархла, намаг үкж гиж мед. Тигәд ардасм ясим хәәж ав», гиж келәд, киид эс күцгддг ки цоохр мөриг тавинь олж тохад, саадг суман агсад, сән хувцан өмсәд, күрл мөңгн дөрәд көлиннь үзүр күрхин тедүд улв болгсн көвцг деер очн мет оч тусв. Ке шар цоохр олнцгин деед захар, кежм хар тохшлсн дорд захар ду уга долан миңһ дарад одв. Нә уга нәәмн миңһ дарад одв. Тигәд хасн бууһин сумн мет, хаврин җирлһән мет, хаксуһин гөлм мет, җилвкүлж тәвдг болна. Өрктә күмнь деегүр, уулта күмнь дораһур, бөдүн өвс бөклзүлл уга, нәрн өвс нәәхлүлго хурдлулж йовдг болна. Сө гиж хонлго, өдр гиж өнжлго, бас чигн кесг цагтан гүүлгәд Алач хаанад күрәд ирв.

Күрч ирәд, һазань бууһад мөрән тамин һурвн чөдрәр чөдрләд, тәк хулин уяһар уяд оркв. Тасм цаһан җолаһинь дөш мөңгн эмәлин бүүргт дөрв-тав ораһад оркв. Тигәд киид эс күцгддг ки цоохр мөрнь саңнаһарн сар нарнла наадад, саһг болд дөрвн хар туруһарн замб төв дүрклүлн наадсн бәәдг болна. Көвүн гүн ишклн орж ирәд, дошт мөңгн дуулхиг барун цох талан медг-үлг һанхулад, барун өвдгәрн сөгдәд, зүн өвдгән бөкрәд суув. Хан зәрлг болҗана:

«Нүр талан цогта, нүдн талан һалта, төөрсн бух болсн төшсн һодль болсн, деед орнь шулм болсн, дорд орнь бирд болсн, зун орнь зуульч болсн, зурһан орнь эльч болсн, хааһас хааран йовх көвүмч — гиж келв.

Көвүн келҗәнә: «Нүр талан цогцта чигн бишв, нүдн талан һалта чигн бишв, төөрсн бух чигн бишв, төшсн һодль чигн бишв. Деед орнь шулм чигн бишв, дорд орнь бирд, чигн бишв, зун орнь зуульч чигн бишв, зурһан орнь эльч чигн бишв. Нүдндән үзсән, чикндән соңссан әмд эс өңгрүлдг, көгшн улан мөртә, докшн хар баатрин көвүн болдв! Алач хаана Алтн Герл күүкинь авад, аав ээҗ хойринь нүүлһәд авад одхар ирләв», гив.

Тигхләнь хан: «Көвүн наар, су, шатрций», гиҗ зәрлг болв. Көвүн сууһад шатрцв. Долан өдр долан сө шатрцад, көвүн бертәрн шаалад, шүүһәд оркв. Көвүг хамрарнь чичәд, йирин йисн алд тамур унһаһад оркв.

Тигәд арднь үлдгсн дүүһиннь сумнь хумхарад зеврәд бәәв.

Дунь: «ахм ода үкҗ» гигәд, хууд эс күцгддг ху цоохран унад мөрәрнь шиңшн мөшкәд, арвн җил болсн аралҗна мөринь алдл уга мөрдәд, алач хаанад күрәд ирв. Күрәд ирхләнь, күүнд эс күцгдг ки цоохр мөрнә ташаднь саадг өлгм болад, хойр нүднә кенкркәднь байн хотн бүүрлм болад бәәҗ болна. Хууд эс күцгддг мөрән күрәд ирхләг, һурв инцхәһәд, һурв цуурдад оркхларн, далңгнь цорһ болад, дарцг цаһан әрвңгнь давсг т́алнь цуглрад, мегцәһәд бәәдг болна. Көвүн бууһад бас чигн буһ мөңгн цулвран бәрн орв. Барун өвдгән сөгдәд, зүн өвдгән бөкрәд суув. Дөш мөңгн дуулхиг барун цох талан медг үлг һаңхулад суув.

«көвүн, нүр талан цогта, нүдн талан һалта, төөрсн бух болсн, төшсн һодль болсн, деед орнь шулм болсн, дорд орнь бирд болсн, зун орнь зуульч болсн, һә болсн нусха»—җуург көвүн хамаһас хааран йовх нохавч», гиҗ хан келв.

Көвүн келҗәнә: «нүр талан цогта чигн бишв, нүдн талан һалта чигн бишв. Деед орнь шулм чигн бишв, дорд орнь бирд чигн бишв, зун орнь зуульч чигн бишв, зурһан орнь андн чигн бишв. Көгшн улан мөртә, докшн хар баатрин көвүнь болдв», гив. «Махна төлә мах, цусна төлә цус некҗ йовх көвүм», гиҗ келв.

«Көвүн, наар су, шатрций», гив. Көвүн һурвн долан хонгт шатрцад, хааг берсәрн шаалад, шүүһәд бәәв. «Ахим олҗ ас», гигәд, зооһаснь малян һурвн сур зүсҗ, авб. «Көвүн әмим тәв», гиҗ хан сурв. «Эн тамин йоралд чини ах кевтнә. Эн тамин йоралд эн Замб төвд күрдг юмн уга. Мини күүкнә күкл тевг күрхәс биш, давуд юмн күршго юмн», гигәд, күүкән наар гиҗ авад, нег ик багур дегә күүкнә тевгәс батар чаңһаҗ уяд тамин йоралур тәвб.

Хан, күүкн, көвүн һурвн тамин йоралдк әмтиг цуһараһинь татҗ һарһв. Мел цуһараһинь, билг билгин хур орулад әмдрәһәд, то-томҗ уга олн әмтиг гер-герүрнь хәрүлв. Ахнь дегд ик чинр иктә күн болад, хамгин, дора тусҗ болна. Тигәд хамгин сүүлд ахан чирҗ һарһҗ авб. Суг гих киитә, йир әрә дута, түрәд бәәҗ болна. Җе гиҗ цуһараһинь һарһв.

Тигәд түүнәсн өндр күүнь ээмцә, маштг күүнь орацa нарман ик хүрм кев. Долан долан дөчн йисн хонгин туршарт хүрм гиич кев. Тигәд арвн тавн термтә, оoср бүч уга орг цаһан өргә бәрәд, хаана Алтн Герл күүкинь авб. Тигәд түүнәсн бичкн дүнь, «ик савин йорал хоосн яһҗ оркхв», гигәд, хан хатн хойриг тамин йоралд хайчкв.

Тигәд эдү-теду тигҗ җирһҗ бәәтлнь, нег асхн дүнь ахиннь барананнь өмнәһүр унтҗ болна.

— Тигәд тигҗ унтҗ кевтхләнь, нег герл өркәр орҗ ирәд, көндрәд эргҗ, эргҗ үүдәр һарад йовад одв. Тер көвүнә бергнь һарч өркән бү-

тəх хоорнд, түүнь көл деернь нег герл тусна. Маңһдурк асхнднь дакад бергнь өркəн бүтəхəр һарх хоорнд, нег герл үүдəр орҗ ирəд, буслүр дорнь гегəн-герл болад эргҗ, эргҗ өркəр һарад йовад одв. Дакад маңһдур асхнь бергнь өркəн бүтəхəр һарсн заврт нег герл өркəр орҗ ирəд, чирə деернь эргҗ, эргҗ гегəн-герл болад, үүдəр һарад йовад одв.

Маңһдур өрүнь көвүн дүнь босна. Ахнь чигн босад цуһарн цəəһəн уугад, тиниҗ аңхрҗ бəəтл, дүнь ахдан келв: «Эн мана бергн һурвн асхн өркəн бүтəхəр һарсн цагтнь түрүн асхн нег герл гүүҗ орҗ ирəд, көл деерм эргҗ, эргҗ өркəр һарад одв. Дакад хойрдгч асхнь бас өркəн бүтəхəр һархлань нег герл өркəр орҗ ирəд, буслүр дорм эргҗ, эргҗ өркəр һарад одв. Дакад һурвдгч асхнь бас өркəн бүтəхəр һархлань, нег герл өркəр орҗ ирəд, чирə деегүрм эргҗ, эргҗ үүдəр һарад одв. Эн нег уга юмн биш, ңегтə юмн болхмн эн» гиҗ ахдан медүлв. Ахнь гергндəн келҗəдг болна: «Чамаг һурвн асхн өркəн бүтəхəр һархлачнь, түрүн асхнь нег герл өркəр орҗ ирəд көвүн дүүһинчн көл деернь эргҗ, эргҗ үүдəр һарад оч. Маңһдур асхнь дакад чамаг өркəн бүтəх цагла нег герл өркəр орҗ ирəд буслүр деернь эргҗ, эргҗəһəд үүдəр һарад оч. Һурвдгч асхнь өркəн бүтəх хоорндчн, нег герл өркəр орҗ ирəд, чирə деернь эргҗ, эргҗ үүдəр һарад оч. Эрк биш түүг медхмч, келҗ ас», гив «Медхшв», гигəд бəəв. «Келҗ ас, һурв келхəс үлү келдм угав», гив. Һурв келтлнь юм келҗ өглго бəəв. «Кел» гигəд, барун халхарнь ташад, барун халхиннь яснднь күргəд, зүн халхарнь ташад зүн халхиннь ясндңь күргəəд оркв. Тигв чигн келҗ өгхш. Шилвднь шаһа эрəд, ясндңь күргəһəд ирхлə, «əм авртн келҗ өгсв», гив.

«Не, кел»,— гив.

«Нарн һархин зүн өнцг көл дор көгшн буурл хаана нутг гиҗ бəəдг биший, түүг та эс соңгслт. Тер көгшн буурл хаана күҗ Герл күүкн бəəдмн. Үнəс йирн йисн җилə һазрт бəəдмн. Далн һурвн хүвлһтə күүкн болдмн тер. Тер күүкн бидн эгч-ду хойр боллавдн-кен түрүн хəрд һарсндан һурвн асхн ирҗ золһий гиҗ ам авлцлавдн. Тер Күҗин Герл күүкн нанла һурвн асхн ирҗ золһла. Түрүн асхн зүн эркнд золһла-тер көл дорнь эргҗ», эргҗ өркəр һарад оддг учрнь тер. Дакад хойрдгч асхнь герин ард золһла, түүг барун ам татад һархлань герлнь өркəр орад, буслүр деернь тусснь тер. Һурвдгч асхнь барун багцд харһла. Баруһар эргəд һархлань түүнə герлнь өркəр тусад, чирə деернь гегəн-герл болад үүдəр һарад одсн учрнь тер. Һурвн асхн нанла ирҗ золһсн учрнь тер болв».

«Чи əмн арсндан күртлəн юңгад келҗ эс өглəч», гиҗ келв. Тигхлəнь өмнəснь келв: «Көгшн буурл хаана Күҗин Герл күүк үзəд, намаг хайчкхла яахув гигəд, келл уга эмн арсндан күртлəн бəəһəд бəəлəв», гив.

«Не энүг дүүдəн авх чигн», гигəд ахнь дотран санад бəəв. Тигəд эдү, тедү тигҗ бəəһəд, ах дү хоюрн көгшн буурл хаанаг темцəд гүүлгəд һарв. Сө гиҗ хонлго, өдр гиҗ өнҗлго дүлн гүүлгв. Гүүлгəд күрəд ирв.

Көгшн буурл хан күүкəн һурвн марһата өгчəдг болна. Нег марһань ноолдан болдг болна. Хойрдгч марһань сум хах болдг болна. Һурвдгч марһань урлдан болдг болна. Ах—ду хойр хүвлəд, бииснь нусха му җуург көвүд болад, мөрдəн хуухта му дааһнд хүврүлчкəд, тер əмтн заагт бəəдг болна.

Маңһдур өдрт урлдан болхмн болна. Тигəд маңһдурнь урлдана

марһан юмб гихлә, һазад далан көвәд күмн күрәд уга һазрт һурвн альмн бәәдг, түүг күрч авч көн өмн һарч ирснь хаана күүк авх. Тигәд манһдур урлда тәвб. Дүнь күүнд эс күцгддг ки цоохр мөрәр әмтн довтлад дола хонсна хөөн ардаснь довтлв. Цуг цуһараһинь күцәд ардан хайв. Цуһараһаснь түрүлҗ күрәд һурвн альмиг авад, цуг цуһараһаснь түрүн күрч ирв. Нег марһан мини болв гиҗ келв. Дарук өдртнь хөрн тавн толһата атхр хар мус хасг төмр тергнд ачсн, арвн пар царар чирсн, нег дунь тенгрт хадгдсн, нег дунь һазрт хадгдсн, шир-шир хур орулсн, бүр-бүр цас орулгсн, оркисн бәрклгсн йовдг болна. «Нанла ноолдх күүнтн альквь»,— гив. «Бив» гигәд, Нусха җуург көвүн һарад, ирв. Мус, нанар наад бәрвт, гигәд, Нусха җуург көвүнлә яһҗ ноолдтха гисмт, гигәд уурлад бәәв. Нусха җуург көвүн таг һәрәдҗ босад, арвн толһаһинь ташад өсргчкәд, арвн тавн толһаланьь таш баш-бәрлдв.

Долан долан дөчн йисн хонгин туршарт ноолдв. Богзатин Бор уулиг бурсг толһа болтлнь ноолдв, ө-шуһу модиг хумха шилүр болтлнь ноолдв, теңгс далаг чальчаг болтлнь ноолдв. Тигәд түүнәсн догшн хар таша деерән нәәмн миңһ сексрәд, нәрхн хар таша деерән нәәмн миңһ сексрәд, аргин ар худрһас алдлго авад цокв. Һурвн һол боохад тусв. Өрчднь өвдг өгәд, өргнднь тальк өгәд дарв. Һолин хар цуснь һурвн хонгин һазрт һолһалтлнь дарв. Хар болд үлдән хаңһл мөңгн герәснь әнгл гүүлгҗ суһ татҗ авад, арвн тавн толһаһинь утартнь чавчад хайв. Дарцг цаһан әрвңгинь түрүлҗ утлад амн деернь хайв. Дотраснь цаглшго олн әмтн, усн угаһас биш, у сән һол билә гилдҗ, нүүсн-нукшсн һарч ирцхәв. Тигәд түүнәсн иньг Алдарья арвн тавн толһаһинь, асрҗ йовсн бууринтн толһас гиҗ, хаана үүдәр хард гилгәд хаанд хайҗ өгв. Тигәд хойр марһан мини болв, гиҗ келәд суув. Дакад маңһдурк өдрт сумар хах һурвдгч марһан болдг болна. Тавн зун хаадудин, нойдудин көвүд болн көвчин делкән әмтн цуһар цуглрв. Хах марһань эн: Үкрин сүүҗин нукәр олҗ хаһад, үйн цаһан өвснә үйәр олҗ хаһад, баглата түләнә деесәр олҗ хаһад, терлң гидг һолин экнд дөрвн эктә түүмр шатаһад, суман хәрү өрвүлҗ, эркә деерән эргүлҗ, альхн деерән мелмлзүлҗ тусхах зөвтә болна. Эн һурвн марһа авсн күн көкшн буурл хаана Күҗин Герл күүк авх зөвтә болна. Тигәд түүнәсн хаадуд нойдудин көвүд саадгарн цуһар хадг болна. Тер мет үкрин сүүҗин нукәр олҗ хаһад, уйн цаһад, терлң гидг һолин экнд дөрвн эктә түүмр шатадг болв чигн, суман хәрү өрвүлҗ, эркә деерән эргүлҗ, альхн деерән мелмлзүлҗ чадхш.

Нусха җуург көвүн хав. Үкрин сүүҗин нукәр олҗ хаһад, уйн цаһан өвснә үйәр олҗ хаһад, боолһата түләнә деесәр олҗ хаһад, терлң гидг һолин экнд дөрвн эктә түүмр шатаһад, эркә деерән эргүлҗ, альхн деерән мелмлзүлҗ, хаана өмн авч одад үзүлв. «Һурвн марһан чини болв», гиҗ хан зәрлг болв.

Тигәд түүнәсн хан өндр күүнә эәмцә, маштг күүнә ораца хүрм

нәр кеһәд, Күҗин Герл күүкән өгв. Тигәд җирһл дургл кеһәд, нутг усн болад бәәв.

Тигәд түүнәсн көвүн һазран санв, күлг мөрнь иҗлән санв, гиҗ гергндән келв. Аавдан оч кел,— гив. Маңһдуртнь Күҗин Герл хатн аавдан одад келв. «Күүнә көвүн һазран санв, күлг мөрн иҗлән санв», гиҗ аавдан келв. «Маңһдур өрүн иртхә гиҗ аавнь келв. Маңһдур өрүнь босад иньг Алдарьян цәәһән зооглад, хадм аав көгшн буурл хаанад одв.

«Күүнә көвүн һазран чигн сандг, күлг мөрн иҗлән чигн сандг зөвтә, күргн ода ю авнач», гиҗ келв.

Тигхләнь «адунастн эн җилин унһдинь авнав, үкрәс туһлмудинь авнав, хөөнәс хурһдинь авнав, күүнәс көвүд-күүкдинь авнав», гив. Герән ачх арвн цаһан май темә авнав», гив. «Не дурта юман ав», гив. Долан цаһан май темә көөҗ ирәд, ооср бүч уга орг цаһан өргәһән ачв. Тигәд күүнәс тер җилә төлинь авб, үкрәс, тер җилин төлинь авб, адунас чигн тер җилин төлинь авб, темәнәс чигн тер җилин төлинь авб, хөөнәс чигн тер җилин төлинь авб. Мел ноха, һаха күртл җилин төлинь авб. Нүүлһәд нүкшүләд авад һарв. Авад һархлань эк эцгнь күүкдән дахад һарв. Адуна унһдинь авад һархла, эксмь инцхәлдәд дахад гүүлдв. Туһлмудинь авад һархла, үкрмүднь мөөрлдәд, гүүлдәд һарцхав. Хурһдинь авад һархла, хөөднь мәәлдәд дахад һарв. Ботхднь авад һархла, темәднь бууљлдад дахад һарв. Мел өнчн көвүг өлг ноха күртлән дахад һарцхав. Тигәд гүүнәсн хаана ард харш өргә дүнгәһәд һанцхарн үлдв. Дүнь өмәрән һарад гүүлгв. Ахнь ардк нуттинь залҗ, закрҗ йовдг болна.

«Утар зурсндм йовтн, төгргәр зурсндм хонглтн, гигәд дүнь, сө гиҗ хонлго, өдр гиҗ өнҗлго гүүлгв.

Гүүлгәд алач хаана нутгт ахиндән күрәд ирв. Ирәд бууһад, мөрән талин һурвн чөдрәр чөдрләд, тәк хулин уяһар уйчкад, орҗ ирәд, барананнь өмн кевтв. Бергнь көгшн буурл хаана Күҗин Герл күүк үзәд, «Иим шулуһар намаг мартвт» гигәд, көлинь теврәд уульв. Маақлад оркхлань мөргн һатц оч тусв. Дакад ирәд көлинь теврәд уульв. Дакад маақлад оркхлань, һурвн мөргн һатц оч тусв.

Дакад күрч ирәд: «Күслнгтә көгшн буурл хаана Күҗин Герл күүк үзәд, намаг иим шулун мартвт»,— гиҗ келәд, хәәкрәд ик ду һарһад уульв. Тигҗ бәәтлнь ахнь көгшн буурл хаана орн-нутгиг нүүлһәд, нүкшүләд авад күрч ирв. Тигәд гертән орҗ буув. Тер алач хаана Алтн Герл күүкн алькинь йилһҗ таньҗ ядад, аңһлзад хәләһәд зогсв. Тигәд түүндән җирһл»—дүрһл кеҗ дуусв. Өмнк келҗәсәр, ик савин йорал хоосн бәәлһхмн биш гигәд, алач хааг хаттаһинь хойраһинь күзүһәрнь холвҗ Алдарья тамин йоралд хайв. Теднигөмнк кевтнь нүкнәс тач һарһҗ авсн уга. Тигәд түүнәсн хойр хаана нутгиг өнчн көвү, өлг ноха үлдәлго нүүлһәд нүкшүләд авад һарв.

Эврәннь хуучн орн-һазртан нүүлһҗ авч ирәд нутглв. Өндр күүнә

ээмцә, маштг күүнә ораца хүрм»—нәр кев. Тигәд үүнәсн эдү теду жирһәд бәәв. Дү иньг Алдарьяһас көвүн һарв. Аңһучлад, шовучлад җилән җилләд, саран сарлад йовҗ одсна хөөн көвүн һарв. Көвүн һархлаг экнь эцгд үзүлхмн биш гигәд, теруг бултулв. Ахиннь күүкд көвүднь дөрвн тавн күүкн һарч болна. Тигәд дү иньг Алдарьян гергндән келдг болна: «Эн мана ахинәс дөрвн тавн күүкд көвүд һарв биший. Манас күүкд көвүд юңгад эс һарна—гинә. Тигхләнь гергнь келнә: «Алач хааг күзүһәрнь хаттаһинь холвад, йирн йисн алд тамин йоралд эс хайсн болхла, мана чигн үрн садн эн мет олн бәәх билә. Тер хан хатн хойриг йирн йисн алд тамин йоралд кевтсн цагт манд үрн садн болшго юмн», гиҗ келв. «Тигхлә тер тамиг хоосрулад, хан хатн хойриг авад ирхд амр юмн», гиҗ келәд, маңһдур өрүнь күнд эс күцгддг ки цоохр мөрән тавинь олҗ тохад гүүлгүләд һарв. Күрч ирәд, тамиг хоосрулад, хан хатн хойриг һарһҗ, авб. Гиң гих дуута, суг гих киитәг һарһҗ авб. Тигәд авч ирәд, орн-нутгтан җирһл-дурһл кеһәд бәәв. Гергнь тер завсрт бас нег көвү һарһсн болна. Гергнь бултулчксн хойр көвүһән ил үзүлв. «Хан-хатн хойриг әмдәр авч ирхләг хойр көвүн һарснь эн», гив.

Тигәд түүндән маш икәр байрлв. Тигәд тедн амрад җирһәд бәәв.

АРҖ БУРҖ ХАН

Кезәнә бәәҗ. Арҗ Бурҗ гидг хан бәәҗ. Аавин Аксг Улан гидг мөртә бәәҗ. Аавин Аксг Улан гидг мөринь, ора деерән ор һанцхн нүдтә, ут хар күн ирәд хулхалад авч оддг болна. Тер Аавин Аксг Улан гидг мөрндән зова бәәҗ, хаана нүднь харар ширгәд, сохрад оддг болна. Арҗ Бурҗ хан ах-дү һурвн көвүтә бәәҗ. Ах-дү һурвн көвүнь өсәд, босад ирнә. Нег замд һурвн көвүнь эцгәсн сурв:

— Аав, аав яахла тана нүднд харан орх?—гив. Эцг хан хәрү өгв:

— Кемр мини үзәд уга һазр үзәд ирхлә, тигәд мини нүднд харан орхмн,— гив.

Ик көвүнь арвн темәнд аца ачад, арвн залу дахулад һарв. Йова-йова йовҗ, нег һазрт ирв. Нег арлин өвснь миңһн зеевә,миңһн зеевә гигәд бәәдг болна. Мана аав энүг үзәд уга гиҗ санад хәрү хәрв. Йовсн йовдл ямаран болсинь хаанд зәңглв. Басл кесг йовад орквдн, нег арлин өвснь миңһн зеевә, миңһн зеевә гигәд бәәнә,— гив.

Бидн таниг тер һазр үзәд уга гигәд, хәрҗ ирввдн болв. Тер һазртн мини өрүн һарад, үдлә күрдг һазр, гив. Дундк көвүнь арвн темәнд аца ачад, арвн залу дахулад һарад йовв. Йова-йова йовҗ, миңһн зеевә гидг һазрас давад, нег һазрт күрәд ирв. Нег арлин өвснь о-маань бадмахумб гигәд бәәдг болна. Мана аав минь энүг үзәд уга болх гигәд, хот-хоолан ууһад, арвн залуһан дахулад хәрв.

Эцг хаандан йовад күрсн һазран келв. Миңһн зеевә гидг һазрас давад йова-йовҗ, нег арлд ирвдн, тер арлин өвснь о-маань бадмахумб, о-маань бадмахумб гигәд бәәнә. Тигәд мана аав минь эн һазр үзәд уга болх гигәд хәрҗ ирвдн гив. Тертн мини өрүн һарад, асхн күрдг хонга һазр,— гиҗ келв. Бичкн көвүнь нег бура түшәд һарад йовдг болна, йова-йовтлнь, нег лам цә зооглҗаснь харһв. Көвүг лам цә уутха,— гив. Би юуһинь ууҗ цадхм, бийнь юуһинь уухмб,— гиҗ көвүн санв. Көвүн чигн цадв. Лам бас цадв. Цәнь нег кевтән бәәдг болна.

Чи альдаран йовҗ йовхмч,—гиҗ лам сурв. Мана аавин нүднь харар ширгәд сохрҗ одв. Тана нүднд яахла харан орхмб,— гихлә,

мини үзәд уга һазрт одхла, тигәд харан орхмн,—гив. Ик ахм арвн залу дахулад, арвн темәнд аца ачад һарла. Йова-йова йовж нег һазрт оч. Тер һазриннь өвсн мел миңһн зеевә, миңһн зеевә гигәд бәәхләнь, хәрж ирв. Аавин өрүн одад, асхн хәрж ирдг һазр тернь болж һарв. Бичкн ахм арвн залу дахулад, арвн темәнд аца ачад һарад йовла. Тер миңһн зеевә гидг һазрас давад нег арлд оч. Тер арлин өвсн хулсн мел о-мааань бадмахумб гигәд бәәж. Тигәд, мана аав минь энүг үзәд уга болх гигәд хәрж ирв. Аавд ирәд келхлә, мини хонга һазр,—гив. Би тигәд арһ юундв гигәд, һарад йовлав,—гив. Не, чи энүнәсн хәрәд, экиннь үсәр һурвн хурс келгж ав. Һурвн цө тайг келгж ав. Һурвн башмг уюлж ав. Эн ик далад ирәд, зад бәрәд көргәһәд һатлад һар. Тана аавдтн нег хәәртә мөрн бәәсмн. Тер мөринь ора деерән ор һанц нудтә ут хар күн булаһад авчксмн. Тер ут хар күн эн далан ца бәәдмн. Һурвн ик улан нүкн бәәх. Төнүнә дундк нүкнд тер ут хар күн тана Аавин Акст Улан мөртә бәәдмн. Нүкнднь күрәд, нүкинь цок, ора деерән ор һанц нудтә ут хар күн бәнч, һар нааран,—ги! Ора деерән ор һанц нүдтә ут хар күүг толһа дундаһурнь тайгарн нег дарад орк. Чамур ут хар күн аман аңһс,—гих, нурһан хотс гих, чи нег хурсан хаяд орк. Аавин Аксг Уланиг ас гигәд, толһа хоорнднь тайгарн цок-гив. Көвүн хәрү гертән күрәд ирв.

Экиннь үсәр һурвн хурс келгүлж авв. Һурвн цө тайг келгүлж авв. Һурвн башмг уюлж авв. Нег башмган өмсж авад, нег тайган түшч авад, дала темцәд һарв. Көвүн далад ирв. Өмсж йовсн башмгнь элв, түшч йовсн тайгнь хуһрв. Башмган тәәлж хайв. Оңгдан тайг түшәд, далаг зад бәрәд көргәв. Дала мөсн болж көрв. Көвүн далаг һатлад һарад оркв.

Түшч йовсн тайгнь хуһрв. Көлдән өмсж йовсн башмгнь элв. Сүл нег башмган өмсв. Сүл бураһан түшч авад йовв. Йова-йова йовтлнь һурвн ик нүкн үзгдв. Дундкднь ирәд нүк цокв. Ора деерән ор һанц нүдтә ут хар күн бәнч? Һар нааран—гив. Хәәкрәд тайгарн цокад оркснн дарунь, нег ут хар күн ора деерән ор һанц нүдтә болна. Һарч ирәд, нурһан хотс гив, аман аңһс гив. Тайгарн толһа дундаһурнь цокад оркв. Аман аңһс гив, бас нурһан хотс гив, нег хурсан хаяд хавлулад оркв. Ора деерән ор һанц нүдтә ут хар күн момлзад идәд бәәв. Аавин Аксг Уланиг ас гигәд толһа хоорнднь цө бураһарн татад оркв. Ут хар күн гүүһәд нүкнүрн орад одв.

Аавин Аксг Уланиг һарһж ас гихлә, яһжахмч гигәд нүкинь цокад оркв. Ут хар күн хойрдад гүүһәд һарад ирв. Аман аңһс гив, нурһан хотс гив. Нег хурсан хаяд хавлулад оркв. Ора деерән ор һанц нүдтә ут хар күн момлзад идәд зогсв. Аавин Аксг Уланиг һарһж ас гигәд толһа дундаһурнь цө тайгарн татн цокад оркв. Нүкнүрн гүүһәд орад одв. Аавин Аксг Уланиг хотта хоолтаһинь, эмәлтә хазартаһинь, ора деерән ор һанц нүдтә ут хар күн авад һарад ирв. Аавин Аксг Уланан унж авад, көвүн ора деерән ор һанц нүдтә күүнд келв: Аавин Аксг Уланиг хадһлжасн ах нойн баав, амр тавта бәәтн,— гив. Ора деерән ор һанц нүдтә ут хар күн аман аңһс,— гив, нурһан хотс гив. Нег хурсан хаяд хавлулад оркв. ора деерән ор һанц нүдтә ут хар күн момлзад идәд зогсад бәәв. Толһа дундаһурнь көвүн тайгарн нег дарад оркв. Ора дундан ор һанц нүдтә ут хар күн Аавин Аксг Улана сүүләс авад хойр талан цокв. Көвүн үлдән суһ тач авад мөрнәнь сүүлиг бөрвцәһинь тәәрәд хаяд оркв. Аавин Аксг Улан халяд нисәд, далаг һатлад һарад оркв. Эн юн герин өрк үзгдж бәәхмб?—гиж көвүн Аавин Аксг Уланас сурв. Эн усн хадин эзнә күүкнә бәәшңгин

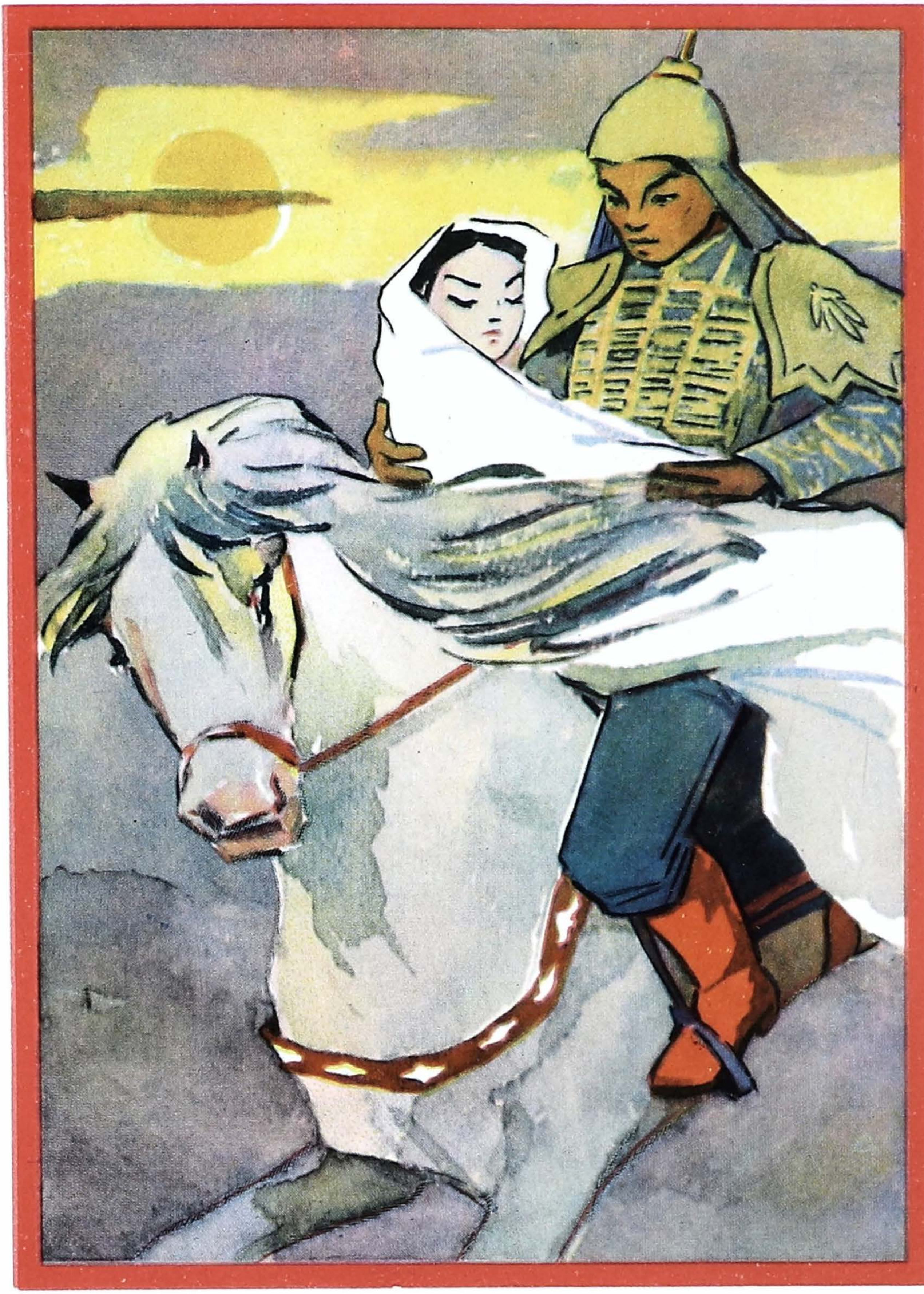

өрк үзгджэнэ,— гив. Эн күүкнчн тавн зун хар һалзн гүүнэ үсэр чигэ кеж ууһад бээдмн,— гив.

Ода яһж авхм,— гив. Не, би өрк деегүрнь халяд нисэд ирхв, тигэд чи һавшун сэн болхла, өрк деернь тусхч, һавшун биш болхла, далад унж үкхч,—гив. Чадхв,—гиж көвүн келв. Аавин Аксг Улан усн хадин эзнэ күүкн бээдг бээшңгин өрк деерэһүр халяд нисэд ирв. Көвүн цеб һэрэдэд бээшңгт орж ирэд, усн хадин күүкиг кир уга цаһан хадгар ораһад авад өврлэд, бээшңгин өрк деер һарад ирв. Аавин Аксг Улан халяд нисэд күрэд ирв. Көвүн цеб һэрэдэд эмэл деерэн тусв. Аавин Аксг Улан халяд нисэд далаг һатлад һарад оркв.

Көвүн өврэсн усн хадин күүк һарһв. Аавин Аксг Уланиг тэвж идүлэд амрав. Бийнь күүктэһэн күүндв. Тана хот-хоолар хот кеж би бээж чадш угав. Гүүнэ чигэһэр хот кедв,— гиж усн хадин күүкн келв. Көвүн ирэд, Аавин Аксг Уландан келв. Мана хот-хоолар, хот кеж бээж чадшгов, гүүнэ чигэһэр хот кедв гиж күүкн келнэ. Яһдм болхв, арһ Аавин Аксг Улан танд гив. Аавин Аксг Улан игж хэрү өгв: Далн цаасн зү ол. Үзүринь һазаран кеһэд нанд хатхад орк,— гив. Би дала тал нег инцхэһэд гүүсв, хэрү нег гүүхв. Усн хадин эзнэ күүкнэ адуна хар һалзн ажрһ намаг һарад көөх, би чини өөр ирэд, көлврэд орксв. Мини амн нурһнас авад дархар седх, авч чадад шавдн тусх, чи тигэд ногтлад, бэрэд ав,— гив. Көтлэд һархла инцхэх. Инцхэхлэ, тер гүд цуһар ирхмн,—гив. Бэрэд авч чадхв—гив. Далн цаасн зү олв. Үзүринь һазаран кеһэд, цуһараһинь Аавин Аксг Уланд хатхад оркв. Көвүн бийнь усн хадин эзнэ күүктэ арһсн болад кевтв. Аавин Аксг Улан дала тал нег инцхэһэд гүүһэд, эзн көвүн талан нег инцхэһэд гүүһэд оркв. Усн хадин эзн күүкнлэ хар һалзн ажрһ Аавин Аксг Уланиг һарһад көөв. Аавин Аксг Уланиг амн нурһнаснь авад дархар седв. Аавин Аксг Улан эзн көвүнэннь өөр ирэд, алс көлврэд, киисэд одв. Амн нурһнаснь авч дархар йовсн хар һалзн ажрһ шавдн тусв. Аавин Аксг Улан босад амн нурһнаснь авад дарв. Эзнь босад ногтлад, хазарлад бэрэд авад оркв. Аавин Агсг Уланан эврэн унад, хар һалзн ажрһиг авч йовх усн хадин эзнэ күүкнд унулв. Далан көвэһэр йовж йовад, нег шову үзв. Эн юн шовун болхв? Яһсн сээхн шовумб?—гив. Аавин Аксг Улан энчнь алтн тоод гидг шовун, яһж бэрий гив. Далн тергн буудя ол, цадхларн нисж чаддм биш гив. Далн тергн буудяг олж авад цацад оркв. Шовун идн гижэһэд, үргжэһэд эклэд идв. Көвүн, күүкн, Аавин Аксг Улан, хар һалзн ажрһ цуһарн арһсн болад хүврэд кевтцхэв. Идэидэ бээж цадад, нисж чадад, алтн тоод шовун суув. Аавин Аксг Улан көвүн хойр босад алтн тоод шовуг бэрэд авв. Тавулн болад һарад йовв. Хар һалзн ажрһ инцхэв. Тавн зун хар һалзн гүн, тавн зун хар һалзн унһтаһан далаһас һарад ирв. Оср бүч уга ор цаһан өргэ халяд нисэд дахв. Алтн амта, мөңгн йоралта худгнь бас халяд нисэд дахв. Эврэ һазрин захдан ирэд, бээшңгэн бэрэд бүүрлв. Бийснь бас амрв. темэ хэлэж йовсн темэч, алтн амта, мөңгн йоралта худгтнь күрэд ирв. Төөрсн темэһэн хээж йовад, яһсн сээхн худгв гигэд гээхэ бээж. кеду яду хонсан медл уга бээһэд, оркв. Иим сээхн худгас ус уудг мал ямаранж гигэд һарад йовв. Аавин Аксг Улан гидг мөрн ногтарн архлата бээсн үзгдв. Һээхэ-һээхэ бээж кеду-яду хонсан эс медв. Темэч цань юн бээдв гигэд ирв. Тавн зун хар һалзн гүн, тавн зун хар һалзн унһтаһан, хар һалзн ажрһтаһан бээдг болна. Һээхэ-һээхэ бээж кеду яду хонсан эс медв. Минь иим сээхн малыг эзлжэсн эзн ямаранж гиж санад цааранднь йовв. Алтн тоод гидг шовун

герин эм деегүр доңһдад нисәд бәәснь харһв. Яһсн сәәхн шовумб гигәд, һәәхә-һәәхә бәәж, кедү-яду хонсан эс медв. Эзлҗәсн эзинь үзхәр бәәшңгин үүд секв. Нег үүд секв, йир сәәхн болв. Хойрдгч үүдинь секв, улм сәәхн болв. Һурвдгч үүдинь секв, яһсн кегсән эс медв.

Темәчд генткн серл орад, хәрәд һарв. Хаана темәд энд негн, тенд хойр гигәд цуглулҗ йовсн темәчнр харһв. Хама йовад йовнач, зүүләд! Хаана темәд тараһад! Хан чамаг хәәчлә харһулхар бәәнә гигәд, хаанд чирәд авад ирв. Хан темәчд уурлв. Дала темәд тараһад, альд йовад йоввч,— гив. Йовад йовсн йовдлм учрта гив. Учран кел гив. Темәһән хәәһәд, темән талан оч йовад, нег алтн амта, мөңгн йоралта худг харһв. Һәәхә-һәәхә бәәж, яһсн кегсән медл уга бәәҗв. Цань юн бәәж, энүнәс иим сәәхн худгас ус ууҗах малнь ямаранҗ гигәд йовв. Аавин Аксг Улан гидг мөрнь ногтарн архлгдсн бәәж. Һәәхә-һәәхә бәәж, кедү-яду хонсан медсн угав. Цань юн бәәж гигәд йовув. Тавн зун хар һалзн гүн тавн зун хар һалзн унһтаһан, хар һалзн аҗрһтаһан бәәснь харһв.

Һәәхә-һәәхә бәәж кедү-яду хонсан медсн угав,—гив. Цань юн бәәж гигәд йовув. Алтн тоод гидг шовун герин эм деерәһүрнь нисәд бәәснь харһв. Яһсн сәәхн шовумб гигәд һәәхә бәәж, яһсн кегсән, кедү-яду хонсан медсн угав. Иим сәәхн мал эзлҗәсн эзнь ямаранҗ гигәд йовув. Шар цоохр бәәщң харһв. Һәәхә бәәж, кедү-яду хонсан медсн угав. Нег үүд секв, йир сәәхн болв, хойрдгч үүд секв, улм сәәхн болв, һурвдгч үүдинь секв, яһсн кегсән медсн угав. Генткн серл орад һарад йовлав. Йовхлам эдн харһад, чирәд авч ирв. Хан чамаг хәәчлә харһулхар бәәнә,— гив. Хан зәрлг болв: не, гем уга. Мини отхн көвүн Аавин Агсг Уланим авад ирж,— гигәд, хаанд нүдн орв. Көвүн малта гертәһинь берән нүүлһж авад, гиич хүрм кев. Нәрҗирһл һарһв. Олн цуг байн болад, амрад җирһәд бәәцхәв.

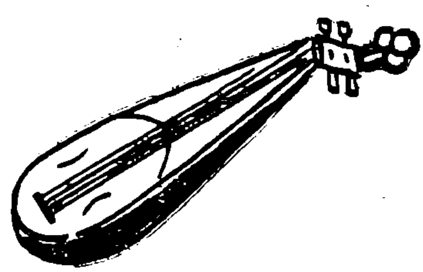

ҺАЛ ХААНА ОТХН ШАР КӨВҮН

Кезәнә бәәҗ. Һал хан гидг хан бәәҗ. Ах дү һурвн көвүтә бәәҗ. Хойр ик көвүнь гертә бүлтә бәәҗ, баһнь гер бүл уга бәәҗ. Бичкн көвүһинь Һал хаана Отхн Шар—гиҗ келдг бәәҗ. Һал хаана Отхн Шар оньдинд аңһучлдг бәәҗ.

Нег аңһучлад аң шову харвад, Һал хаана Отхн Шар һардг болна. Аңһучлад йовҗ йовхлань, нег туула һарад гүүдг болна. Отхн Шар туулан арднь орна. Туулаг көөһәд, күцәд ирхләнь, туула келдг болна: амн сән үгдм дурлнч, аль ааһ махнд, аль алхьн дуңгә арсндм дурлнч,—гив. Көвүн санҗаһад, амн сән үгичн чигн соңснав,—гив. Туула келв: чини авх күүкнчн теңгр һазр хойрин шавшлһнд бәәнә,—гив.

Көвүн гертән ирәд, теңгр һазр хойрин шавшлһнд бәәх күүкнд күрх болҗ шиидв. Бергнь келдг болна: тиим хол һазрт яһҗ йовнач,—гинә. Бергнәнь келсиг эс соңсв. Көвүн җирн алд шарһ гидг мөрән унад һарад йовв. Бергнь бөөргин бөкн цаһан туула болад, арднь өмнь һарад тордад йовв. Ахас биш, авад оркхла, һәәһә туула болх гигәд көвүн санв.

Бергнь муурад, көвүн дүүдән келв: не, кукн, зогсҗа. Эс болвч. Кемр әәх ичх йовдл харһхла, энүг эмәлинь бүргт шахад орк гигәд, нег цаһан юм өгв. Көвүн авад дүрәд оркв.

Көвүн йовсн үүлчн номин йосар күцҗ, алтн җолаһан хәрү эргүлҗ, ахнр бергтәһән амулң менд байрта ирх бол,— гиҗ бергнь йөрәһәд хәрв. Һал хаана Отхн Шар җирн алд шарһарн гүүлгәд һарв. Ик эгч күргн ахдан күрәд ирв. Гиич-һууч болв. Мини авх күүкн теңгр һазр хойрин шавшлһнд бәәҗ. Тигәд оч йовхан келв. Эгчнь толһаднь бөөс-хуурс хәәҗәһәд, чамд мөңгн кергтәй, — гиҗ сурв. Нанд юн кергтә болх? Мөңгн,— гиҗ дүнь хәрү өгв.

Эгчнь дүүдән үзүлл уга, нег ик торм темәнә тавгин дүңтә алт бишмүдинь хавтхд дүрв. Ик күргн ахинь туула шарһинь унҗ авад гүүлгәд һарв. Гүүлгә-гүүлгә йовҗ дундк күргн ах эгчдән күрәд ирв. Гиич-һууч болв. Авх зөвтә күүкнь теңгр һазр хойрин шавшлһнд бәәх тер күүк оч авхар йовх болв.

Эгчнь хаалһд йовх көвүн гигәд, толһаднь бөөс хәәв. Чамд мөңгн-теңгн кергтә болхий,—гиҗ сурв.

— Юн кергтә болхҗ,— гив. Дундк күргн ахинь дөнн шарһинь унҗ авад һарв. Гүүлгә-гүүлгә йовҗ дөнн шарһарн бичкн күргн ах эгчдән ирв.

Гиич-һууч болв. Авх зөвтә күүкн теңгр һазр хойрин шавшлһнд бәәх, тер авх зөвтә күүкн тал оч йовх болв. Баһ эгчнь толһаднь бөөс-хуурс хәәҗәһәд сурв: Чамд мөңгн теңгн кергтә болхий?—гив. Нанд юн кергтә болхҗ, — гив. Үзүлл уга нег торм темәнә тавгин дүңгә алт дүрәд оркв. Баһ күргн ах эгчиннь һунн шарһинь унад гүүлгәд һарв. Гүүлгә-гүүлгә йовтлнь нег эмгн харһв.

Көвүн альдас йовнач, зогс болв. Көвүн ду һарл уга, мөрән чу гигәд цокад оркв. Эмгн бас чу гиснь соңсгдв. Һал хаана Отхн Шариг гүүлгл уга, мөрнә җолаһаснь авв. Зогс гихлә, юңгад эс соңсвч,— гиҗ эмгн уурлв.

Мөңгн бәәну?—гиҗ эмгн сурв.—Уга,— гиҗ көвүн хәрү өгв. Иим дала бишмүдтә көвүнд мөңгн юңгад уга болх билә, цок,—гив. Көвүн хавтхан цокв. Шард гигәд ә һарв. Чи уга гиләлч, бәәнәлм, һарһ,— гив. Көвүн уудлад һурвн шар алт һарһад эмгнд өгв. Эмгн алтинь авад өврлчкв.

Көвүг мөртәһинь көтләд, герүрн авад күрәд ирв. Бу гив, көвүн буув. Көвүн юн ӗән болхв гиҗ дотран санв. Асхн хөнь орҗ ирв. Яльчнр нег хө алад, дотринь чанв. Би юуһинь идхм, эн 10—20 яльч юуһинь идхм болхв-гиҗ Һал хаана Отхн Шар дотран санад суув. Дотр болв. Эмгн идв. Хонҗах көвүн идв. Арвн хойр яльчнрнь идв. Арвн барг идв. Дотр эс дунд орв. Яльчнр хәрәд унтхар һарв. Эмгн көвүн хойр цә ууһад үлдв. Көвүнәс эмгн ямаран кергәр йовҗ йовхинь сурв. Көвүн кергән эмгнд келв:—Өрүндән би чамаг серүлхв. Бичә ду һар, тагчгар бос,— гиҗ көвүнд эмгн келв. Көвүнд эмгн ор ясҗ өгв. Көвүн унтв. Өрүн өрлә эмгн көвүг серүлв. Көвүн тагчг ә һарл уга босв. Эмгн өркәрн алтн шуург һарһчксн бәәҗ. Өндр дер кечкәд, тер алтн шуург һарһчксн һазрур хәләтхә,—гив. Көвүн хәләһәд кевтв.

— Үзгдну?—гиҗ эмгн сурв.

— Уга,— гиҗ көвүн келв. Сәәнәр хәләхлә, яһҗ эс үзгддм гив. Хәләһә-хәләһә бәәтл, нег баран үзгдв.

— Үзгдну?—гиҗ эмгн сурв.

— Нег баран үзгднә,—гиҗ көвүн келв.

Тер хар барана ца, тер чини авх зөвтә күүкнчн бәәнә, — гив. Теднчн долан сө, долан өдр нәәрлдмн. Долан сө, долан өдр унтдмн. Тер унтсн цаглань харһхла, сән болх. Ода чамла унтсн цагнь харһх зөвтә,— гив. Теднчн тавн зун әдл бишмүдтә, әдл махласта күүкд. Унтсн цагтнь идсн батхнар шинҗлх кергтә,— гив. Хаана күүкиг мөңгн җиврта, алтн цогцта батхн идх зөвтә, наадк күүкдинь йосн батхн идх,— гив. Хавтхднь әмн эрднь гиҗ бәәх, терүгинь хулхалҗ автха,— гив.

Көвүн хот-хоолан ууҗ авчкад, һунн шарһарн һарад йовв. Йова йовҗ ик хар толһад күрәд ирв. Көвүн толһан өөрәс хәләв. Ик бәәшң, бичкн бәәшң хойр үзгдв. Ик бәәшң хаана болх,— гиҗ шиидв, бичкнь күүкнә болх,— гиҗ санв. Тавн зун хар һалзн мөрн архлатань үзгдв. Көвүн мөрни хатрлар күүкнә бәәшнд күрәд ирв. Бәәшңгин һазань ирҗ бун үкс орв. Тавн зун сөөвңг күүктәһән унтҗ кевтсонь узгдв.

Орҗ ирәд хәләхлә, цуһар әдл хувцта, әдл бәәдлтә күүкд болҗ һарв. Һәәхә-һәәхә бәәҗ, генткн серл орад, көвүн күүкдиг ямаран батхн иджәхинь шинҗлв. Наадк күүкдинь йосн батхн идв. Нег күүкинь алтн җиврта, мөңгн цогцта батхн идв. Көвүн бишмүдиннь хавтх уудлад әмн эрднинь авад оркв. Көвүн үкс мордад, хар толһа темцәд гүүлгәд һарв. Күүкд өсрлдәд серв. Хаана күүкн әмн эрдним геедрҗ,—

гив. Күүкд мөрдән унад көвүг көөлдв. Көвүн толһан ца һарад одв. Күүкд толһаһас давҗ һардг йосн угадан, хурад шууглдад хәрцхәв. Ямаран кишго хулхач көвүмч, гиҗ хаана күүкн көвүнд уурлв. Чи ямаран күүкмч, кү дахад йовдг,— гиҗ көвүн келв. Көвүн күүкн хойр күүндәд, зөвтә тааста болв. Күүкн күүнд эд-халасн гиҗ бәәдг, ардасчн одсув,— гиҗ хаана күүкн көвүнд келв. Генткн хард гигәд ә һарв. Көвүн күүкн хойрт юмн эс үзгдв. Хойраднь эмгн үзгдлго әмн эрднәс нег бичкнинь кемтләд авад оркв. Көвүн күүкн хойр мендләд, хаана күүкн хәрв. Көвүн бас герән темцәд һарв. Эмгндән көвүн күрәд ирв. Мөрн бийән амраһад Отхн Шар хонв. Асханднь эмгн көвүнәс сурв. Юн гив тер күүкн—гив? Мини ардас ирнәв, гив. Күүкн күүнд өлг-эд гиҗ бәәх гив. Тиим боллго гиҗ эмгн хәрү өгв. Терчн ардасчн одх гив. Би чини заячв,— гиҗ эмгн келв. Энүнәс хәрхләрн юн үзгдвчн бичә ор,— гив. Шуудтан хәр болв. Көвүн өрүнднь босад, хот-хоолан уучкад хәрәд һарв. Зуурнь нег ик гер үзгдв. Һазань нег мөрн сөөлһәтә бәәдг болна. Нег җид өөрнь хатхата бәәдг болна. Мөрнләнь ирәд мөрән көвүн цацулв. Көвүнә мөрн ут болчкад, өндр болв. Җидләнь ирәд җидән цацулв. Көвүнә җид ут болв. Мөрнь мини мөрнәс бичкн, җиднь мини җидәс ахр, тигхлә, эзнәннь чидлнь чигн баһ болх,— гиҗ дотран көвүн санв. Мөрнәсн бун, көвүн орад ирв. Ик ахнь барун бииднь күләтә бәәснь үзгдв. Хөрн тавн толһата хотхр хар мус нааран-цааран хойр йовҗаснь харһв. Көвүн муста таш-баш бәрлдәд ноолдв. Көвүн мусиг авад цокв. Мусиг цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд тараҗ хаяд һарад йовв.

Йова йовтлнь, бас нег ик хар гер харһв. Һазань нег мөрн сөөлһәтә бәәдг болна, нег җид хатхата. Көвүн ирәд мөрән цацулв. Көвүнә мөрн ут, өндр болҗ һарв. Җидләнь ирҗ җидән цацулв. Көвүнә җид ут болҗ һарв.

Бийиннь чигн чидлнь нанас тату болх,—гиҗ көвүн тоолв. Көвүн ахан һаза үлдәчкәд орад ирв. Орҗ ирн гихлә, арвн тавн толһата атхр хар мус, нурһан үүрәд бичкн ахинь идхәр бәәсн харһв. Көвүн мусла бәрлдв. Мусиг авад цокв. Махинь цәкүр-цәкүрәр утлад, цандг болһнд тараҗ хайв. Хойр ахнь хойр мусин мөр унсн, бийнь бичкн күргн ахиннь һунн шарһиг унсн хәрәд һарв. Гертән өөрдҗ ирәд мөр бийән амраһад буулдв. Бичкн ахнь дүүһиннь толһад бөөс-хуурс хәләв. Муурад, цуцрад, нөр уга йовсн көвүн унтв. Ик ахнь, хәрий гиҗ дундк дүүдән келв. Энүнәс биш ман хойриг мус идчкх билә, яһҗ хайҗ күн хәрдм, ман хойрт бичкн дү уурлхгов, болв. Хәрий, юңгад эс соңснач! Кен энүг серхинь күләхм,— гив. Эн үлдәр көлинь тәәрч хайхм,— гив. Көрәһән авад, ик ахнь дундк дүүһинь күзү көрәдхәр седв. Тигхлә дүнь әәһәд, үлдән чирәд авад иртхә,— гив. Ахнь һанцарн эс даав. Хоюрн әрә дамҗлҗ ирәд, көл деернь хайв. Хойр көлнь өвдгәрн тәәртдәд одв. Хоюрн мөринь үлдәснь уйв. Мусмудас авсн мөрдән унад хәрцхәв. Көвүн унтҗ-унтҗ серв. Серхлә хойр көл уга, хойр ахнь чигн уга бәәҗ, хойр ахдан һундрхад, яһсн сә уга улсв гигәд ууляд, хойр көлән бий деерән ачад, мөрән, үлдән чирәд мөлкәд йовв.

Генткн хард гисн ә көвүнд соңсгдв. Чамаг зууран юн үзгдвчн бичә ортха гилүв, яһснчн энв,— гиҗ эмгн көвүнд уурлв.

Ода чамаг тосн мөрн тергтә ирх, су гихләнь бичә тергн деернь су,— гиҗ эмгн закв. Тенд ик хош гер бәрчксн бәәнә, тамин амн деернь цаһан ширдг делгәтә. Чамаг дунд су гих. Гемән эрх, сурх. Чи бичә дундь су,—гив. Не, болв. Эмгн тер әмн эрднәс хулхалҗ авс-

насн көлднь түркәд, хәрү хойр көлинь бүрлдәв. Көвүн хойр көлтәhән болад, эмгнлә мендләд хәрәд hарв. Хойр ахнь мөрн тергтә, наар бу, мана гем,— гиж харhв. Та хойриг би үкләстн хархла, тадн намаг алад хайчкдг, гигәд ахнртан көвүн өөлв. Су гигәд, эрәд сура йовж, тергн деерән суулhад авв. Цевр-цер гер гигәд салу бәрсн өргәд буулhв. Арз ууhа бәәж көвүн халад, чи мана отхн дүлмч, хойр ахиннь дунд су,— гив. Көвүн сулго бәәhә бәәж, халад согтад ирхләрн дундвь суув. Ахнртан дү өөләд, ууляд бәәв.

Хойр ахнь ширдгин хойр үзүрәснь авад, тамур көлврүләд оркв. Көлврә-көлврә йовж, тамин йоралд одад тусв. Унтж-унтж, әркнь hарад, көвүн серв. Серн гихлә, арhнь тасрж. Ууляд көвүн кевтв.

Нег хулhн ирәд, көвүг көләснь мерәд бәәв. Көвүн уурлад, эврә бий үкжәхлә, кү ирәд мерәд бәәдг гигәд, көлинь хуhлад тәвәд оркв. Көлән чирә-чирә йовж, нег бавhр хамтхаснд одад идчкәд, хәрү көвүг ирәд хулhн мерәд бәәнә. Көвүн уурлад ууцинь таслад тәвәд оркв. Ууцан чирә-чирә йовж, хамтхаснас одад идчкәд, эдгәд хәрү көвүнүр аашна. Энүнд зоксн юмн, нанд чигн зокх,— гиж көвүн санв. Мөлкә-мөлкә йовж, көвүн хамтхаснд күрәд, цугтнь түүhәд идәд оркв. Көвүнә хамхрсн ясн-үсн хәрү бүрлдәд эдгв. Эмгн хулhнд хүврж ирәд, көвүг эдгәсн бәәж. Көвүн деегшән хәләхлә, теңгр көкрәд үзгдв. Яhж хәрү hардг болхв, гигәд көвүн зовад бәәв. Көвүн hарад йовв. Нег хотн мел инәлдәд, нег хотн мел дуулад, нег хотн мел уульдад бәәсн харhв. Бийснь гидм болхла — тохан кир, мөрднь гидм болхла — туулан кир. Альк хотндль оддг юмн болхв,— гиж санв. Нег гер салу бәрәтә бәәсн үзгдв. Минь эн салу бәрәтә бәәсн герт одслчн гигәд одв. Нег сәәхн күүкн дерин шуhуд күләтә бәәсн үзгдв. Чи яhжах күүкмч,— гиж сурв. Тер юн hурвн хотм,— гив. Негнь дуулдад, негнь уульлдад, негнь инәлдәд бәәдм болв.

Би болхла эн дордин орна хаана күүкмб,— гив. Теднчн жирhлән жирhжәх улс,— гив. Түрүләд хортн хо hалзн моhа хаана күүк намаг хорлхмн, дарунь тер уульжасн хот, дарунь тер инәлджәсн хот,— гив.

Көвүн күүкиг тәәләд тәвәд оркв. Тер моhаг би алхв,— гив. Күүкәр толhадан хуурс хәләлhәд кевтв. Көвүн унтад одв. Моhа күүкиг үүдн-өркәр сорчкн гигәд, герт орхдан көвүнәс әәhәд бәәв.

Күүкн әәhәд көвүг үснәснь татад, чимкәд ууляд бәәв. Күүкнә нүднәс hарсн нульмсн көвүнә чикнд ирәд тусв. Көвүн өсрәд босв. Моhа hарад зулв. Көвүн көөж күцәд чавчад алчкв.

Көвүн цуцрад, муурад бәәснднән унтж одв. Хан дола хончкад, ә уга болад бәәдм, яhад одв. Нам күүкм өлсәд, ундасад үкжәвзә? Моhан ә медгдхш,— гиж дуудлh дуудв. Эмгн күн одад, зәңг-зә авад ирхлә — ээжән кеж авнав. Баh наста күн одхла — күүкән өгнәв,— гив.

Нег хот кедг замч би однав гигәд hарв. Күрч ирв. Үксн моhа үзгдв. Кен эн моhа алв,— гив. Эн көвүн алв,—гив. Хәрий,— гив, керго,— гиж күүкн келв. Чи намаг эн моhа алла гигич,— гив. Юңгад чамаг алла гихм, алсн күн бәәhә бәәтл, эн көвүг серхлә, би дахулад хәрнәв,— гив. Замч авад, му көрәhәрн хаана күүкнә күзү көрәдв. Күүкн әәhәд, келнәв гигәд, дахад hарад ирв. Хан салу гер бәрв. Хаана күүкиг замч буулhв. Көвүн серәд, hарад йовв. Хаанаг хәәhәд йова йовтлнь, нег хотн цуhар мод авсн уульлдад, шууглдад бәәсн харhв. Тадн яhжах улсвт,— гиж сурв. Маниг иржтоhруд дәәлхм болв. Дала тоhруд шуугад, нисәд аашна. Көвүн тоhрудиг цокад көөчкв. Та манд хан болтн,— гиж сурцхав. Уга, би деед орна күмб, би деегшән hарх күмб гичкәд, хаанаг темцәд hарв.

Хаана күүкиг буулһсн күн болад, замч һарад хәрв. Та замч тер өркин җивр өмәрән кечкит,— гив. Өркин җивр өмәрән кеҗ йовхлань, замч өркин җивр хойр таш наалдтн,— гив. Замч өркин җиврт наалдҗ одв. Өр цәәтл харҗңнад хонв. Өрүн хотан кехин алднд, хууртн,— гив. Замч өркин җиврәс хуурад, һарад одв. Замч хаанад одад, хот-хоолан кев. Асхнднь гертән орҗ ирв. Хаана күүкн келв: та замч, тер үүд хаачклт,—гив. Үүд одад хааҗ йовхлань, замч үүдн хойр таш наалдтн,— гив.

Замч үүднлә одад таш наалдад одв. Өр цәәтл харҗңнад хонв.

Хот-хоолан кехин алднд хууртн,— гив. Замч үүднәс хуурад, һарад одв. Хаанад одад хот-хол кев. Маңһдур асхнднь замч гертән ирв. Замч тер хәәс хуралт,— гив. Намаг күләҗәсн хәәсмб, гигәд уурлад, хәәсиг өргәд тәвҗ йовхлань, замч хәәсн хойр таш наалдтн,— гив. Замч хәәсн хойр наалдад одв. Өрүнднь хууртн,— гив. Замч хуурад, хаанаг орад һарв. Хаанад көвүн ирчксн сууна. Замч хаанд зарһ бәрв. Тана күүкнтн һурвн сө унтуллго алҗана,— гив. Түрүн өркин җивр өмәрән ке,— гив. Өркд күрәд өркин җивр өмәрән кеҗ йовхлам, замч өркин җивр хойр таш наалдтн,— гив. Би өркин җиврт наалдҗ одв. Маңһдуртнь үүд ха,— гив. Үүд хааҗ йовхлам, замч үүдн хойр таш наалдтн,— гив. Үүдтә таш наалдад одв. Сө болв. Хәәс хура,— гив, хәәс хураҗ йовхлам, замч хәәсн хойр таш наалдтн,— гив. Хәәснәс салҗ чадад бәәвв. Һурвн сө нөр угав. Өрүнднь хууртн гигәд хуурад һарад однав. Ирн хот кенәв,— гиҗ зарһ бәрв.

Хан күүкән наар,— гив. Хаана күүкн ирв. Энүнәс биш чи хама йовх биләч? Чамаг моһа идчкх билә. Му заята замчиг юңгад алад бәәнәч?— гив. Тер моһаг алсн көвүн эн,— гиҗ күүкн көвүн тал заав. Би эн көвүг манаг олҗ иртлнь өшәһән авхар биләв. Энчн намаг эн көвүг серхләнь дахулад ирхәр бәәхләм ирв. Ирчкәд му көрәһәрн мини күзү көрәдв. Намаг эн моһаг алла,— гиҗ кел гигәд, тигәд би әәһәд, дахад ирләв,— гив. Түрүләд намаг күләһәсм эн көвүн тәәлҗ султхла,— гив. Нанар толһадан хуурс хәләлһәд кевтлә. Көвүн унтҗ одв. Моһа ирәд, орхдан әәһәд, өрк-үүдәр сорчкн гигәд бәәв. Мини нүднә нульмсн эн көвүнә чикнд тусад, эн серәд, моһаг алла,— гив. Алсн темдгән медүлтхә,— гиҗ хан зәрлг болв. Һучн көлтә моһа билә, арвн тавн көлнь нанд эн бәәнә, арвн тавн көлнь эн көвүнд бәәнә,— гиҗ келәд, хаана өвдг деер күүкн тәвв. Көвүн бас моһан арвн тавн көл хаана өвдг деер тәвв.

Хан замчиг хәәчлә харһулв. Худл келснднь эн арвн тавн көлин күчәр замчас өшәһән авлав,— гиҗ хаана күүкн келв. Ач тус кесн көвүн ю авнач?— гиҗ хан сурв.

— Нанд юнчн керг уга, би деед орна күмб, деегшән һарх сүв зааҗ өгтн,— гив.

Энд хан һәрд шовун бәәдмн. Тенүнә һууҗмлмудиг хорта хо һалзн моһа оньдин хорлдмн, мең меңнәд йовсна арднь одад, моһа хорлна,— гив. Тер моһаг алхла, тер хан һәрд нег арһлх,— гив. Көвүн хан һәрдин бәәсн һазр темцәд һарв. Ирхлә экнь уга, һууҗмлмуднь үүртән бәәснь харһв. Тедүкн гетәд кевтв. Моһа сер-сер салькта, бүр-бүр хурта күрәд ирв. Көвүн моһаг көөһәд, үлдәр чавчҗ алв. Һууҗмлмуд ээҗән дуудад, уульлдад бәәв. Моһаг алсн көвүн һууҗмлмудур ирв. Теднь келв. Ач тус кесн ах нойн баав, та мана җивр дор кевттн. Эс гиҗ мана ээҗ таниг идчкх,— гив. Көвүг җивр доран бултулцхав.

Экнь меңгән меңнәд, уульн дуулад, күүкдән дуудад, хот-хоолан ачад күрәд ирв. Бәәнәвдн гигәд өмнәснь шууглдв. Тер моһа кен

алв,— гив. Алсн күн далад орла,— гив. Далаг җиврәрн сава бәәҗ чальчаг кев. Али?— гив. Минь ода тер модн дор орв,— гив. Модиг савад, шиләвр кев. Али?— гив. Чи идчкхч,— гив.

Таднас өмн мини кеду үр-сад хорлсн болх, ода мини дәәс дарсн кү юңгад алад, идх биләв,— гив. — Эн,— гигәд җивр дорасн көвүг һарһв. Иг тетә,— гиҗ келәд, хан һәрд көвүг үмкв. Һууҗмлмуд экиннь хол мааҗад уульлдв. Иг тетә, гиҗ келәд, хан һәрд көвүг һарһв. Ач тус кесн көвүн ю авнач,— гив. Би деед орна күмб, намаг деегшән һарһҗ үзтн,— гив. Далн мөрнә мах, далн бочк ус ол,— гив. Көвүн хаанд ирв. Хан юн?— гив гиҗ сурв. Моһаһинь алчкв. Далн мөрнә мах, далн бочк ус ол,—гив гиҗ келв. Цаачн бәәнә ав,— гив. Далн мөрнә махан хан һәрд шовуна нег җивр деернь ачв. Нег җивртнь далн бочк ус ачв, бийнь тал дунднь суув. Хан һәрд халяд, нисәд йовна. Махн талан аңһс гихлә, махнасн утлад өгәд йовна, усн талан аңһс гихлә, уснаснь утхад өгәд йовна.

Махн усни чиләд одв. Махн талан аңһс гихләнь, һуйиннь бор махнас өгәд йовв. Усн талан аңһс гихләнь, шеесән тосад өгәд йовв.

Тамин амн деер авад ирв. Хан һәрд сурв: Сүл өгсн махнчн яһсн бичкн махмб, яһсн әмтәхн махмб?— гив. Сүл өгсн уснчн яһсн бичкн усмб, яһсн шүвтр усмб?—гив. Танас әәһәд махн чилхлә, һуйиннь бор махнас өгәд йовлав. Усн чилхлә, шеесән өгләв,— гив. Худл гихлә эн гигәд орминь үзүлв. Иг тетә гиҗ келәд хәрү махинь бүрлдүләд һарһад оркв.

Хан һәрд йөрәҗ-йөрәҗ, ода үр-садм оньдинд әмд менд бәәх, йовсна ардм моһа ирәд хорлдг билә, йир кеду үр-садим идсн болх гигәд, хәрү тамурн нисәд орад одв. Көвүн хәрәд һарв. Адундан ирәд адучнртаһан харһв.Көвүг хан һәрд шовун үмкәд хәрү һарһсна хөөн өмнкдән орхнь сәәхн көвүн болад оч. Мөр адунасн бәрҗ унад һарв. Тана гергнтн сән төр болчкла,— гив. Гүүдг йовдг көвүтә,— гив. Экнь бичкн көвүндән келв:

— Тер адучнрта аашсн чини аав. Ирхләнь аавиннь мөр авнав гигәд мөринь ав,— гив. Маляһинь авнав гигәд, маляһинь ав, аавин өвр деер суунав гигәд, өвр деернь су,— гив.

Һал хаана Отхн Шар эврәннь өргән һаза ирҗ буув. Нег бичкн шар көвүн би аавин мөр авнав гигәд, мөринь авв. Маляһинь авнав гигәд, маляһинь авв. Өвр деернь суунав гигәд, өвр деернь һарч суув. Хойр ахан наар,— гиҗ авхулв. Ик ахасн сурв: далн мөрнә сүл авнт, аль дарцг сәәхн киир авнт,— гив. Далн мөрнә сүл авнав,— гив. Адута күн арһмҗ кех,— гив. Ик ахан далн мөрнә сүүлд бооһад тәвәд оркв. Баһ ахан сурв. Далн мөрнә сүл авнт, дарцг сәәхн киир авнт,— гив. Дарцг сәәхн киир авнав—гив. Бичкн ахан дарцг сәәхн киирәр тәәрүләд хаяд оркв. Арднь гертә бүлтәһән, үртә садтаһан олн байн болад, амрад җирһәд бәәв.

ШАРАДА БААТР

Кезәнә нег цагт тавн алд чиктә, тәвн алд бийтә, Тарань күрң мөртә, Шарада гидг баатр бәәж. Эн сәәндән тесж бәәж ядад эжго эрм цаһан көдәд чолуһар бәәшң делдв. Заг юуһинь олн делдүлв. Зан арслң хойриг шүүрлдүлн делдүләд, ө юуһинь олн делдүләд, өтг барс хойрар үмглдүлн делдүләд, һаңһр модн үүдтә, һал шил терзтә. Үүднь гидм болхла түлкхләг түмн күүнә ә һарһдг, татхлаг тәвн күүнә ә һарһдг бәәж. Дорань дөң уга, деерән дүүжң уга, делкән цаһан өвгнәс демнл сурад, теңгрин тевк хар үүлнлә теврлдүлн делдүләд, оһтрһун хумха цаһан үүлнлә хутхлдулн делдүләд орксн, ораһинь очрлад, хор уга алтар алтлад орксн, алтн шар цоохр бәәшң болна.

Дотрнь гидм болхла долан давхр торһн көшг дотр, долан наста күүкд мет маасхлзад наадж бәәв. Мөрнәнь бәәшңгнь—көлнь бичә ширвдтхә гигәд, көвң девсчксн, көлән бичә автха гигәд, көвң торһн утцар тушчксн, өрүнд босад өл даатха гигәд, эр цаһан чолу долалһад, өңгтә болтха гигәд, далад цокгдж хургсн элсн деер көлврүләд бәәдг, тавн алд чиктә, тәвн алд бийтә, Тарань күрң мөрнь бәәшңгән хамхртлнь тиирв. Эн мөрн яһжахмб гигәд сәрсн цаһан манжиг гүүлгәд оркв. Сәрсн цаһан манж көтләд авад ирв. Мөрнь келв: Бурхн зеерд мөртә Будя мергн чамаг ирж дәәлж, эн отгичнь орулж авхар бәәнә,—гив. Сәрсн Цаһан манжиг эмәл мөрнд тох гив. Сәрсн Цаһан манж төб мөңгн тохмиг төөрүлж тохад, эн мөңгн эмәлиг эвлүлж тохад, көб мөңгн көвцгиг кевтүлж тохад, хаб мөңгн хазариг хавлулж зүүһәд, нәәмн сутцар гүрсн нәрн татуриг нәәмн әрвңгтә хавсинь дарулн татад, таг болһад сөөһәд, тахрлад уяд оркв. Маңнаннь үсәр залн наадад, хойр чикәрн сар нарн хойрла наадад, дөрвн болд туруһарн замб түвлә наадад зогсв: Арзар арз кеһәд, хорзар хорз кеһәд, хорн шү буслад, далн күн дамжлж әрә даадг далһа шар ааһар далн хойр дарад оркв. Маңнаһасвь чиихлтәд көлсн һарад бәәв. Гертән орж ирәд, дал деерән далн хойр товчта, давсгин экндән найн хойр товчта далван цаһан бийзиг

далин герл дахулад тальвад оркв. Таг зөб болв. Цань элвӊ нертә махлад өкәс гихләнь өвдгинь цокдг, гедәс гихләнь такминь цокдг, далвӊ нертә зала хадад, өмсәд оркв. Таг зөб болв. Цань хәләв. Зууза бийинь зун өркәр шаглулгсн, түрәһиннь түмн өркәр шаглулгсн, давхргинь далн өркәр шаглулгдсн, миимән улан һосн бәәҗ. Авад цурх Цаһан көлдән түлкәд чичәд өмсәд оркв. Таг зөб болв. Цань хәләв. Цасн болтлнь давтсн, цаасн болтлнь нимглсн шүрүн хар үлд бәәҗ. Авад барун таша деерән сексрәд зүүһәд оркв. Таг зөб болв. Цань хәләв. Аһар зандн иштә, күрл мөӊгн җид бәәҗ. Авад зүн таша деерән сексрәд зүүһәд оркв. Таг зөб болв. Цань хәләв. Һунн буурин арсар һоллад, көгшн күүһәр гүрүлгсн, залу күүһәр шахулгсн, зандн иштә маля бәәҗ. Авад барун һартан атхад оркхлань, сән залун ундн ханм шүүсн дусв. Нанла әдлцдг күмн эн замб түвд бәәдм болхв гигәд санад оркхлань, сахлнь ширвәһәд, чирәнь шарлад, арань зуугдад, атхнь тинигдлго бәәв. Һарад болд мөӊгн дөрән үзүрт көлнь күрв — угай гисн замд, өлгә болгсн көвцг деер очн мет оч түсв. Гүүлгәд һарв. Гүүлгҗ-гүүлгҗ, Богзатин бор уул деер һарад босн-ишкләд хара харулдад, бара баралв. Юмн үзгдхш. Уулин белд бәәсн үйн уга хар яшлас авад, нүдән арчад хәләв.

Хархнь харадан кирән, бәрхнь батхнин кирән хар юмн үзгдв. Маӊһдур һал үдин аӊхунд һаӊхҗ эс күргхләчн, дөрвн болд туруһарчн таклин дөрвн цөгц кеһәд, нәәмн татур хавсарчн кеӊкргд докур эс кедм болхнь, дөрвлҗн сәәхн сәәрәрчн кеӊкргд бүрәс эс һал үдин аӊхуд һолиһәд күрәд одсув. Кемрҗән, сәәхн сәәрәсм шувтрад унад одхлачн, эзм гиҗ эргҗ ирҗ авдм болхинь, сүл бөрвм тасрхта гигәд андһар тәвв. Гүүлгәд һарв. Маӊһдур һал үдин аӊхунд һолиһәд күрәд ирв. Дөрвлҗн сәәхн сәәрәрнь ард бийднь Шарада баатр шувтрад үлдәд бәәвв. Тавн алд чиктә Тарань күрӊ мөрн олнцгарн җивр кеһәд йовад одв. Арһ уга эзн күчтә гигәд, хәрү үрвн татад, күрәд ирв. Бәрҗ авад унчкад, Шарада баатр гүүлгәд һарв. Будя Мергн бурхн зеердән сөөчксн, буһ марл хойриг селвн шарчксн кевтҗ. Ур уга цәәһән чангсн, утан уга һалан түлгсн, бухин толһан кирән һанзд боодг-боодгар тәмк чикгдсн, буурин толһан дүӊгә цог тәвгдсн, бурд-бурд ута һарһсн, унтсн унтад уга хойрин заагар кевтнә. Бос, нарн деер холд йовсн деер наадий, гив. Босв. Ур уга цәәһән ууһад, утан уга һалан түләд, буһ марл хойран ик ясинь амарн һарһад, бичкн ясинь хамрарн һарһад идәд уучкад, эм-ээмән түшлдәд, эгц сәәхн дууһан дуулддад, ханцн дотран гүӊнлцәд, арань хоб-хоб гилдәд, һарад йовв. Эр күүнә үклнь эҗго эрм цаһан көдәд гигәд, зандн иштә күрл мөӊгн җидәрн хатхлцад, өрглцәд авв. Юмн болсн уга. Цасн болтлнь давтсн, цаасн болтлнь нимглсн, деегшән завдхлань деед замб түвиг хоосрадг, дорагшан завдхлань дорак замб түвиг хоосрадг шур хар нертә үлдәрн нежәд шувтрлдад авв. Шархнь дахн бүрлдәд бәәв. Һунн бухин арсар һоллгсн, дөнн буухин арсар гүрүлсн, залу күүһәр шахулгсн маляһарн арвад һар дарлдад авв. Юмн болсн уга. Игҗ биш. Өвсн киитә мал игҗ зовахимн биш. Мөрнә хамраснь һарсн уурнь хойр талнь таш сохр будн болад бәәҗ. Хойр нүднәснь һарсн һалнь хойр эктә түүмр болад шатв. Бааснь ард бийднь уул болад бәәв. Эл гиҗ ээҗ аавин кесн эм даларн бәрлдий гигәд, бун киисәд гилилдәд, бухин арсн шалвриг такм күртлән эвкәд, бух кевтә гилилдәд, буур кевтә хәәкрлдәд, тек кевтә тачкнад, нoха кевтә күркләд, хуц кевтә хар-хур гигәд, таш-биш бәрлдәд, долан-долан дөчн йисн хонгин туршарт ноолдад, догшн хар та-

ша деерән долан миңһ сексрәд, нәрхн хар таша деерән нәәмн миңһ сексрәд, долан һолиг бон цокад, дунд чимгинь тас цокад, эв-зевсән һарһн цокад, һазрт долан тоха турш ортлнь цокад, ухаһинь алдулн цокад, әмнь һартлнь Шарада Баатр цокад өркв. Арһ бәәнү, әмн бәәнү?— гив. Арһ уга, әмн чигн уга. Аврдгин үрн болхла авр, алдгин үрн болхла ал,— гив. Аврдгин үрн болад эн күртл йовж йовна болһнч,— гив. Залу күн һурвн һундлта болдг мөн. Һундлан кел гив. Алх арвн хурһм альхндан жаһчнжана, кел шулуһар,— гив. Экин геснәс һархларн әәжиннь алтн шар уургиг аман дүүргж эс көксндән һунднав. Амрг иньгиннь чеежднь альхан эс күргсндән һунднав. Һурвдгчн гидм болхла, чамаг аллго, чамд алулжасндан һунднав,— гив. Хавтхасн цааж Манжин кеж өгсн цаһан иштә тоңһргиг хоолурнь хойр — һурв гүүлгәд авв. Кинь хаагдад одв. Отгинь нүүлһәд, авч ирәд, түм күрсн отган дуудад, миңһ күрсн хурлинь залад, боса күүнә бөрвцә, сууһа күүнә сууца хүрм-гинич кеһәд, нәр-наад кеһәд, амрад, жирһәд бәәв.

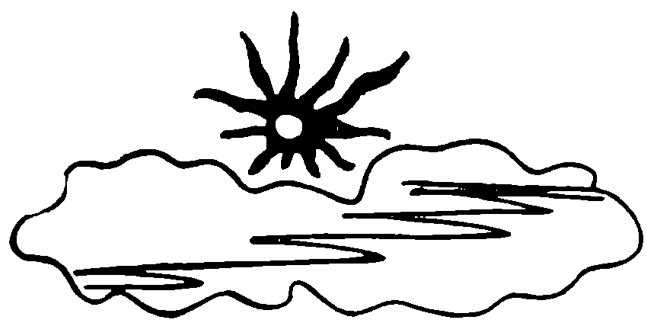

УЛАҖИН МЕРГН БААТР

Кезәнә, ут шарһ мөртә, Улаҗин Мергн гидг баатр бәәҗ.

Эн дегд сән залу болад, эҗго эрм цаһан көдәд, эк, дү күүкн хойр-таһан бәәдг бәәҗ. Бийнь гертән бәәдго, даңгин аң шову харвад йовад йовдг бәәҗ. Нег дакҗ йовҗ йовтлнь, ора деерән ор һанцхн нүдтә ик хар күн гер талнь хәләһәд йовад йовдг болна.

Гүүлгҗ ирәд менд сурхла, ду һардго болна.

Маляһарн ар өмн уга дәврүләд малядад оркна. Герүрн авч ирәд, гериннь өөр зогсачкад, төмр күрз авч ирәд, өмн үүдндән нүк малтад, ик хар Мусиг түлкәд уңһачкад, деернь мод тәвәд, шаврар дарад, ора деернь юм хәләҗ бәәх нүк үлдәнә. Нег буурта бәәҗ. Тер бууран көөҗ авч ирәд, долан долан-дөчн йисн хонгтан кевт гигәд кев-түлчкнә.

Бийнь аңһучлад йовҗ одсн цагт, дү күүкнь кевтсн буур тал күрч ирәд, нүкәрнь хәләхлә, ик хар мус:—Юн юмч,— гиҗ сурна.

— Залу күн болхла-ах-дү бәрлдий, күүкн күн болхла, эгч-дү бо-лий,— гинә.

Күүкн ирәд экдән келнә.

— Ээҗ, ээҗ. Эн нүкнд элдв сәәхн күн бәәнә болна. Ээҗнь:— Улаҗин Мергн чамд ах-дү болдг юм дардм биш. Тер темән тал дакҗ бичә од,— гигәд уурлна.

— Ээҗ, ээҗ, би ааван кеҗ авнав,— гихләнь, экнь зөв өгч.

Тигәд Улаҗин Мергнә хувцинь өмсәд, нег шарһ мөринь унҗ авад, мөрнә гүүхәр ирәд, бүрүһин шүдн маляһар нүд ам уга цокад бууриг давад һарад одна.

Күүкн темәһән көөчкәд, ик хар Мусан малтҗ авч чадл уга, эк-дән зәңг өгәд, хоюрн малтҗ һарһад, эврән тач авч чадл уга, шарһ мөрнә сүүләс боохад һарһҗ. Гертән авч ирәд, Улаҗин Мергнә хув-цинь өмскәд, хөөнәсн хө алҗ өгәд, асрад бәәһәд бәәҗ.

Улаҗин Мергн аашхинь үзчкәд, ик хар мусан орн дор орулҗ бултулад, эмгн өмн бийднь гемтә күн болад кевтнә.

Үүндән ирәд:— Ээҗ, ээҗ, һарч аң шову орулҗ ав,— гинә.
Ээҗнь: Чини аң шову орулх биш әрә әмд торч бәәнәв,— гинә.
Улаҗин Мергн юман орулад хайчкад: толһаһинь теврәд, сурад бәәнә.
Ээҗнь:— Күкн, би үксәрн үкнәв, чи күцәҗ чадшгоч,— болна.
Улаҗин Мергн:— Күүнә гем әмтә болдмн, тер әмән кел,— гинә. Ээҗнь:— Бәәнә, зуг ода чамаг зоваҗ бәәшгов би,— гигәд,— үкнәв гинә.
Улаҗин Мергн:— Ээҗ минь, шарһ мөрн эс күргнә гихм биш. Би эс авч ирнә гихм биш,— келич гигәд, ээрәд бәәнә.
— Теңгрин шавшлһнд теңгрин хар ноха бәәнә, түүнә цөс авч ирхлә, сән болхмн. Чи ода түүг күцәҗ чадшгоч,— гиҗ экнь келнә.
Ут шарһ мөрән унҗ авад, һарад гүүлгнә. Мөрндән келн йовна:— ээҗм гемтә кевтнә, гүүдлән һарһад гүүҗ ас-болад, мөрән ке шар цоохр олнцгин деед бийәр, келкәтә нәәмн һөркин дорд бийәр, дуутаһар долан миңһ цокад оркна. Ут шарһнь өргәрн һазр дөңнн гүүһәд, өвцүһәрн һазр шудрн гүүһәд, өдрә һазриг үдт авч гүүһәд йовна. Долан хонгт гүүһәд орксн цагт нег бор толһа деер һарч, делгәд, дөнн бүргдин нүдн һарад, ямр чигн хол һазр үлдв гилч гигәд хәләҗ бәәтл, теңгр һазр хойрин шавшлһнас батхнин чиңгә баран барң-барң гигәд һарад ирнә.
Гүүлгәд ирхлә, өвцүнәнни сахлнь өвдгтән күрм, цаһан буурл сахлта өвгн болна.
Эрән сән хатрларнь давад һархар седхлә, өвгн дуудҗ авад:— һазр биш һазрт, ямаран кергәр йовлач,— гинә.
— Көгшн аав, ээҗм гемтә болад, теңгр һазр хойрин шавшлһнас хар нохан цөс авхар йовнав,— гинә.
Өвгн:— Күкн, кезәнә мини унҗ йовсн мөрн, эн чини унҗ йовсн мөрнәс сән билә. Би чамар болхла чидлтә, идтә хавта биләв. Бас экм гемтәд, эн нохан цөс авхар одад, һурвн зун җил болад, авч болшто болад, хәрҗ йовнав. Эн ноханчн өөр үксн әмтнә цусн дала болад, ясньсөмр уул болҗ одсн бәәнә,— болна.
Улаҗин Мергн:— Көгшн аав, йовулҗ келтн, хәрүлҗ бичә келтн. Ээҗинь төлә үкх күмб,— гинә.
Өвгн:— Тиим болхла, селвгән өгсв гигәд келнә: Ода һарад һал үдлә ноха дөрвн мөчән деегшән кеһәд, аман аңһаһад унтсн цагт күрхч. Ард бийднь мөрән сөөчкәд, хойр чик авад дар,— гинә.
Тигәд дархлань ноха:—Юн намаг авх юмнвч? Хуцад орксв? Һолта зүркнчн амарчн өсрәд һарад одх,— гинә.
Улаҗин Мергн:— Нег биш долан, долан-дөчн йис хуц, авдг юман авл уга һаршгов.
— Күчтә күн бәәҗлч, Улаҗин Мергн гертәсн һарв гиснәс наадран боһнь хавсм бу тусад һарч одсн ик шалтгта кевтнәв—Авдг юман ав, әмндм бичә күрич,— гинә.
Боһнь хавсинь бу цокад, цөсинь авад, хәрү хавсинь тәвәд, үттүүт күргдго,— үүлн цаһан эм түркәд, хонгт күргдго-хурдн цаһан эм түркәд эдгәчкәд, һарад гүүлгнә.
Урднь һурвн сар йовсн һазран, һурвн хонга кеһәд ирҗ. Аашхинь үзчкәд, Ик Хар Мусан орн дор орулчкад, экнь орна өмн бийд кевтҗ.
— Ээҗ минь, менд бәнчи,— гиҗ келәд, цөс өгхлә, аршалмш болад,— сән болв гинә.
Улаҗин Мергн гертән зүркән бәрҗ бәәҗ чаддго күн бәәҗ. Аңһучлад йовҗ одсна арднь, Ик Хар Мустан Улаҗин Мергнә хөөнәс

хойр хө алҗ өгәд бордна. Улаҗин Мергән аашхинь үзчкәд, саакан һарһна.

Улаҗин Мергнь — Ээҗ, ээҗ, һарч аң шову орулҗ ав,— гинә.

Эмгн өмнкәсн күндәр гемнәд, киисҗ одна.

Ээҗ, юн чамд зокн гиҗ бәәнә,— гигәд, толһаһинь теврәд, ууляд бәәнә.

Экнь:—Уга, би чамаг зовахшив, нанд теңгрин Хар һалзн чонин цөсн зокхмн. Чини мөрн күцшго, чи бәрҗ чадшгоч,— гинә.

Улаҗин Мергн мордҗ һарад, нег долан хонгт гүүлгәд оркхла, мөрнь өмәрән нег ишкәд, хооран хойр ишкәд йовна. Бун киисәд, мөрнәнь толһа теврәд, уульн бәәҗ келнә:— яһҗ бәәснчн энви, һазр деер хәләсн һанцхн экм үкв билтәлм гинә.

Мөрнь:— Нанд гүүдл бәәнә. Бидн хойрин йовдл эн насндан чилшго болҗ одв.— Намаг эс иткхлә, хәрү хәрәд, үзгдл уга иргәрнь шаһаһад хәлә, тигәд медхч,— гинә.

Хәрү гүүлгҗ ирәд хәләхлә. Ик Хар Мусан деед бийдән ширдг делгәд суулһчксн, нег хөөнә мах өмннь тәвчксн бәәнә. Тернь:— энтн бичкн,— гигәд, әәлһчксн бәәдг болна.

Үзчкәд, һазр дер хәләсн һанцхн ээҗм гигәд йовсн хәәрн седкл,— гиҗ кәләд, Ик Хар Мусиг бүрүһин шудн маляһарн буру зөв уга цокад оркна. Ик хар Мус босҗ ирәд таш баш ноолдна. Нег долан хонгт ноолдад оркхла, Ик Хар Мусин күчнь үлүдәд, Улаҗин Мергн диилгдн гигәд ирнә.— Һазр дер хәләсн һанцхн ээҗм эс билч, эн Мус намаг диилн гиҗ бәәхиг үзҗ эс бәнч? — Ик Хар Мус дор чиигтә арс делгич, мини көл дор өвдгцә һуйр асхҗ өгич,— гинә. Экнь Мус дор һуйр асхҗ өгәд, Улаҗин Мергн дор чиигтә арс делгҗ өгнә. Ик Хар Мус авч цоклһнла, эк күүкн хойр Улаҗин Мергнә көл толһа хойраснь дарад орҗ оч.

Улаҗин Мергнә дерин шуһуд өлгәтә хәрин дәәнд одхларн авч йовдг килһсн бор үлдинь авад, Улаҗин Мергниг чавчҗ алад:— Намаг тер нүкнд әмдәр дарла, би үүг алад дарнав,— гиҗ келҗ бәәһәд, күүктә эмгтәһән дамҗлҗ авч одад, нүкнд дарчкна.

Ут шарһ мөрн дотран санҗ бәәнә. Улаҗин Мергнән дарулчкад, Ик Хар Мусин аарцгт яһҗ орхув, һазр деер үүг дардг юмн уга. Һучн һурвн теңгрин деер бәәсн нег эгчднь одхла нег юмн болх.

Тигҗ санчкад, тамин һурвн чөдрән тас цокҗ хаяд, буһу мөңгн цулвуран буру бийдән авад, теңгр тал халяд һарч одна.

Үчүкн зуур хотна захд бәәсн алтн шатта, оңһцта худгин амнд күрәд ирнә. Нег күүкд күн дала баатрмудин хувц хунр уһаҗ бәәсн харһдг болна. Мөрн хәрү йовх бәәдл һарад бәәхлә, мөриг, таняд бәрәд унҗ авад:—Улаҗин Мергнә кевтсн һазрт көлән әрвлл уга гүүһәд күрич,— гинә.

Әәмг алвтин захар орад ирхлә, юм үлдәлго авад йовҗ одсн болҗ медгднә. Эгчнь Улаҗин Мергнән малтад һарһҗ авад, әмн һолинь хәләхлә, үлдин ир әрә кирвәд, тасрл уга үлдсн бәәҗ, һарһҗ авад, үүт-түүт күргдго—үүлн цаһан эм түркәд, хонг үдтнь күргдго хурдн цаһан эм түркәд, хойр долан хонгт әмтә усар уһаһад, эдгәһәд авна.

Улаҗин Мергн маңсхр хар шалван маңна деерән иләд:— Яһад иим удан унтсм би,— гигәд босад ирнә.

Эгчн яһҗ алулсинь сурад, ода алсн юмн дакад чигн чамаг алх:

— Манад оч бә,—гигәд келхләнь, йовх болад, эгчән өмнән унулад, эврән сундлдад, эгчиндән ирәд бәәһәд бәәҗ.

Нег дола хончкад эгчәсн:— Тәвич нег цөөкн хонгар, һазр усан

хәләһәд, кесг сохр-доһлң юмн үлдсн цуглулҗ нег һазр хуранав—гинә.

— Уурта биләч, урньта биләч, өшә бичә некич, урднь алулсн улс одачн алулх. Үлдсн әмтән хурачкад, күрәд ир,— гиҗ эгчнь келнә.

— Не болад, әәмг алвтиннь захар орад күрәд ирхлә, шарвадх нохачн үзгддго болна. Нарн орх үзг хәләһәд һарсн зам улан хаалһ үзгднә. Хаалһд орҗ авад алхан дурдад, аврхан магтад, хойр һурвн долан хонгт гүүлгәд оркхла, ик олн хө хәрүлсн арвн хар улан көвүн харһна.

— Ахнр-дүүнр, гесм икәр өлсҗ йовна, хөөнәсн нег хө өглт,— гигәд сурна.

— Ах нойн-баав, танас нег хөн харм биш, хөөнәсн нег хурһ геехлә, элкнәс һурвн сур, нурһнас һурвн сур Ик Хар Мус авдмн.

Улаҗин Мергнә цагт болхла хөөдиг тасладчн өгдг биләвдн.

— Нанла әдл залуд өгәд авхулсн һундл бәәнү. Өглт нег хө,— гигәд сурна.

Көвүд нег-негән хәләлдҗәһәд, нег хө өгнә. Улаҗин Мергн көвүдәр ик һал түлүләд, ик бaһ хойр җидин үзүрт махан шарҗ болһад, ик ясинь амарн һарһад, баһ ясинь хамрарн һарһад, баасн шеесн хойраснь бишңкинь барҗ идәд көвүдт:— Менд бәәтн,— гиҗ келәд, һарад йовҗ оч.

Ардаснь арвн көвүн хәләҗ бәәһәд:— Мана Улаҗин Мергнлә мухa әдл суудлта юмб, яһсн әдл харлдата юмб?—гигәд, өврәд үлдҗ.

Ик Хар Мусинүр өөрдәд күрч ирхлә, үзрәснь үзүрнь үзгддго ик балһсн болад буучксн, балһсна өмнк бййд цаһан герәр бәәдг бәәҗ.

Улаҗин Мергн ут шарһ мөрнә сән сайгарнь йовн йовҗ санл санн йовна. Хотна захд буухла, күүкд күн биш,— икл му нерн. Герин ар бийднь бууһад, орад ирхлә, толһаһан самлсн эмгн бәәдг болна. Зүн бийднь ик архдта чигән бәәнә.

— Эңгин күн ордг гер биш. Ик Хар Мус удл уга чигәһән уухар ирх, үзхләрн алх,— гинә эмгн.

— Ээҗ, ээҗ, нег ааһ чигә өглт, икәр ундасҗ йовнав,— болна.— Ууһад һархлань, экн болх нег ааһ чигән үлднә. Дутхла элкнәс һурвн сур, нурһнас һурвн сур авна,—гигәд эмгн келнә.

— Нанла әдл күүнд өгәд, сур авхулхла, һундл бәәнү? — гихләнь, нег ааһ кәһәд, у гиҗ эмгн келнә. Чигәнәснь далн һурвн ааһ чигә дарадтнь кеһәд ууһад оркхла, эмгн: — үксәрн би үксүв, мордич хәәмнь, гигәд ууляд бәәнә.

— Ээҗ, ээҗ ,би морднав, болвчн, домбр цокад һарнав — гигәд, дерин шуһуһас домбр авч орн деер суучкад, зовлңгин зун нәәмн айс орулҗ цокад, җирһлин җирн нәәмн айс орулҗ цокад, кезәнә Улаҗин Мергнә цагт бәәсн юмиг домбртан орулн цокна.

Улаҗин Мергн мордад һархла, Улаҗин Мергнлә яһсн әдл юмб,— гигәд, эмгн ууляд үлдҗ. Ик Хар Мусин үүдн хоорндь гүүлгҗ ирәд көндлң зогсад, маляннь ишәр үүдинь авч хаяд:

— Улаҗин Мергнчн күрч ирв, бос нааран,— гигәд дуудна.

Ик Хар Мус: — Кезәнә үксн Улаҗин Мергн дакн үкхәр ирҗ бәәхмн болна.

— Үклнь болсн әмтн эврән ирнә.— Мөрч, цаадк мөрән авч ир,— гигәд дуудна.

Мөрән унҗ авад, Улаҗин Мергиг:

— Хама үкх күмч,— гинә.

— Чамла әдл күүкд, берәдин көлд үкдг күн бишв.— Эҗго теегт үкдг күмб? — гигәд, һарад йовна.

Эҗго эрм цаһан көдәд ирәд бүрүһин шүдн маляһар нег негнәнь ора хоорндаһур зә завср уга цоклдад авна. Мөрн деерәсн, мөрнә нәәмн көл сольвлдтл татлдад оркна.

Улаҗин Мергн үкс бууһад, ут шарһ мөрән таг болһҗ уяд:—усн өвсн киитә мал зоваҗ болшго, ээҗ аавин өгсн эм далар медлдхмн, наараҥ бу,— гинә.

Тәкин арсн шалвриг тәкм деерән тәвн нәәм эвкәд, буур кевтә нүрлдәд, бух кевтә ташалдад, хоюрн таш баш бәрлдәд ноолдна.

Кесг кесгтән ноолдад, Улаҗин Мергн Ик Хар Мусиг барун таша деерән өргҗ авчаһад зурһан алд бийинь зун алд кеһәд цокна.

— Ах дү хойр болий, әмндм бичә күрич,— гигәд, Ик Хар Мус сурна.

— Чамла әдл залуг алҗ болдв, санл санҗ авнав,— гигәд, деернь суучкад һанзан һарһҗ авад, тәмкән татна.

Тәмкән татчкад, дөш болсн сәәр деернь дөрвн мөчинь таг болһҗ күләд, күзүнднь күнд хав цев тәвәд, бор мөрнәнь сүүләс бооҗ, хар модна нүүрсн деегүр чирүлә йовтл, һар көлнь тасрад үлдәд йовҗ.

Һанцхн толһань үлдәд ирсн цагт, мөрнәсн бууһад толһаһинь чавчад шивчкәд, гертнь ирнә. Орҗ ирхлә, эк дү күүкн хойрнь, деед бийәс уульсн:—һарлцсн гидг юмн ирдг бәәҗ,— гигәд босад ирнә.— Чамаг ирхиг долан хонг өмнәснь медүв,—гигәд экнь уульна.

Улаҗин Мергн:—Эн му һазрт бәәҗ болшго, йовхмн. Деес томтн,— гигәд эк күүкн хойрар деес томулад дуусхин алднд, адунасн далн эмнг мөр авхулад, далн мөрнә сүүләс таг кеҗ күләд, эк күүкн хойриг далн әңг кеһәд таслулчкад, орн нутган шарвадх шар ноха үлдәл уга цуглулад, Ик Хар Мусин әәмг алвтинь цахртан бәрәд җирһәд бәәҗ.

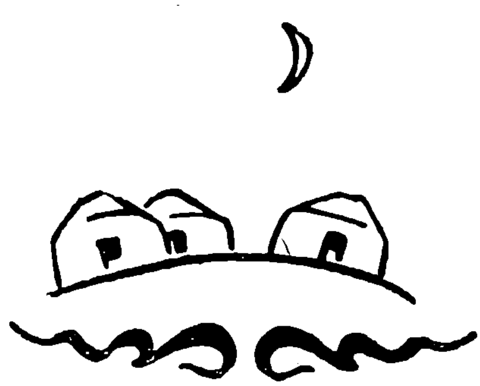

БАРС МЕРГН БААТР

Кезәнә бәәж. Барс Мергн баатр бәәж. Цаһан гидг эгчтә, Буһулң гидг дү күүктә бәәж. Буһулң дүнь адуһан хәрүлдг бәәж. Бурхн цәвдр мөртә сәнж. Эдү-тедү жирһж бәәж. Барс Мергн баатр өдр болһн аңһучлад, шовучлад аң-арат харвад, авч ирәд, ах нойн баав, һар даарв, һанзһ улав,— гидг бәәж.

Нег өрүн һарад йовжахлань, Барс Мергн баатр, нанд нег әмд туула бәрж авч ир,— гиж эгчнь келнә.

— Не, авч ирнәв,— гигәд йовв.

— Һар даарв, һанзһ улав, аң-арат һарч автн,— гиж, ах нойн баавнь келв.

Әмдәр бәрсн туулаһан өгв. Өгхләг эгчнь байрлв. Барс Мергн баатр бас аңһучлад һарв. Тер туулаһан бичг бичәд, чикнднь дүрәд:

— Харата хан көвүнә аңһучлдг хаалһ деернь кевт,— гив.

Тигәд туулаһан йовулж оркв. Гериннь өөрнь, жид хатхад, жидин ора деер темн хатхад, темнд көвң ораһад, һал өгнәв, гиж тер бичгтән бичв, тигхлә намаг ирж ав,— гив. Тер туулань гүүһәд харата хан көвүнә хаалһ деер одад кевтнә. Ноха босхаһад көөһәд шүүрхлә, туула һәрәдәд хан көвүнә өвр деер тусв. Тусхлаг авад эргүләд, төгәлүләд хәләв. Хәләхләг чикн дотрнь бичг бәәнә. Бәәсн бичгиг авад умшв. Гериннь өөр жид хатхад, жидин ора деер темн хатхад, темн деер көвң ораһад, маңһдур һал үдлә намаг ирж ав,— гиж бичәтә бәәнә. Харата хан көвүн бичгинь авад хавтхлчкад, туулаһинь тәвчкәд, байрлад хәрв.

— Барс Мергн баатр, бийән күлж наадий,— гиж Цаһалң эгчнь келв. Тигхләг, надий,— гиж, эгчиннь хойр һаринь арднь бәрәд күлв.

— Я, ях, ях,— гив. Тәәләд тәвчкв. Ода Барс Мергн баатриг хойр һаринь арднь эгчнь күлв. Татж, татж ядад оркв. Тигәд һарад жид хатхв, жидин ора деер темн хатхв, темнин ора деер көвң ораһад һал өгв. Терүгинь Харата хан көвүн үзәд аашна. Тавн зун күү дахулсн ирәд Барс Мергн баатриг төмр тергнә төгәд күлж авад, нәәрләд бәәжәһәд һарад йовна.

Йовхлань Буһулң дү күүкнь хонга һазрт һарч ардаснь көөһәд, күцәд күләтә һараснь шүүрәд авч. Мөрнәннь чидл бәәх болв чигн, бийиннь чидл дордад алдҗ оркҗ.

Барс Мергн баатр Бүлүтә гидг һол һатлҗ йовнач, бүлү болад,— урһхнчн гиҗ Буһулң дү күүкнь келв. Бүлү болад урһв. «Эн бүлүн мууһинь автн, сәәнинь хамхлад хайтн»,—гиҗ Цаһалң эгчнь келв.

Барс Мергн баатр Тәвлһтә гидг һол һатлҗ йовнач, тәвлһ болад урһ,— гив. Тәвлһ болад урһв.

— Тәвлһинь мууһинь автн, сәәнинь хамхчад хайтн,— гив.

— Не, нанд арһ уга,— гигәд йовв.

Буһулң дүнь хәрҗ ирәд, Барс Мергн баатрин хувцинь өмсәд, зер-зевинь авад йовдг болна. Йовҗ йовхлаг нег һурвн гер харһв. Тер гермүдин өмнк герт ирҗ буув. Бууһад орҗ ирв. Орҗ ирхләг герин эзн гергн барун күклән самлчксн, зүн күклән эклҗәнә. Залу күүнә үүл бүтх,— гигәд барун өвдг деерән авад, барун халхинь үмсәд, зүн өвдг деерән авад, зүн халхинь Буһулң дүнь үмсв. Толһа-һан самлчкад хамхрха ааһд хот кеҗ өгв. Кемтркә хүрс өгв. Хотинь уучкад, кемтркә хүрсинь өврләд авчкад, баран деер бәәсн дарва цаһан бийзиг авад өмсҗ үзв.

Даларн шу тусад хойр әңгрҗ одв.

— Залутн яһла,— гив.

— Эн дарук герт бәәнә,— гив. Дарук гертнь ирв. Тер кевәр герин эзн гергн толһаһан самлҗ сууҗ. Тер кевәр үмсв. Тер кевәр хот кеҗ өгв. Тер кевәр бийзинь авад үмсв, тер кевәр шуурв.

— Залутн хамаран одла,— гив.

— Ардк герт бәәнә,— гив. Тер гертнь орҗ ирв. Гергнь толһаһан самлҗ бәәнә. Зүн күклән гүрәд дуусҗаҗ. Барун күклән гүрчксн бәәҗ. Бүтн ааһд хот кеҗ өгв. Бүтн хурс өгв. Хурсинь өврлчкәд, хотинь уучкад, залутн хамаран одла? — гив.

— Герин өмнк герт бәәнә,— гив. Өмнк герәс сурхла, дундк герт бәәнә,— гив. Дундк герәс сурхла, ардк герт бәәнә,— гив. Ардк герәс сурхлаг, өмнк герт бәәнә,— гив. Тигхлә тер гергн келв:

— Бидн негмдн сарин күүкн Саһлаңһу, нарна күүкн Наһлаңһу, теңгрин күүкн Теглеңгү һурвмдн. Мана залус негнь арвн тавн толһата атхр хар мус, негнь—хөрн толһата хотхр хар мус, негнь-хөрн тавн толһата хотхр хар мус.

— Хамаран одла?—гив.

— Аңһучлад йовҗ одла. Тигхлә теднә ирдг хаалһнь алькв,—гив. Ахиннь ирдг хаалһнь тер, дарукиннь ирдг хаалһнь тер, һурвдгчиннь ирдг хаалһнь тер гигәд, бийзән авад өмсҗ үзв. Тартг-туртг болад бәәв. Тигәд ахиннь хаалһ деер одад, мөрән цегләд, шаһа кеһәд хавтхлчкад, мөрнә кит баасн болад кевтнә. Мусин нохань гүүһәд аашна, хүрсәрн шивәд алчкв. Муснь Барс Мергн баатр ирсмб, яһсмб,— гиҗ аашна.

— Ирхләг яахмбч гигәд ,маляһар цокад, арвн тавн толһаһинь таслад алчкв. Әрмгинь тәәрүләд амн деернь хаяд, һолиннь хар цусиг һолһалулҗ һоожулад, зооһиннь махн деер зун керә хурулв. Тер кевәр дарукинь алв. Һурвдгчин нохаһинь хүрсәрн шивәд киисгчкхләнь, ноха босад гүүхәр седхлә, маляһарн цокад алв.

Муснь Барс Мергн баатр ирҗ,— гив. Пуф-пуф, цогц хорхан үнр һарад бәәнә,— гив. Барс Мергн баатр ирхләг яахмч,— гив.

Маляһарн цокад арвн тавн толһаһинь таслчкад, арвн толһалань таш бәәрлдәд ноолдв. Долан-долан дөчн йисн хонгин туршарт ноол-

дад, авад догшн хар таша деерән долан миңһ сексрәд, нәрхн хар таша деерән ни уга нәәмн миңһ сексрәд, дунд чимгинь тас цокад, долан һол бон цокад, арһчнь бәәнү, әмнчн бәәнү?—гив.

— Арһ уга, әмн уга,— гив.

Алдгин көвүн әнчн, аврдгин көвүн биш. Цәәж манжин кесн цаһан иштә тоңһргиг мөөрснднь цааран нег нисләд, нааран нег нисләд тәвв. Әрмгинь тәәрүләд амн деернь хайв. Зооһиннь махн деер зун керә хурулв. Тигчкәд һурвн эмгиг мал-гер, алтн мөңгинь цуһараг нег һурвн өндгнд багтачкад, утар зурсндм хонтн, ахрар зурсндм үдлтн,— гив.

Барс Мергн баатртан ирәд, мөринь архлад, эмәләрнь ор ясад, тер ясгдсн орн деер үксн Барс Мергн баатран тәвәд, эмәлиннь хоңх дор бичг бичәд, танд һурвн мус дәәләд, һурвн хат залҗ йовнав, би бөөргин боң цаһан туула болув.— гив. Тер хатдуднь нүүһәд күрәд ирв. Ода әмд йовсн күн яһад үкәд одв,— гив. Тигәд һурвулн селвәд, негнь урн арһта Манз-Ширеб бурхнур одад, арша сурад авч ирәд дусав. Дусахла, нег махмуднь бүрлдв, хойрдад дусахла унтсн күн болад кевтв. Һурвдад дусахла, пуф, удан унтжв гигәд, босад ирв. Ирчкәд, мөрән тохад тиниҗәһәд, тер эмәлин хоңх дор бәәсн бичг үзәд умшад, тагчг мордад, нүүһәд хәрҗ ирәд җирһәд бәәв.

Нег хатндан келв:—Туула әмдәр бәрҗ авч ирнәв. Тигхләг авч иртн,—гив. Аңһучлад һарв. Туула болад йовсн Буһулң дүүһән авч ирәд, ик хатндан өгв. Маңһдуртнь аңһучлад һарад хәрҗ ирв. Ирхләг туулан хойр чикнь харлад бәәҗ. Чикинь харлулад, кен цокв,— гив. Би эн торһн көшгин бич хазад бәәхләг шилврәр киш гигәд орклав,— гив. Дарук хатндан авч өгв. Тәәлҗ наадич,— гив. Тигчкәд, аңһучлад һарв. Тер туулаһинь цокад, сүүлинь харлулчкв. Эн туулаг кен цокв, гиж ирн сурв. Би цокв, торһн көшгин цацг хазад бәәхләнь, киш гигәд үргәчкләв.

Дакад маңһдуртнь бичкн хатндан авч өгв. Тигчкәд аңһучлад һарв. Хәрҗ ирхләнь туулан зонь борлад бәәҗ. Эн туулаг кен цокв,— гив. Би торһн көшгин бүч хазад бәәхләнь, киш гигәд үргәчкләв. Өрүнднь босад туулаһан авч одад кеер бәәшң тосхад, күүк кеһәд, Буһулң мөн кевтән тусв. Дүүһин шар цоохр бәәшң, деерәснь дүҗн уга, дорасны шат уга, оһтрһуд хадулад бәргсн бәәшң. Һал шил терзтә, һаңһ модн үүдтә бәәшң. Тиим сәәхн бәәшң болҗ. Аңһучлад аң-аратин тарһн сәәнинь Буһулң дүүдән өгәд, мууһинь һурвн хатндан өгәд бәәнә. Үүднднь өтг барс хойрар харул тәвҗ. Тер һурвн хатн, шидрә аң-арат эцсн болад бәәдмб?—гигәд күүнднә. Манд орхнь эңкр нег юмн бәәдгж,— гигәд күүнднә.

Маңһдуртан энүг һарч хәләй,— гив. Залунь ирәд хончкад, мордад аңһучлад һарв. Һархлаг тер һурвн хатн гүүһәд, Буһулңгур күрч ирв. Өтг барс хойрнь тәвхш. Киилг шалвринь сольҗ, толһа экинь самлнавдн,—гив. Тигәд, өтг барс хойр тәвв. Герүр орад, бөөстҗ, хуурстҗ оч,— гигәд, толһаһинь хәләһәд, бөөс нисләд бәәҗәһәд, ораһарнь темн хатхад алчкв. Тигәд гүүлдәд хәрҗ ирәд бәәв. Барс Мергн баатр һазань ирәд, Буһулң һар, даарув, һанзһ улав, гигәд һурв хәәкрв.

Тигчкәд, гүүһәд герт орҗ ирв. Буһулң дүнь үкҗ оч. Толһаһинь теврәд уульж-уульж һарв. Кен ирв энүнд?—гиж өтг барс хойрас сурв. Күн ирсн уга,— гив. Худлч кишго хойриг цокад алчкад, авдр кеһәд, авдрт дүрәд, нег гөрәс бәрҗ авад, гөрәснә өврт уяд тәвчкв. Аңһучлад йовхларн, өрүн ирәд аңһучлад, шовучлад бәәв. Тер

гөрәснә өвртк авдр уга болҗ одв. Тер авдриг хәәһәд һарв. Халта хаана нутгур орад ирв. Бийнь муухн залу болв, мөрән муухн мөр кев. Тигәд халта хаанаһур күрч ирәд, бууһад орҗ ирв. Орҗ ирәд суув. Һаза мөрән уйҗах замнд нег көгшн эмгн — ацань. Буһулң нойхн билә, халта хан көвүн билә, гөрәснә өврт дүүҗлдг билә, үкрчин өвсн гер шөргәдг билә, үкрч өвгн шаврар шивдг билә,— гиҗ дуулҗана.

— Ээҗ, та саахна юн гиҗ дуулвт,— гиҗ сурв.

— Тигәд дуулҗалав,— гив. Тигәд герт орҗ ирхлә, зүн бийәс ааһ авад, чигә кеҗ өгхән хәәв. Авдр деер бәәсн савд кеҗ өгтн. Мана берин уудг сав терчн,— гив. Ааһ-сав бичә келтхә, та бидн хойр бичә келсүвдн, гихлә савд кеҗ өгв. Савд уучкад, амарн бичг бичәд оркв: Барс Мергн баатрчн ирв, мөр уйсн һазрт тәвлһ урһҗана. Терүнәс һарад йовхла, бурһсн урһад йовх, нанла ирҗ харһ,— гив. Тигәд биччкәд, домбринь авад цокхан хәәв. Тигхләг тер көгшн эмгн келв: Мана берин иткл бичә көндә,— гив. Иткл бичә келтхә, та бидн хойр бичә келсүвдн. Итклинь авад цокв. Цокҗаһад, Буһулң мини Барс Мергн баатрчн чамаг хәәҗ, ирүв,— гигәд цокв. Тигҗәһәд һарад йовад, холд одад, күләһәд бууһад кевтв. Буһулң гертән орҗ ирәд келв: Эн савар кенд чигә кеҗ өгвт,— гив. Нег залу энүнд ирв, ааһд чигә кеҗ өгн гихләг, савд кеҗ өгтн,— гилә.

Мана берин уудг сав гиләв би. Сав бичә келтхә, та бидн хойр бичә келсүвдн. Тигхләг медхн уга,— гив. Тигәд кеҗ өгләв. Эн итклиг кен көндәв,— гив. Тер залу авад цокхар седхләг, мана бер медхнь алх,— гиҗ би келвв. Иткл бичә келтхә, та бидн хойр бичә келсүвдн, тигәд бәәхләг медхн уга,—гилә. Тер залу хамаран одв?— гив. Кен медхв, һарч одла,— гив. Буһулң һарад герән төгәлв. Тер урһсн тәвлһинь үзәд, бурһсдур һарад йовв, йовад күрч ирәд харһв. Менд, менд гигәд, ахнь дүүһәсн сурв. Яһад ирвч, гөрәснә өврт уйҗ орклав,— гив. Гөрәсн ирәд үкрчин өвсн гериг шөргәҗ. Үкрч шаврар шивҗ. Гөрәсн бүдрәд унҗ. Унхлаг, авдр унҗ. Унхлаг, үкрч эмгн өвгн хойр авад хәләҗ. Ора илхләг деернь зүүни үзүр һартнь харһҗ. Харһхлаг авад оркҗ. Тигхләг би эмдрәд бәәҗв. Тигәд намаг хан көвүн авв. Тигәд герүрн дахулҗ ирәд, гиич кеһәд гиичлүләд тәвв.

Хәрҗ ирәд, Барс Мергн баатр эдү-теду җирһҗ бәәһәд, Цаһан эгчән хәәҗ олнав,— гигәд һарв. Хуучн мөрәр хоңһшад, шин мөрәр шиңгшәд күрәд ирв. Күрч ирәд гертнь буув. Муухн залуһин кевәр бууһад орҗ ирәд суув. Хот кеҗ өгхәр седхләрн, нохан идшт кеҗ өгв. Ноха бишв, күмб гигәд, баран деер бәәсн савд кеҗ өгтн,— гив. Барс Мергн баатрин уудгт уухан хәәдг доңта юмч,— гив. Цаһан эгчнь долан давхр көшг дотр суучкад, игҗ келв: Кеҗ өгтн тер савд. Чигә кеҗ өгв. Чигәһинь уучкад, эргүләд иләд оркв. Тер ааһнь эзән таняд байрлад, өңг һарад бәәв.

Һарн гихләрн барун бийд термин толһад дүҗләтә бәәсн саадг сумнд эркә хурһан күргәд оркв. Зеврәд му өң һарчасн саадг эркә хурһан күргхләг эзән таняд, гилвкәд сәәхн өңг һарад одв. Тигәд герин эзн залу хамаран одла гигәд сурв. Нег хаана күүкнә марһан болҗана, терүнд одла,— гив. Хама бәәнә,— гив. Нарн һарх тал Намҗл хаана күүкнә марһан болҗана,— гив. Барс Мергн баатр мордад һарв. Һарад йовад курв. Өмннь саадг сумар хаҗаҗ. Марһантн ямаран юмб,— гив. Саадг сумар харвад цаһан өвснә үйиг олҗ тусад, цань һурвн эктә түүмр шатаһад, сумнь барун альхнд тусад, альхн деер зөв эргүләд чичрүлх мөн,— гив.

Альков, би ханав, гигəд Барс Мергн баатр нег саадг сумиг авад көбчинь татхларн хамхлчкв. Тавн-зурһан саадг хамхлв. Манад Барс Мергн баатрин хаҗасн саадг сум авч ирҗ кишгод өгч хаһулхмн, эн кишго, тавн-зурһан саадг хамхлчкв гигəд Харата хан көвүн келв: Саадг авч ир — гив. Зеврəд му өң һарчасн саадг эркə хурһан күргхлəг эзəн таняд, гилвкəд, сəəхн өңг һарад одв.

Тер саадгиг дални пар цар зүүсн маңһд тергнд аччксн маңһдур һал үдлəнь авч ирв. Саадган авад Барс Мергн баатр хав. Цаһан өвснə үйиг олҗ хаһад, һурвн эктə түүмр шатан хаһад, суминь альхарн хавлҗ авад, хаһад хəлəх деерəн, зөв эргүлəд чичрүлн хаһад бəəхлə, Харата хан көвүн мордад, герүрн зульв. Ардаснь Барс Мергн баатр көөһəд, гертнь ирəд алв. Эгч мини толһаһим зальглач, чамаг əмдəр зовлңгичн эдлүлнəв,— гив. Нег нүдинь сохлад, нег һаринь тəəрəд, Харата хаана нутгиг нүүлһəд авв, эгчəн нутг деер хайчкв. Гертəн ирəд амрад җирһəд бəəв.

Тигҗəһəд, дундин залу болад, дундин мөртə болад ээҗ-аав хойран хəəҗ авнав,—гигəд һарв. Йова йовтл, нег көгшн өвгн үкр хəрүлҗəсн, һурвн мусин толһа зальгсн үкрмүдв,— гив. Үкрнь шоодралад, тарад гүүлдҗ йовна. Үкриинь довтлад, хамад, боодг деернь хураҗ өгв. Залу сансн үүлчн бүтх болхта,— гиҗ өвгн келв.

Залу, хамаһас йоввч?— гив. Зольв хəəҗ йовнав,— гив. Тигхлəг тер бийд Барс Мергн баттрас юм соңссн болвзач? — гив. Соңсла, нег бийд нер һарч йовад тагчг болҗ одв,— гив. Тигхлəг ик эгчнь терүг алсн болхла, алмс чөткрəс үүдгдсн юмн,— гив. Наадк Барс Мергн баатр Буһулң хойр теңгр-бурхнас үүдгдсн юмн,— гив. Дакад цааранднь һарад йовҗ. Нег көгшн эмгн туһл хуц хойр хəрүлҗ йовна. Туһлмуднь шоодралад, хуцмуднь шооһад генүлҗ йовна. Туһлмудинь довтлад сөргəд, цуглулад өгв. Көвүн санснчн бүтх болтха, бурхнчн өршəх болтха, хамаһас йовлач?-- гив. Зольв хəəҗ йовнав,— гив. Тана эзнтн юн күмб,— гив. Ах-дү һурвн мус.— гив. Тигəд Барс Мергн баатр тер бийд соңсгдну?— гив. Нег бийд нер һарч йовла, ода зəңг соңсгдхш,— гив. Алхла терүг Цаһан эгчнь алв. Барс Мергн баатр Буһулң хойрнь теңгр-бурхнас үүдсн юмн, Цаһан алмс-чөткрəс үүдсмн.

Муст хоннав гигəд, һарад йовад муст күрч ирəд хонҗана. Тарһн хө алчкв, махинь чанад һарһҗана. Һарһҗ бəəхлəг, ууцинь һазрт уңһаһад оркв. Барс Мергн баатр үкрч өвгнд өгтн,— гив. Өвцүһинь уңһаһад оркв. Туһлч эмгнд өгтн,— гив. Хотан эдлчкəд, үкрчинд оч хоонав,— гигəд сурв. Һазрин холас йовсн күмб. Бөөстəд, хуурстад бəəвүв. Одад хонтн,— гив. Үкрчинд одад, көгшн ээҗ-аав хойр һал икəр түлтн,— гив. Һал икəр түлв. Ээҗ нурһим маажит,— гив. Нурһинь мааҗҗ бəəхлəнь, нурһнднь бəəсн меңгинь үзчкəд, таняд, харһцад одв. Арһдад авв өрүндəн өрүһəр бичə бостн,— гив. Барс Мергн баатр үүднднь харалһҗн хар там малтчкв.

Өрүн үкрəн һарһл уга, яһҗанач!—гигəд, нег залуд уурлад, Барс Мергн баатран ирҗ болһҗанч, гигəд үкс гигəд орхар седхлəнь, Барс Мергн баатр толһаһинь чавчад, тер тамур түлкəд уңһачкв. Хойр дүүһинь тер кевəр алчкв. Һарад һурвн гергинь алв. Бичкн дүүһиннь гергнə геснəснь нəəмн сарта көвүн һарад, таш бəрлдəд ноолдв. Əрə гиҗ диилəд алчкв. Үкн гихлəрн чамд хойр хорлтан күргхв,— гиҗ келв. Тер нутгинь эктəһəн, эцгтəһəн нүүлһчкəд, ардаснь һарад йовв. Хонсн һазрт толһа тустан үлдин бахлур күртлнь хатх,— гиж Буһулң келҗ. Тигəд үлдəн толһа тустан бахлур күртлнь хатхчкад

хонв. Өрүндңь босад хувцан өмсәд, мөрән тохад, үлдән татад авхлаг, нег ик шар цоохр күн үлдинь бахлур күртл зүүчксн һарч ирв.

Терүгән шувтлад хайчкад, мордад хәрәд йовҗ йовад, нег һазрт хонглв. Өрүндңь босад хәләхлә, нег ик бух харһад, ноолджаһад, һазр цумлад орҗ одад, тендән ноолдв. Өрүнәс авад үд күртл Барс Мергн баатр хойр өврәснь авад эндән-тендән цокад бәәнә. Үдәс авад асхн күртл тер бухнь Барс Мергн баатриг оляд шивәд йовдгҗ. Асхндңь тер әмтнә үкрлә оч хондгҗ. Тигҗ бәәхләг нег хойр көвүн күрч ирәд, көгшн аав Барс Мергн баатриг үзсн болвзат?— гив. Тигхләг Барс Мергн баатрчн бив,— гив. Бидн хойр Барс Мергн баатрин көвүдвдн. Танд хар көлсән өгхәр ирләвдн, та энүнд ю кеж бәәнәт?— гив. Нег ик бухла ноолджанав,— гив. Өрүнәс авн үд күртл би диилдүв, үдәс авад асхн күртл тер диилдг мөн. Тигәд тер бухнь мөөрәд һазр теенһәд аашна. Хойр көвүтәһән демнәд, алн гиҗәхлә, тер бух келв: үндсн уга гидг юмн кецү бәәж, гигәд үкв. Тедн хәрҗ ирәд, амулң җирһл эдләд бәәв.

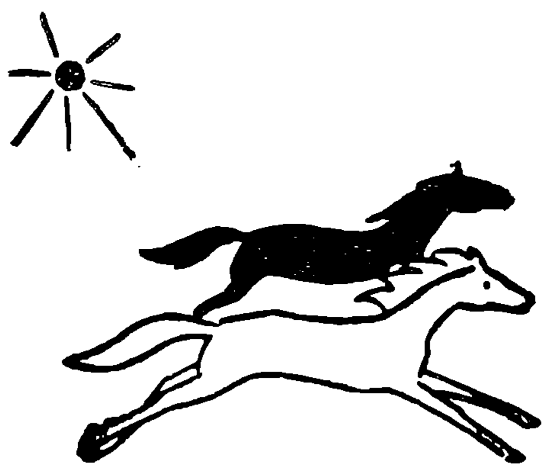

ЙОВҺН МЕРГН БААТР

Хальмгин у-өргн теегиг өрүн-асхнд йовһар йовҗ аң, шову харвдг йовһн Мергн гидг баатр бәәҗ. Аң, шовуһан харвн йовҗ, хальмгин харул болад, дәәлх дәәсинь дарад, орн-нутган төвкнүләд бәәдг баатр бәәҗ.

Мергн-нер авхларн, саадгин сумндан мергн деерән, тер мет ухан селвгтән теду мет һавшун хурц төләдән. Мергн нер авсн болдг.

Ишкәд йовснасн цааран, мөрн-күлг кеду арнзл мет болвчн, көл дөрәлҗ мордад уга деерән, теегин гөрәсн кеду хурдн болвчн алдрҗ эс һардг төләднь йовһн Мергн гиҗ нер авсн бәәҗ.

Залу күн кеду мет чанһ-чиирг болв гиҗ, һар бәрлдәд ирхлә, түүдг мет шивгдәд бәәдг төлдәнь баатр — буульмҗ нер немҗ өгсн болдг.

Йовһн Мергн баатр гидг нерн делкәд туурч, дәәсндән халта, хальмгтан өргмҗтә нерн болҗ тарв.

Хармин Хату Хар гидг баатрла харһхар кесг седвчн, саамнь-эвнь болл уга бәәһәд бәәҗ. Нег дакҗ, Хармин Хату Хар баатр хальмгин захар орад, деермчин йосар дәәлҗ йовна — гисн зәңг ирхлә, икәр уурлад, ода харһх цаг ирв, хальмгин асхрсн цусна өшә авдг цаг өөрдв — гиҗ санад, үлдән зүүһәд, саадган өлгчкәд, сән мөрн өдртән гүүх һазрт, арвн хурһ дарх зуур күрәд, үүд-түүд күртл бәәр болх һазрур орад ирнә. Дәәнә хойр нүр болад ноолдад орксн гүргү цагла күрнә.

Орҗ ирн, оһтр хар күлгтә Хармин Хату баатр барун, зүн уга, ут хар үлдәрн чавчад, орсн һазран оңһалһад, һарсн һазран ухалад йовснь үзгднә. Хармин Хату Хариг тигҗ йовсиг үзчкәд ааһин дүңгә нүднь аврлт угаһар урвад, арвн әрүн цаһан хурһинь альхн талан үүмлдәд, далдһр өргн ээмнь дәәсндән күрхдән кецәһәд, тавн алд нурһнь тавтан күрхдән белдв. Даңгин белн саадгнь заядар һартнь бәргдәд одв.

«Сүлдр-сүмсн болсн әмтнә цус асхад керт уга, баатрин йосар онц-

ллдад медий!»—гиж. Хадин хар чолун шу тусмар, хәәкрж орж ирсн Йовһн Мергниг Хармин Хату Хар баатр үзчкәд, сүрнь даргдад, омгнь шантрад, дахулж ирсн цергән толһач уга хаяд, залу нерән һутаж йовхан тас мартад, өнтр бор күлгән буру зөв уга зовад, Хармдан менд күрхнь болх гих бәәдлтәһәр һарад зулв.

Йовһн Мергн баатр ардаснь хөр алхад Хармин Хату Хар баатриг мөрнәннь дел деернь орклулж дарад, амн — нурһинь тас цокад, әмн бийинь кулгтәһинь хамднь деегүрн хәрү шивәд, цергтән хайж өгв.

Хармин Хату Хар баатриг дарсна хөөн Йовһн Мергн баатр омг седкл икәр зүүж, нанла әдл баатр күн бәәдг болхв, бәәр бәрлдх цаг учрхмн болхв — гигәд йовдг бәәж.

Нег дакж, саак кевтән, аң, шову аңнад йовж йовтл, кеер икл гидг үүлн өңгтә көк бор мөриг тохад сөөчксн үзгднә. Эрвң цаһан көдәд тиим мөр үзчкәд, Йовһн Мергн икәр алң болж хәләнә.

Тер мөриг ууц бийәснь хәләхлә, толһа бийнь үзгдхш, толһа бийәснь хәләхлә, ууц бийнь үзгдхш. Иим мөрнә эзнь ямаран күн болхв?— гиж санад өөрдәд ирхлә, тер мөрнә омрун дор нег икл гидг күн тохалдад, барун һарарн шанаһан түшәд кевтнә. Тер күү үзчкәд, чочад уга бийнь,— чочад, сүрдәд уга бийнь—сурдәд, әәһәд уга бийнь — әәһәд, зулж гүүһәд уга бийнь зулад гүүхлә, тер күн өндәһәд, барун һарарн һазр түшҗәһәд зүн һарарн хүмәд авад ирнә.

Хүмәд авч ирчкәд келнә: «Кел, кенә кен гидг күмбч?!»— гиж Йовһн Мергнәс сурна.

Йовһн Мергнәс кенинь, нер усинь медчкәд, тер күн игж келнә: «Мергән үзүл. Мергән үзүлж эс чадхла, менд амр һархн угач» — гинә.

Йовһн Мергн мергән үзүлж чадхв гисн үгән өгхлә, тер күн иим даалһвр өгнә:

«Теегин гөрәсиг шав угаһар хаһад авч ир».

Йовһн Мергн удл уга нег гөрәсиг ардаһарнь хаж орулад, амарнь һарһад, терүгән тер күүнд авч ирж үзүлнә.

— Ода саадгин мергән үзүлвч. Эклц сән. Ода ухани мергән эн мет үзүл, эн гөрәсән ноосинь хуухлл уга болһж ас» — гинә.

Йовһн Мергн тер күүнә үгинь соңсчкад, ик гидг һал түләд, түүнәннь цогтнь һурвн хонгт гөрәсән шорлад авчкад, ээһәд болһад авна.

Гөрәсән болһад авчкад, тер күүндән бәрүләд өгнә.

Тер күн Йовһн Маргнә һартас авад, шинжлн йовж зооглна. Гөрәсн сәәхн болдг болвчн, ууцин негл нурһнд түүкә улан суццн харһна.

Хөрн дөрвн нурһни хөөт бийднь урһсн, хоңһрцг ясни өмн бийднь тогтсн, яр-хар гидг ясн. Эн ясиг кезә болвчн бө хамхлн, нег үлү нуһлсн цагтан «нуһлхв» — гиж зөвшәл авч нуһлтн. Тер цагт эн улан суццна му йор хәрх зөвтә»— гиж келчкәд: «Не, Йовһн Мергн, би чамас ямаран баатр болхв? Чи нанас давув гиж санж бәәхлә, ата-марһа кей?

— Күн болж үүдснәсн нааран күүнәс хотс гиж сүрдәд уга биләв, болв түрүләд тана мөрн өврмж болж хәләгдә, тана бийтн үзчкәд, әәнә гидг седклиг медж авв», — гиж Йовһн Мергн хәрү өгч келнә.

— Әәхәс әәсн — сән. Зуг соңс, батлҗ ав, үрн садндан келҗ йов, Хармин Хату Хар баатриг дарснаннь хөөн, омг седкл икәр санад, нанла әдл баатр күмнд уга гигәд, икрхәд йовдг биләч. Тиим ухан бәәҗ чамд аштнь амр өгх юмн биш. Ода бийәсм даву күн бәәдмҗ— гиҗ медҗ авсн болхла, йир сән. Би чини әмн сәкүл болдвв,— гигәд, Йовһн Мергниг тавн то тоолтлан буру хәләһәд зогс гинә.

Йовһн Мергн буру хәләҗ зогсад, тавн күртл то тоолчкад, эргәд хәләхлә, ики холд солңһтрад һарсн тоосн үзгднә.

Тигәд түүнәс хооран Йовһн Мергн саак кевтән аң, шовуһан хар-вад, йоввчн, деегүр седкл мел санл уга йовҗ гинә...

ЗАЯНИ ЗАЛХУ КӨВҮН

Кезәнә нег цагт нег эр эм хойр, хойр көвүтә бәәж. Эк эцг хойрнь үкәд одна. Хойр көвүнь үлдәд бәәнә. Бичкн көвүнь заяни залху бәәж. Ик көвүнь керсү, келтә амта сәнж. Гергтә сәнж. Ахнь малан хәрүләд йовад одна. Бергнь һазань үүл кеһәд йовад одна. Ирәд һазаһас бергнь заяни залху, заяни залху уснд одич,— гинә. Залхум күрчәнә,— гинә. «Буйн болтха, одич хәәмң минь»,— гигәд, сурад эрәд бәәнә. Хойр суулһан һартнь бәрүләд, хойр сүүһәснь көтләд һарһад: «не йович, хәәмнь, одад ус авад ирич, хәәмнь, чамд әмтәхн хот кеж өгсв»,— гив. Тернь одад, уснд күрәд, хойр суулһан өөрән оркчкад суув. Тул заһсн мең шүүрәд, уснас давад, хагсуд өрәлцәһән һарад ирнә. Тер заһснь келв: «Заяни залху, намаг уснур түлкчкич, чамд цаглшго ик буйн болх»,— гив. «Залхум күрчәнә»,— гив. Я — буйн болтха, намаг түлкчкич, мини келсн үгәр болхнь, чини санси санаһар болхнь, намаг түлкчкхлә, усчн заяһар утхгдад, бийчин заяһар өрггдәд, хәрәд одхч»,— гив. Не, тер заһсиг түлкәд оркна. Мини санси санаһар болхнь, туулин келсн үгәр болхнь усн утхгдад, би герүрн йовад одх болтхав,— гив. Усн утхгдад, эврәнь, бийнь зогсҗасн һазртаһан нисәд, гертән күрч ирв. Бергнь байрлад, сән-сәәхн әмтәхн хот кеж өгнә. Хөөннь, маңһдуртнь ахнь малдан йовад одна, бергнь һазаһин үүлдән йовад одна. Һанцарн гертән суухлань хаана нойхд бөрвән тинилһж йовад, ирәд шаһана. Заяни залху, заяни залху гигәд, наад бәрәд бәәдг болна. Заяни залху уурнь күрәд, хаана нойхн гестә, мини санси санаһар болхнь, туулин келгсн үгәр болхнь,— гинә. Түнәсн хаана нойхн хәрәд одна. Сар урһв, сө давв, геснь өсәд бәәв. Сарнь күцәд, сән төр болна. Алтн чееҗтә, мөңгн цогцта көвү һарһв. Хан өврәд, эн юн болад одв, эн юн мууха му нермб, эн юн ичквт юмб, гигәд, сән, му, дунд һурвн әмт цуглулад, көвүнә эцгинь таньулна. Мел күн таньхш. Ода өнчн-өвү, уга-яду, сохр, көл уга, һар уга тиимин цуглулж авч иртн,— гинә. Цуг цуһараг цуглулад, заяни залхуг хан наар,— гив, гигәд келхлә, «залхум күрчәнә, хаанаһур ирхд

залхум күрчәнә»,— гигәд бәәдг болна. «Нәәмн шарһим җиндүрлҗ зү, одад түүг суулһад авад иртн,— гиҗ хан закв. Теднь җиндүрин мөрд зүүһәд йовад, заяни залхуд күрч йовхлань, заяни залху йөрәл тәвәд: «Мини сансн санаһар болхнь цаһан мөңгәр мөңглгсн, цаһан мөңгн хавхгта, цаһан мөңгн шигшлүртә алтн цө шинжртә һанз арандм зуугдтха, суусн һазр нанта өрггдәд, цаһан хаана хурасн хургла зерглҗ суух болтхав»,— гиҗ келв. Тернь сансн санаһар, туулин келсн келәр, суусн ширдгтәһән өрггдәд, хаана хургла зерглҗ одад сууна. Экиннь өвр деер суусн көвүн гилс гиҗ хәләһәд, мусг гигәд инәһәд, тоңһс-тоңһс гигәд мөлкәд, заяни залхуһин өвр деер һарчкад, амнднь зуусн сәәхн һанзинь авчкад, барун халхднь аман шахад, барун һарарн күзүнәснь теврәд, әмтн цуһар өврәд-живрәд, җигтә юмб гигәд, эзн цаһан хаана нойн нойхн иим му заяни залху юмнла яһҗ хань-цсмб?— гигәд бәәв. Эцгнь уурлад, хар цар алулад, бүтүһәр өвчүләд, арсн дотрнь эврәннь күүкән көвүтәһинь, заяни залхутаһинь дүрәд, тасршго тасмарн тач бооһад уяд, шоодад, һәәләд теңгс далад хайчкна. «Не, заяни залху арһта эс билч, арһлич»,— гиҗ хаана күүкн келв. «Залхум күрчәнә»,— гив. «Буйн болтха арһлич». «Өлсәд, харһнад үкхлә яахмвдн»,— гив. «Залхум күрчәнә»,— гив. Эмнь ууляд, унҗад, эрәд сурад, мөргәд бәәхлә, «Мини сансн санаһар болхнь, туулин келсн үгәр болхнь, эн теңгсин ормд теңгрт күрм алтн шар цоохр бәәшң бүтх болтха. Идх-уух хот-хол, зер-земш аль сансар бүтх болтха. Үмсх-зүүх хувцн заяһар бүтх болтха. Мини сансн санаһар болхнь, туулин келсн үгәр болхнь, эн мини үүднәс авн хаана герин үүдн күртл алтн тагт тәвгдх болтха. Мөңгн зеегтә эн тагтин хойр талаһурнь альмн, кедмн, чи, өрг, яңһг, шитлг, серкин өвр, үзм, инжр цуһар урһх болтха. Нааран йовсн күмн таслҗ идх болтха. Нарни деерń мандлад, намч деернь делгрәд, мани эзн цаһан хан һаза һархларн, ю-ю дәрк, эн юн күчтә юмн ирҗ, теңгс далан арлд нутглҗ бәәхмб? эн гигәд өврдәд-живрәд шившрәд бәәх болтха»,— гив. Тигҗ келхләнь цуһар бүтв. Игҗ, тигҗ җирһҗәтлнь, зурһан көвүн даран дараһар һарна. Нег цагт экнь өрүн босад долан көвүһән: «хаанахнд оч золһтн»,— гив. Кө хар мөрндnь шин сәәхн бүрәстә эмәлинь тохулад, алтн хазарар хазарлад, цаһан мөңгн омруч зүүһәд, цаһан мөңгн худрһ зүүһәд, худрһин хойр ташаһас зүсн-зүүлин шур-сувс унҗулад, мөрнә ар бөрв цокулад, омручин хойр таласнь зүсн-зүүл шурсувс унҗулад, хойр өмнк өвдгинь цокулад, кеерүләд әдл зүстә, әдл хувцта, мини долан көвүн тер тагтар һатлад одтн,— гив.Одад буухлатн мөритн күн авн гигәд һарч ирхлә, бийәсн ах күүһәр мөрән авхулдн угавдн гигәд бәәтн, гиҗ экнь келв. Көвүднь мордад одцхав. Ирәд буухлань мөринь авхар көвүд һарад ирнә. Уга, бийәсн ах күүһәр мөрән авхулдн угавдн,— гинә. Ирәд герт орн гихлә, үүд секхәр седнә, бәг, бийәсн ах күүһәр үүд секүлдн угавдн,— гинә. Орад ирхлә, ширдг девсхәр седнә. Бәг, бийәсн ах күүһәр ширдг девсүлдн угавдн,— гинә.

Хаанахн хәлән-хәлән өврәд-живрәд, сән сәәхн хот-хол тәвҗ өгәд гиичлүләд, идәд, ууһад, ханад, цадад, хәрн гигәд босхларн: «Мана аав, мана ээҗ, хаана зергәс, таниг манад ирҗ гиич болтха,— гиҗ сурулла»,— гиҗ келхләнь, хан однав,— гив. Тер долан көвүн хәрәд ирнә.

«Яһвт, одвт?» «Одв». «Гиичлүлв». «Иртн гиҗ сурвт?» «Сурв»,— гицхәв.

Хаанахн аашна. Хан түрүләд, хамг түмн таңһчан дахулад, эн юн

әмтмб, альдас ирәд нутглҗахмб?— гигәд күрәд ирнә. Тагтин амн күртл хойр талаһур йовсн әмтн тер урһата зер-земшәс таслад авад, нег-негндән өгәд түгәһәд, эн юн сәәхн әмтәхн төмсмб гигәд, идә йовҗ күрәд ирцхәнә. Ах-дү долан көвүн дегц гүүҗ һарад, теднә мөрдинь авад уяд, тушад, маляһинь цуглулад авад, бийсинь цуһараг сүүвдәд, көтләд, гертән орулад, үстә кевс делгәд, үсн уга кевс девсәд, цуһараһинь суулһна. Алтн тавгт алтн ухртаг ишксн махнд шүүсинь кеһәд, хаана өөгүр суугсн улст тәвҗ өгв. Үүдн бийәр сууснд мөңгн тавтг мөңгн ухртаг шүүсн давсинь тавлулад ишксн, хотинь тәвҗ өгнә. Зүн бийднь суусн әмтнд сәәхн хар әркинь сеңсн-сеңсәр кеһәд өгнә.

Күндләд, күләһәд, гиичлүләд, теднеиг дуулад, биилдәд, һәәхүләд, көл көлдән согтад унад, дуусад бәәв. Тигәд хаана дор нег алтн ухран дүрчкнә.

Хәрхмн гигәд босцхана. Бәәстн, ааһ ухран тоолҗ авнав, нанд өңгәр өмкрҗ ирсн юмн уга. Тоолҗ авнав гигәд, ааһ ухран авч йовад, хаанд күрч ирнә. Хан нанд юмн уга гигәд, өндс гигәд босна. Не эн юмб, алтн ухр үзәд, хөкр инәдтә юмб, хойр көл заагтан хавчхин ормд, тигҗ хулхалхар, сурхлаг хойр-һурвн чигн ухр өгх биләвдн,— гив. Хан ичәд, чирәнь улагчрад, ю келх үгән олҗ чадад бәәхләг, тенд суусн күүкнь: «Хаана дааһмдк сах болхгов», гигәд келхләнь, мусхлзад, эрлзәд ярлзад, җирлзәд таняд, күргн заяни залхуг таняд, би эдү дүңгән өргн кишгтәһичн медлго, олнд дүрклсн неричн шоодсн, би бурутав, гигәд, боссн күүнә бөрвцә, суусн күүнә сүцә хүрм-нәр кеһәд, таньл үзл болад, эцгләрн таньлдад, буруһан хаяд амрад җирһәд бәәв.

КӨВҮН БӘӘДЛТӘ КҮҮКН

Кезәнә бәәҗ. Нег күүктә эмгн өвгн хойр бәәҗ. Нег цөөкн адута бәәҗ. Тер күүкнь адундан мордхларн, көвүн хувц өмсәд морддг бәәҗ. Гертән бәәхләрн, күүкн кевәр бәәдг бәәҗ. Нег дакҗ адунасн күрч ирәд мөрән барун эркндән уйчкад, гертән хот ууҗ бәәтлнь, уулин кирән шар цоохр мөрнь гериннь барун багцинь чавчад бәәхләнь, ээҗ һарч хәләтн юн аашдгж,— гив. Ээҗнь һарад хәләчкәд, ора деерән ор һанцхн нүдтә ут шар күн аашна,— гив. Күүкн гүүһәд һарад, мөрн деерән мордад оркв. Ээҗ аав хойр нааран һартн,— гив. Гүүһәд һарцхав. Ээҗән авад, зүн өвдг деерән дарад, ааван үснәснь авад, барун өвдг деерән дарад зулв. Зулад йовхлань, тер ут шар күн көөҗ. Күүкн сүвәһәрн уйдад, ээҗ аав хойран алдад оркҗ. Тер ут шар күн ирәд теднинь алчкна. Тер күүкн гертән хәрҗ ирәд, көвүн хувцан өмсәд, мордад һарад, адундан күрч ирәд, адуһан тууһад, нег ик хаана нутг темцәд йовҗ йовад, күрәд ирҗ. Хаана адучнрт күрч ирәд, адуһанниилүлчкәд, бәәһәд бәәҗ. Эдү-тедү болад җирһҗ бәәтлнь, хаана толһа адуч шинҗ тәвәд бәәҗ. Ямаран бәәдлтә күн күүкн болв чигн, хаандан одад: «тенд манд нег күүкн бәәдлтә көвүн ирәд бәәв»,— гиҗ келҗ. «Күүкн болвчн, аңһучлад эрдминь хәләй»,— гиҗ хан келв. Толһа адучнь күрч ирәд, адучнран дахулад, аңһучлад һарад йовҗ одна. Тер күүкиг аңһучлий,— гиҗ келҗ. «Йовҗ йовтн»,— гиҗ күүкн келҗ. Тигҗ келхләнь йовад оч. Күүкн ардаснь мордад һарад йовна. Мордад һарад, хадин гөрәсиг хамх дуудад, көдән гөрәсиг көңк дуудад, нег җимәр гүүлгәд, нег сумар харвад, һанзһлад, һарад йовад хоштан күрч ирнә. Тер адучнр бас күрч ирнә. Хойр-һурвн туула бәрҗ авад күрч ирҗ. Негнь би бәрүв,— гинә, негнь би бәрүв,— гинә. Тигәд цүүглдхлә, тер күүкн келнә: «Та һурвн туула бәрәд авад ирвт. Би мел мөрән даамһарнь ачад, теңнәд күрч ирвв,— гив. Тер толһа адучнь, көвүн кевтә гигәд, санад бәәдг болна. Тигҗ бәәтлнь, хан күрч ирнә. Толһа адучасн: «күүкн кевтәй»,— гиҗ сурна. Тигхләнь «кен медҗәнә, күүкн бәәдлтә көвүн кевтә», гинә.

Тигхлэнь хан: «уснд дахулж̧ одад, өөмэд, эрдминь хэлэтн»,— гинэ. Хаана адучнр оч уснд өөмий,— гинэ. Күүкн уулин кирэн шар цоохр мөрэрн мордад, тедниг дахад һарна. Одад усна көвэд хаана адучнр хувцан тээлэд, уснд орад өөмнэ. Тер күүкн һосан тээлэд, шилвэн хэлэж̧ суухлань, уулин кирэн шар цоохр мөрнь зад татад шуурһ шурулна. Тер адучнрнь гүүһэд уснас һарад хувц-хунран өмсэд, мордад һарад күрч ирнэ. Тер хан: «Гиич кеһэд, эрк өгэд, согтаһад, нег темдгинь хэлэхмн»—гинэ. Тигэд тер адучнрнь эркдэд, гиич кеһэд бээнэ. Тер күүкн мөрэн цулвраснь көтлэд, орад бэрэд сууна. Күүкнд арвн ааһ арз, хөрн ааһ хорз буслһад, хорн-шү кеһэд, далн күн дамж̧лдг далһа шар шаазңгар дүүргэд, мелмлзүлэд авад ирж̧. Тер күүкн авад, уусн болад, цулврар гүүлгэд, мөрндэн өгэд бээнэ. Тер хаана отг-алвтнь цуһар согтад, унад, унтж̧ одна. Тигэд тер күүкн һарад мөрэн хэлэнэ. Хэлэхлэг, мөрн согтад, дээвлэд киисн гиж̧энэ. Тер күүкн мордад һарад далад күрч ирэд, мөрэн өөмүлэд, сергэһэд авна. Тигэд эдү-тедү ж̧ирһж̧эһэд, мөрнь келнэ: «Хаанд одад темдгэн медүлчк»,— гинэ. Не, гигэд, күүкн хаанад күрч ирэд: «би эмгн өвгн хойрин күүкн билэв, тигэд эк эцг хойрим ора деерэн ор һанцхн нүдтэ ут шар күн ирэд алчкв. Би тана адучнрур ирэд, бээһэд бээсм эн». Би күүкн күмб,— гинэ. Тигхлэнь хан: чи мини хатн бол,— гинэ. Тигэд тер күүкн хаана хатн болна. Тигэд тер хан тавн зун шулм хатта бээж̧. Тер тавн зун шулм хатан хадин көндэһүр көөчкж̧. Тигэд тер күүкэр хатан кеж̧ авад, бээһэд бээдг болна. Эдү-тедү ж̧ирһж̧эһэд, тигэд хаанд церглх цаг ирнэ. Хан цергт мордх болад, адундан мөр хэлэнэ. Захин нег му дааһн тааста болм болв. Терүг сурһж̧ өгдг адучнр уга болад бээв. Гергэрн сурһулһж̧ мордн гивчн, му нерн болх гигэд, бээдг болна. Гергндэн күрч ирэд, уулин кирэн шар цоохр мөрэн ас,— гинэ. Гергнь өгшгов,— гинэ. Сурад, дегд сурад бээхлэнь, мөрнь гүүж̧ ирнэ. Гүүж̧ ирэд эзн гергндэн келнэ: «Чи намаг өглго бээдг арһчн уга»,— гинэ. «Чи намаг өг»,— гинэ. Чөдрэн бичэ өг,— гинэ. Тигэд тер гергн күрч ирэд мөрэн өгнэ. Чөдринь сурна. Чөдрэн өгшгов гигэд, көлиннь шуһуд йисн тоха турш һазр малтад, чөдрэн булад оркна. Булчкад, һолин көвэд одад сууна. Тигэд нег зес хоңшарта, зеерң шилвтэ шулм эмгн чөдринь хээһэд олад өгнэ. Тигэд чөдринь авад, мордад йовад одна. Гергнь гертэн хэрж̧ ирэд бээдг болна. Эдү-тедү ж̧ирһж̧ бээһэд, арвн негн алтн чееж̧тэ, мөңгн толһата көвү һарһдг болна. Тигэд тер хаана отг цуһар байр төрэд, хурм-гиич кеһэд, хаанд бичг илгэнэ. Тигэд тер бичгинь авад, нег залу һарад йовдг болна. Тер тавн зун шулм хатдуднь цуһар медэд, өмннь хаалһ деерднь зэрмнь үкр болад, зэрмнь сааһад, чигэ кеһэд, эрк нерэд тэвдг болна. Бичг күргж̧ йовсн залунь күрч ирнэ. Зэрмнь һарад, мөринь авдг болна, зэрмнь залуг сүүвдэд, герт орулна. Зэрмнь дуулад, зэрмнь сөң күргдг болна. Тер залуд цуг цуһар сөңгэн өгэд, согтаһад унтулчкад, өврэснь бичгинь авад умшж̧ үздг болна. Гергнтн алтн чееж̧тэ мөңгн толһата арвн негн көвү һарһв гигэд бичж̧. Тер бичгинь авад һалд шатачкад: «Гергнтн арвн негн хар һалзн кичг һарһв, отгинтн өрэлинь идчкв. Таниг иртл цуһараг идчкн гиж̧энэ»,— гигэд бичэд оркв. Тигэд өвртнь дүрчкдг болна. Тер залунь серэд, мордад һарад ирдг болна. Хаанур үкс гиж̧ орад, бурхн хар толһаһарн бум нег мөргэд, барун өвдгэн дарж̧ сууһад, өврэсн тер бичгэн авад өгдг болна. Гергнтн алтн чееж̧тэ, мөңгн толһата арвн негн көвү һарһв,— гигэд келэд өгдг болна.

Тер бичгинь авад умшж̧ үзэд, амнчн сэн юмб, бичгнь мууха му

юмб гигәд, нохан кичг-мичг болв чигн, цуһар намаг ирх күртл менд бәг, гигәд бичәд оркдг болна. Тер залунь мордад хәрдг болна. Саак тавн зун шулм хатнь әрк өгәд согтаһад унтулчкад, тер бичгинь авад һалд түлчкәд, игж бичнә: «Тер арвн көвүһинь далад хайтн, экинь нег ууһн көвүтәһинь түмн җилә күмсинь өгәд, бочкд тәвәд урсхачктн»,— гигәд бичәд оркдг болна. Тигәд өвртнь дүрәд оркна. Тер залу сергәд, мордад күрәд ирдг болна, бичгинь авад хәләнә. Хәләхлә, арвн көвүһинь далад хайтн,— гиж бичсн болна. Ууһн нег көвүһинь эктәһинь түмн җилә күмсинь өгәд, бочкд тәвәд далад урсхажктн,— гиж бичәтә бәәдг болна. Тигәд хаана отг цуһар ууляд, унҗад, зәрмнь хайхмн гихлә, зәрмнь хайхмн биш,— гидг болна. Тигәд цуһар селвәд, хаана заканас давҗ болшго гигәд, арвинь авч одад уснд шивәд оркдг болна. Нег ууһнинь эктәһинь түмн җилә күмсинь өгәд, далад урсхад оркдг болна. Тигәд көвүд далад йовдг болна. Далан нег булңгарнь көвүднь һарад зогсдг болна. Зогсхлаг, тер көвүнь: «Ээҗ, би девсәд хамхлчкнав»,— гидг болна. «Бичә хамхл», — гиж ээҗнь келнә. Тигҗәһәд усн дунд хамхлҗчкч,— гинә. Көвүнь хамхлчкнав гигәд, көвәднь һарч кевтнәв,— гинә. Тигҗәһәд гүүҗ йовад, бочк девсәд хамхлад хаяд оркдг болна. Усна көвәд өвдгцәнь болҗадг болна. Уснас һарад йовҗ йовад, модар цахлад сег көҗ авад, хоюрн бәәдг болна. Тер мөрнь әәлдҗ медәд, гемтдг болна. Ус чигн уухш, өвс чигн идхш. Тигәд хаана мөрчнь хаанд одад келнә: «Мөрнтн ус чигн уухш, өвс чигн идхш»,— гинә. Тигхләнь хан «көтләд һарад йовул»,— гинә. Тигхләг мөрчнь көтләд һарад йовулна. Уснур чирәд йовад йовна. Ус ун гиҗәхмб гигәд, уснур авч ирәд услна. Услхлаг мөрнь гесцәһән болад, ус уудг болна. Тигәд ус ууҗ һарад көлврдг болна. Көлврҗ босад, хойр көлдәд ишкләд, ишклчкәд гүүһәд һардг болна. Өмнәһүрнь нег полк церг амдад авдг болна. Тер церг деегүрнь тас һәрәдәд һарад гүүдг болна. Гүүһәд эзн гергндән күрч ирдг болна. Күрч ирәд, түндән хоюрн ууляд, у-хә болад, эдү-теду җирһҗ бәәдг болна. Тигҗәһәд мөрнь келв: «Чи намаг ал,— гинә. Алад оошк зүрким авад оркчкад, толһаһим тәәрҗ авад, гериннь өмн бул, сүүлим тәәрҗ авад, гериннь ард хатх, дөрвн шиирим тәәрҗ авад гериннь дөрвн өнцгт бул»,— гидг болна. Тигәд тер гергн көвүһәрн алулна. Оошк-зүркинь авад оркна. Толһаһинь тәәрҗ авад, гериннь өмн булад оркна. Дөрвн шииринь тәәрҗ авад, гериннь дөрвн өнцгт булна. Сүүлинь тәәрҗ авад, гериннь ард булад оркна. Әврән бийнь көвүһән өврләд, кеврдгтнь орад унтна Унтҗ-унтҗ сернә, йисн давхр торһн көшк дотр, нәәмн көлтә зандн ширә деер, кир уга һурвн зун җирн девскр деер девтнә. Гернь ооср-буч уга өрг цаһан өргә болад бәәҗ. Барун бийднь залус шатр-шаһан ард орҗ бәәнә. Зүн бийднь күүкднь-берәд торһ томҗ уйҗ бәәнә. Эк көвүн хойр босн гиҗәхиг үзәд, хаана хатн босҗ йовна гигәд, нег цөгц ус утхад авад ирнә. Һаран уһаһад һардг болна. Һарад гериннь өмнкиг хәләнә. Хурл хурад бәәнә. Гериннь ардан хәләнә. Алтн амта мөңгн йоралта худг бәәнә. Гериннь дөрвн талнь дөрвн зүсн малнь бәәнә. Түүндән эдү-теду җирһҗ бәәнә.

Саак хан цергәс ирҗ. Тер тавн зун шулм хатан авад бәәнә. Тигҗ бәәһәд, нег хойр залу тәвнә. Эн һазрт юн бәәдгҗ гигәд, эргәд хәләһәд иртн, гигәд тәвнә. Тер хойр залу йовҗ йовад, тер эмгнә герт ирнә. Ирхләг гиич кенә. Гиичлүләд тәвнә. Хәрәд йовҗ йовна. Тер көвүнь келнә: «ээҗ гинәв, хаанад однав»,— гинә. «Яһҗ однач»,- - гинә. «Туула болад однав,— гинә. Ноха бәрәд идхлә яһнач,— гинә. Бок-

шуда болад нисэд йовнав,— гинэ. Тигҗәһәд бокшуда болад нисэд йовад одна. Күрч ирэд, хаана герин завгт орад кевтнә. Тер хойр залу күрч ирнә. Хан сурна»: һазрт юн сәәхн юмн бәәнә,— гинә. Тенд нег эмгн бәәнә,— гинә. «Нег көвүтә»,— гинә. «Тигэд терчин сән юмнҗ, оч хәләхинь,—гинә. Тигхләг тер тавн зун хатнь келв. «терүнд орхнь сән юмн бәәдмн»,— гинә. «Юн бәәдм»,— гинә. «Тенд теңгр һазр хойрин шавшлһнд арвн негн алтн ширктә һаха бәәдмн», — гинә. Терүгинь соңсчкад, тер көвүн нисэд хәрҗ ирнә. Терүнәсн зесәр давтад кунуд кеҗ авад гүүһәд һарна. Гүүһәд һарад һахаст күрч ирнә. Күрч ирэд һахасиг шилвәрнь кунудар шавдад туућад авад хәрҗ ирнә. Тер һахаснь алтар баадг бәәҗ. Тигэд игҗ тигҗ бәәһәд, хан дакад саак һурвн залу тәвнә. Һазрт юн сәәхн юмн бәәнә, хәләһәд иртн,— гинә. Тер һурвн залунь һарад йовад күрч ирнә. Тер эмгиг һәәхә бәәҗ, һурв хонад оркв. Тигэд хәрҗ ирнә. Саак көвүн бокшуда болад нисэд күрч ирэд, завгт орад кевтнә. Хан һурвн залуһас сурна: «юн сән сәәхн юмн бәәнә кел»,— гинә. «Тенд нег эмгн бәәнә», — гинә. «Нег көвүтә»,— гинә. «Тиим арвн негн һахас бәәнә»,— гинә. «Алтар баана»,— гинә. «Терчн сән юмб, оч хәләхинь»,— гинә. Тер тавн зун шулм хатднь, терүнд орхнь сәәхн юмн бәәдмн,— гинә. «Юн бәәдмб»?—гинә. «Теңгр һазр хойрин шавшлһнд арвн негн шур делтә, сувсн сүүлтә, зүснь хар һалзн армг ажрһс бәәдмн»,— гинә. Саак көвүн нисэд хәрҗ ирнә. Зес кунудан бәрэд гүүһәд һарна. Тер мөрнүрн күрч ирнә. Негинь салһад бәрэд унна. Наадксинь көөһәд, авад хәрҗ ирнә. Хәрҗ ирэд конюшниктән дүрчкэд бәәнә. Тигҗ бәәхләнь, саак хан дөрвн залу тәвнә. Дөрвн залунь һарад йовад күрч ирнә. Күрч ирхләг дөрвн хонгтан гиич кев. Дөрвн залу хәрэд йовв. Саак көвүн бокшуда болад нисэд, хаана завгт күрч ирэд кевтнә. Дөрвн залунь ирнә. Тенд тиим сәәхн эмгн бәәнә,— гинә. Нег сәәхн көвүтә,— гинә. Арвн негн сәәхн мөрн бәәнә,— гинә. «Терчн сәәхн юмб, оч һәххинь,— гинә, Саак тавн зун шулм хатн келнә, терүнд дорхнь сәәхн юмн бәәдгов»,— гинә. Юн бәәдмб?—гинә. «Тенд һазад далан дунд усн хадин Улан гидг күүкн бәәдмн»,— гинә. «Һал үдлә һарч нааддмн».— гинә. «Алтн оңһцта, алтн хәәвтә»,—гинә. Тигхләг тер хан «терчн сәәхн юмб»,—гинә. Саак көвүн нисэд хәрҗ ирнә. Хәрҗ ирэд, алтар оңһц кенә, алтар хәәв кенә, алтар ааһ кенә. Тер ааһдан дүүргэд әрк авна.

Авад далад оңһц тәвнә. Оңһц дотран әрк тәвнә. Хәәвдәд йовна. Тер хамань бәәдв гигэд йовҗ йовна. Йовҗ йовхлань, хулсна йозурас күүкн һарад ирнә. Күүкн урлдий,— гинә. Хамаран урлдхвдн,— гинә. «Ики тер гер талгшан хулсн үзгднә, тер хулсн күртл урлдий»,— гинә. Кен ард үлдснь нег ааһ ус уй,— гинә. Не, гигэд урлдна. Күүкнь ард үлднә. Келсн үг-керчсн модн гигэд, ааһта әркэн өгнә. Күүкн авад амсҗ үзэд, энчн һашун болдм,— гинә. Өтлтлән ухан уга элмр, буслтлан шөлн уга элмр,— гинә. Далан усн ямаран болдгинь эс меддвч,— гинә. Тигхләнь күүкн ууһад оркна. Уучкад согтад одна. Согтад унтад одна. Оңһцтаһинь сүүвдәд авад, герүрн ирнә. Тигэд эдү-теду җирһҗ бәәнә. Саак хан тавн залу тәвҗ. Һазрт юн бәәнә гигэд, хәләһәд иртн,— гинә Тавн залу һарад йовна. Һарад йовад күрч ирэд, нүднь хальтрад бәәнә. Гертнь орҗ чадад бәәнә. Усн хадин күүкн Улан гидг бер өмнәснь һарад альчуран сажад оркна. Нүднь хальтрхан уурна. Тигэд тавн хонг гиич кеһәд тәвнә. Хәрэд йовна. Саак көвүн бокшуда болад нисnә. Нисҗ күрч ирэд завгтнь кевтнә. Тавн залуг иим удан ю кеһәд йоввт гигэд, засгла харһулн

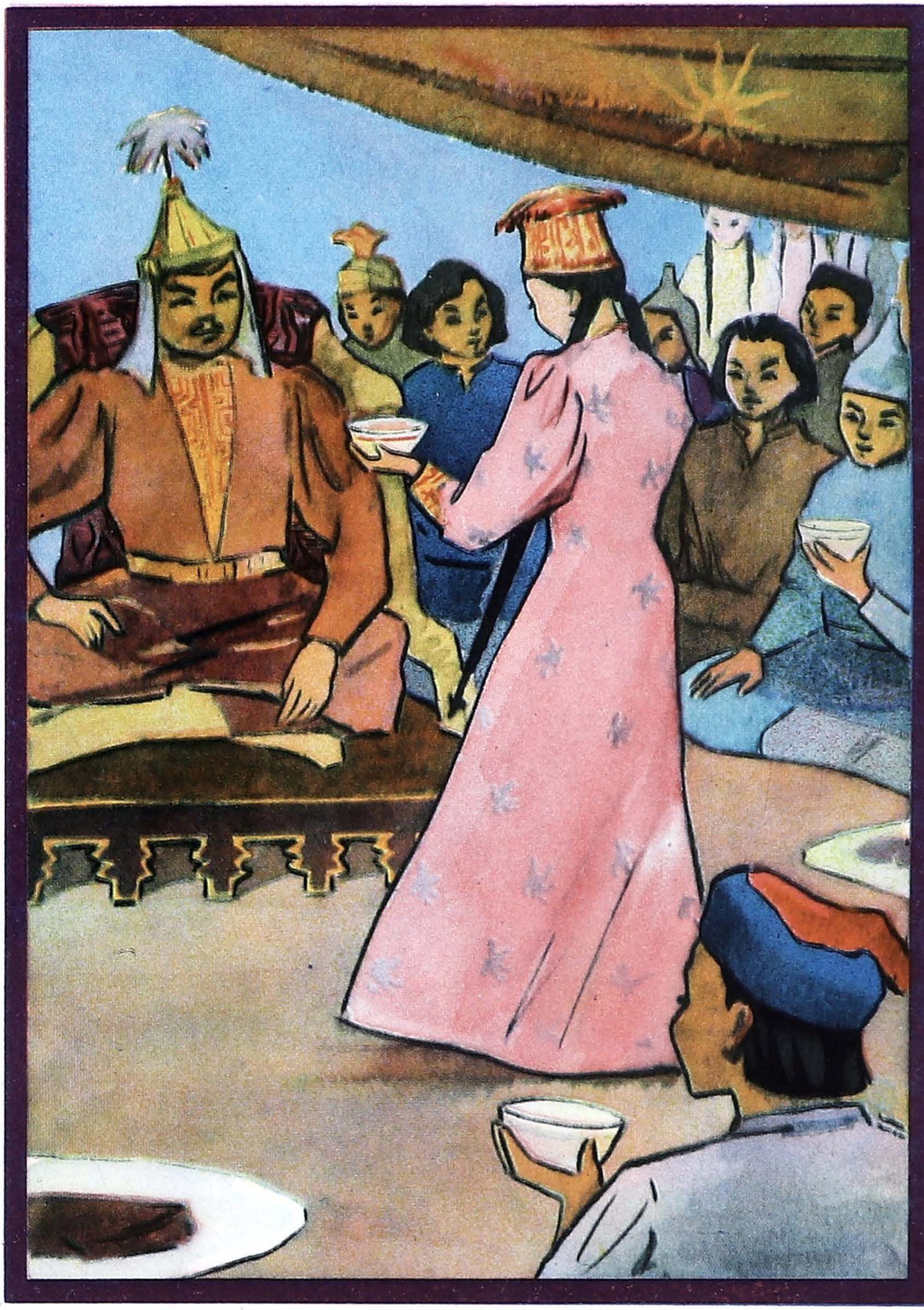

гигәд бәәнә. Тер тавн залу келнә. Тенд нег сәәхн эмгн бәәнә,— гинә. Нег тиим сәәхн көвүн бәәнә,— гинә. Нег тиим сәәхн бер бәәнә,— гинә. Тиим сәәхн һахас бәәнә,— гинә. Нег тиим сәәхн арвн негн ажрһс бәәнә,— гинә. Терчн сәәхн юмб,— гинә. Саак тавн зун шулм хатн терүнд дорхнь сәәхн юмн бәәнүс,— гинә. Терчн сәәхн юмб?—гинә. Далан көвәд арвн көвүн бәәдмн,— гинә. Алтн чееҗтә мөңгн толһата болдмн,— гинә. Арвулн алтн ааһта, мөңгн ухрта болдмн,— гинә. Һал үдлә уснас һарч хотан эдлдмн,— гинә. Ааһнь усна көвәд бәәдмн,— гинә. Теңгр деерәс хот заядар унад бәәдмн,— гинә. Саак көвүн гүүһәд хәрҗ ирнә. Хәрҗ ирәд, алтар ааһ кеҗ авна. Мөңгәр ухр кеҗ авна. Экнь үсән сааһад арвн негн хурс кеҗ авна. Терүгән авад далан көвәһәр йовҗ йовна. Өмннь арвн ааһ бәәнә. Тер көвүн ааһан зерглүләд тәвнә. Тәвчкәд, өөрнь сууна. Теңгр деерәс хот унад, арвнднь кегдәд одна. Тер көвүнәд кегдсн уга. Тигәд тер көвүн арвн ааһас нежәһәд ухр авад, эврәннь ааһд кенә. Кехләг дүүрәд одна. Тер экиннь кесн хурсан теднд цуһарад тәвнә. Тигәд ааһс дигтә дүүрнә. Тигҗ сууна. Усна йоралас арвн көвүн чичрлдәд, ноолдад аашна. Тернь әәһинь соңсчкад, уснур киисәд орад одна. Теднь һарад ирнә. Цуһар тус тустан сууцхана. Нег ааһнь үләд бәәнә. Негмбдн угаҗ гигәд орад хәәнә. Хулсна йозурас тернь бәрчксн кевтнә. Бос, хотан оч уй,— гинә. Тернь намаг хайчкад одлт,— гинә. Тигәд һарч ирәд, хотан ууцхана. Хотан уужаһад, тер көвүн: «эн юмб?»—гинә. Кен медҗәнә,— гинә. Эн мана ээҗин үсәр кегдсн хурсн,— гинә. Али, ээҗдән одий,— гинә. Одий гигәд ааһан сүүвдәд, ухран бәрәд, гүүлдәд һарад күрч ирнә. Күрч ирәд бәәһәд бәәнә. Тер экнь ууляд у-хә-болад бәәнә. Арвн негн көвүн цуһар мөрн деерән һарад, хаанад ирнә. Ирәд һазань чи-бу, би-бу, гилдәд бәәцхәнә. Тигҗәһәд цуһар дегц бууцхав. Чи-ор, би-ор, гилдәд бәәцхәнә. Тигҗәһәд дегц орцхав. Чи-су, би-су, гиҗәһәд зәрмснь буру хәләһәд сууцхав. Зәрмснь зөв хәләһәд сууцхав. Тигхләнь тавн зун хатднь келнә: Эк-эцг уга өссн кевтә, ямаран әср әмтмт?—гинә. Уга, өссиг чи келәч,—гинә. Тигҗ келчкәд, ю келнәч,— гинә. Тигчкәд, һарад мордад оркна. Мордчкад: «хан манад гиичлҗ иртн»,— гинә. Өнчн көвүн күртлән, өлг ноха күртлән иртн, таниг гиичлүлнәвдн»,— гинә. Хан ик кеңкргән цокад, ик отган цуглулад, дундк кеңкргән цокад, дунд отган цуглулад, бичкн кеңкргән цокад, бичкн отган цуглулад, тавн зун шулм хатан дахулад һарад йовна. Һарад йовад, күрч ирхләнь, үүдән татҗ өгв. Орад суув. Оосрбүч уга орг цаһан өргәднь хойрхн күн ирсн болад бәәв. Тигәд сөң күргәд, гиич гиичлүләд, усн хадин Улан гидг күүкн хадмдан ду дуулҗ, әрк өгн гиҗәнә. Тер бер дуулв, яһҗ экнь хаана хатн болжасинь, яһҗ зовлң эдлсинь, цугтнь хаанд дуулҗ өгчкәд, та хадм, би бер гигәд, көгшдин ард орад одв. Тер хан әркинь уучкад, көвүдән цуһараһинь дуудҗ авад, халхаснь үмсәд, тавн зун шулм хатан күзүһинь керчәд, хадин көндәһүр шивәд оркна. Тигәд тер хатан, тер көвүдән авад, боса күүнә бөрвцә, сууһа күүнә сүүцә хүрм-гиич кеһәд, наснаннь туршар җирһәд бәәв.

ХАРТИН ХАР КҮКЛ КӨВҮН

Кезәнә бәәж. Хартин хар Күкл хан чиңгә Мергн ахта бәәж. Хатун-Татун бергтә бәәж. Хар нүдн дүүтә бәәж. Хар хул мөртә бәәдг сәнж. Эдү-тедү җирһж амрж бәәж. Хан чиңгә Мергн ахнь аңһучлад, шовучлад йовад одна. Ардаһурнь Хартин хар Күкл хар булһн дахарн көнҗл кеһәд унтна. Хатун-Татун бергнь толһаһан шүүрднә. Барун цохан гүрчкәд, зүн цохан шүүрдж бәәхләг, һариннь дайллһнас усн өсрәд, хар Күклин барун халх деер тусна. Хартин хар Күкл серләнә. Босад, йосн биш гигәд, бергнәнь барун күкләснь авдг болна. Чи хартин хар Күкл, бергән намаг бергн эс гивч, ахан ах эс гивч, гигәд бергнь керлднә.

Кеер йовсн хан чиңгә Мергн ахнь әәлдж медәд, хәрж ирнә. Дүнь хар Күкл мөринь авс гинә. Бийәсн ах күүһәр мөрән авхулдм угав,— гинә. Һанзһинь буулһхар седнә. Бийәсн ах күүһәр һанзһан буулһадм угав,— гинә. Эврән мөрән уяд, эврән һанзһан буулһв. Үүдинь секж өгхәр седхлә, бийәсн ах күүһәр үүдән секүлдм угав,— гинә. Ширдг девсж өгхәр седхлә, хартин хар Күклиг бийәсн ах күүһәр ширдг девсүлдм угав,— гинә. Эврән девсәд, эврән сууна.

Нег хонна, хойр хонна, һурв хонна. Хан чингә Мергнә зүркн хәәлнә. Хатун-Татун гергнь, «та алдр юунд килңнвт?»—гинә. «Кеер йовж йовхлам, керә начн хойр кел аман долалдж бәәж. Келкәд холвад авад ирс гивчн, цаглшго ик килнцәснь әәһәд бәәвүв»,— гинә Хатун-Татун гергнь: Тотх деер суусн тоть шовуг торһ булһ хойр делгәд бәрәд авс гивчн, цаглшго ик килнцәснь әәһәд бәәвүв»,— гинә. Теруг соңсжасн хартин хар Күкл: «Адуна ах-зах эрмг күргч гүүг тохад унад, оошк зүркинь амарнь һарһад, чикнәнь ашас көлс һарһад авад ирс гивчн, цаглшго ик килнцәснь әәһәд бәәвүв,— гинә.

Гүн ишкләд һарад, хар хул мөрән бәрәд авч ирәд ноктлад, найн товчта олңган татчкад, мөрнәнь сүүләснь авад, барун тотхарнь ору-

лад, һурв бәрмнәд, мөрнәнь туг сүүлинь ут татчкад, ахан ах гиж сандг болхнь, хар хул мөрнәнь сүүлнь күцҗ урһтлнь, Хатун-Татун бергән гиҗ сандг болхнь,— гиҗ келчкәд, гүн ишкләд һарад, күрл мөңгн дөрән дун күрд,— гиҗ соңсгдад, цаһан улв түнтг деер очн мет оч тусад, нүднд нирм, чикнд сард гигәд йовад одна.

Түрд гиҗәһәд, Хатун-Татун бергнь: «Хәәмнь Хартин хар Күкл ах бергн хойраннь нег амн үг далго хамаран йоввч»,— гигәд үүлн өңгтә көк бор мөрән көлгләд, ардаснь көөһәд һарна. Хартин хар Күкл ардан хәләнә. Нег нәрхн тоосн үзгднә. Юн тоосн болхм гигәд, хәләһәд йовна. Мана бергнә суусн суудл чиңгә мен,—гигәд таньна.

Бергнь довтлад күрч ирнә. Барун ам татад, өөрнь йовж йовад келнә: «Хәәмнь хартин хар Күкл, ах бергн хойриннь нег амн үгинь далго йовж йовснчн энв. Чамаг йовж одхла, хан чиңгә Мергн ахчн уурһан дааж адундан күрч чадхн уга, Хатун-Татун бергнчн би суулһан дааж худгтан күрч чадхн угав, хәрич»,— гинә.

Хартин хар Күкл өмнәснь келв: «Залу күн зөрсәрн болдм»,— гив. Тигхләнь бергнь хәрж одв. Хәрж залудан келв. Залунь мөрән унад, некәд һарна. Һарад зөв-зөвәр довтлж йовхлань, Хартин хар Күкл ардан хәләнә. Нег нәрхн тоосн һарна. Эн юн тоосн болхм гигәд хәләһәд йовна. Шидрдәд ирнә. Ахан таньчкад, эн мини ах нойн баав ю хәәж йовхмб?—гигәд санна. Хан чингә Мергн ахнь хурдлулад күрч ирәд, барун ам татад, цулвураснь бәрнә. «Хартин хар Күкл, Хартин хар Күкл, ах бергн хойриннь нежәд амн үг далго йовж йовснчн эн билтәл. Чамаг йовж одхла, хан чиңгә Мергн уурһан дааж адундан күрч чадхм угав, Хатун-Татун бергнчн суулһан дааж худгтан күрч чадшго, хәрий»,— гинә. «Залу күн зөрсәрн болдм»,— гигәд йовна, «Хәрий»,— гинә. «Ода хәршгов гигә бәәхнь, юн хәрий гигәд йовнат» гихләнь, ахнь: «Менд йов»,— гигәд хәрж одна.

Хартин хар Күклиг йова-йовтл, нег ик хар үүлн харлад, күриһәд үзгднә. Йова-йова йовтлнь тер үүлн гиснь ик хаана орд харш өргә бәәж. Өөрнь уулин хар уурца бәәнә.

Тигәд Хартин хар Күкл мөрән хуухта му дааһ кеһәд эврән бийнь нуста му көвүн болна.

Нүднәнь өмн булңгднь бор бокшудан чигән өөр хурж, ард булңгднь хар харадан чигән өөр хурж.

Көкүл долан һунжн үкрин дүңгә нохас баң-баң гигәд, сүүлән шарвадад бәәнә. Тигәд мөрән уйчкад, герт орж ирнә. Тер герин эмгн өвгн хойр: «Көвүн, чи хамаһас йовж йовнач?»—гинә. «Би эцг чигн уга, ах чигн уга, дү чигн уга, игәд тенж йовх күмб, үрн уга күүнд үрн болх, үртә-садта күүнд мухла болж заргдхар йовж йовх күмб», гиснд: «Не, манад үрн уга, манд үрн болич, хәәмнь, чамаг нааран йовж йовхлачн эн нохас яһж эс шуучад, тасчад идчкв, нүднь үзгдх һазрас кү үзхнь амрадм биш»,— гиж келнә.

«Кен меджәнә, намаг үзсн уга» гиснд; Не чи хувц-хунран тәәл гигәд, тәәлүләд, цевр хувц өмскәһәд, тер киртә хувц-хунринь авад, герин шуһуд хайчкна. «Эн мөрнәнь эмәлинь авч, тенд нег тиим булң бәәдмн» гиснд, тер булңгднь мөрән көтлж одад төмрәр төгчәд, болдар боһчад хайчкна.

Тигәд эдү-тедү жирһж бәәтл, хаана көвүд шаһлцна. «Аав-ээж хаана көвүд шаһлцжана, би оч шаһлцнав» гиснд: «Җили, теднчн чамаг цокад алчкх, зуг нааһаснь одад хәлә»,— гинә. Хартин хар Күкл нааһаснь тедүкнәс хәләнә. Асхн ора болад ирнә. Хаана күүкд шаһаһан авад хәрәд одна.

Тигәд тер Хартин хар Күкл герүнь хәрҗ ирнә. Маңһдуртнь күрч ирәд, хаана күүкд алтн аруһарн наадна. Тер Хартин хар Күкл: «Аав,—ээҗ, би оч хәләнәв» гихләнь, у-у, җили цааран, теднчн догшн мундһн юмс болдмн. Чамаг цокад алчкхла яахувдн»,— гинә. «Наа-һаснь тедүкнәр хәләһәд бәәсүв», гихләнь, «Не йов», гинә. Тер көвүн одад нааһаснь хәләнә. Хәләҗәһәд, нег көвүнәннь күзүһинь бәрәд оркна. Күзүнь булһ тусна.

Я, я күзүм, гигәд, толһаһан нег эм деерән оркад, гүлдң-гүлдң гигәд хәрәд одна. Хәрҗ ирәд хаандан келнә. «Үкрчин көвүн күзүһим булһлчкв»,— гинә. «Не наар ги»;— гинә. Үкрчин көвүг көтләд авч ирнә. Авч ирәд барун эркнд суулһна. Хан сурна: «Чи көвүн, мини көвүнә күзүһинь яһад булһлвч»,— гинә. «Ода энл эн, му күүнд му немр болдг бәәҗл. Тана көвүнә күзү булһлдг күн би болхий»,— гигәд, суг-суг гигәд шугшад уульна.

Хан көвүндән: «У-у, җилитн цааран, тана күзү булһлдг көвүн эн болхий», гигәд көөчкнә. Тигәд тер көвүн гертән хәрҗ ирәд хонна. Маңһдур өрүнь хаана алвтас зәңг шуугад ирнә. Хаанахн ик цав кеҗәнә, күүкән хәрд һарһн гиҗәнә. Тигәд тер көвүн: «Аав ээҗ, би тер цав кеҗәснүр однав»,— гинә. «Одхларн үүдндь хәләһәд зогсад бә», гигәд тәвнә. Тер көвүн одна. Одад замин үүднд зогсҗана. Замч келнә: «Көвүн, тер шаңһ авад, мах дарлчк»,— гинә.

Чамд чигн һар бәәнә, чамд чигн көл бәәхм кевтәмб гихләнь, дакад нег келнә. Тигәд келәд бәәнә. Һурв дакад келнә. Бас тигҗ келнә. Замч уурлад, я, ямаран көвүмч, гигәд, шаңһарн даладад цокн гихлә, тер көвүн шаңһинь цеб шүүрәд авад, бийинь цокад, толһаһинь бу цокад оркна. Тер замч толһаһан бәрәд хаанд одна. Хан тер көвүг наар гиҗ авна.

Чи, көвүн, мини замчиг яһад толһаһинь цоолвч?

— Ода энл эн, мууд му немгднә.

— Тана замчин шаңһ дааҗ, тана замчитн цокад толһаһинь цоолдг күн би болхий? гигәд суг-суг шугшад уульна.

— У-у, җили гигәд замчан көөчкв.

Тер көвүн хәрҗ ирәд бәәнә. Маңһдуртнь урлдан болхмн, кен түрүн һарснь хаана күүк авхмн, гигәд зәнг тархаһад, ик дуңган татад, ик отган цуглулад, дунд дуңган татад, дунд отган цуглулад, баһ дуңган татад, баһ отган цуглулад нәр кенә.

Хартин хар Күкл мөрән авч ирәд, эмәлинь тохад, болдар бөһчад, төмрәр төгчәд, буһ цулвринь унҗулад, сәәрәрнь һурв ташад тәвчкнә. Тигәд одад мөрән авна. Сән бийән сәәр талан хураһад, сәәхн бийән чикн талан хураһад, хурц бийән нүдн талан хураһад, хурдн бийән дөрвн хар турун талан хураһад, мегдәһәд бәәнә.

Кезәңк өмсҗ йовсн хувцан дериннь шуһуһаснь тач авад, өмсәд, менд бәәтн гигәд мордад, көлиннь үзүр күрл мөңгн дөрәд күрв,— угай гисн цагт, цаһан улв түнтг деерән очн мет оч тусад, нүднд түрд, чикнд сард гигәд йовад оч. Тигәд хаанад күрч ирн гихнь, хаанахн марһаһан кехәр, усна ки хар һалзн армагудан һолнр,-һолнр гекүләд, чолнр-чомср гекүлксн бәәҗ.

Тигәд цуг цуһарн мордад һарад, дегцдән зергләд зогсад, тендәс хан: «Не»,— гинә. Тигхләг цуг цуһарн дерд гигәд довтлцхана.

Довтлад, түрүн урлданд Хартин хар Күкл сүл зууһад йовна. Хойрдгч урлданднь дөрә зөрәд йовна, һурв эргәд урлданднь үүд булалдҗ йовад, сундлҗ йовсн күүкиг авад сүвдчкәд, довтлад, мөргн цааһур төгәләд, күүкиг авч ирәд, шин тосхгдсн өргәд буулһна. Ти-

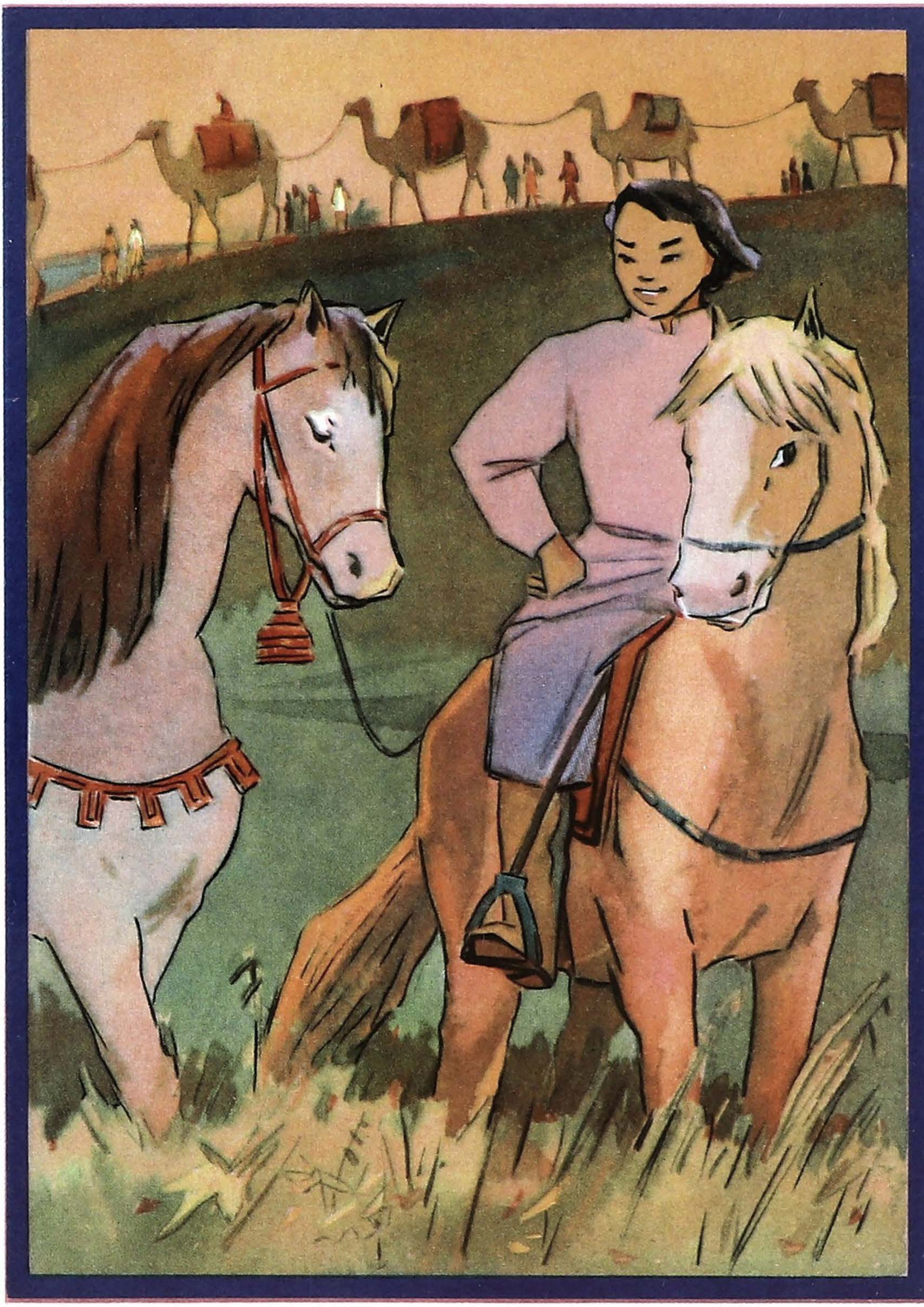

гэд хаана күүкиг бийдән авад бәәнә. Маңһдуртнь цә уутн,— гиж ирхләнь, Хартин хар Күкл залхум күрчәнә, чи оч цә у гигәд, эмән илгәчкнә. Эмнь йовж одна. Тигәд күзүһән унжулад кевтнә.

Өркәрнь нег дөрвн хун һуң-һүң гигәд нисәд одв. Хартин хар Күкл орн деерәсн һәрәдәд, тедниг цугтнь бәрәд оркна. Юн гиж келвт, — гинә. Келтн эс гихлә шуучад, тасчад хайчкнав,— гинә. Чини хар хул мөрнәнчн сүүлнь күцәд урһад бәәж. Тенд ахичн түмн көлтә, түмн һарта, түүкә махн идштә, һазрин күрмин чөткр дәәләд дажрад авчана. Үлдәр чавчлдад, үлднь мөргндән күрнә, жидәр хатхлдад, жиднь бахлуртан күрнә. Тигәд бидн нааран адһмта болад һарсмвдн эн.

Тенд нег ор һанц хун ор һанц күүнә үклнь ямаран болдгж гигәд үлднә. Тер нег баатрнь медхмн болхмн. Терчн кезә ирхмб?—гиснд: маңһдур һал үдин чигәд ирхмн гихләг, тедниг тәвчкнә. Тигәд маңһдуртнь һал үдин чигәд күләж кевтнә.

Күләж кевтхләнь, өркәрнь нег хун һаң-һаң гигәд нисәд, һарн гихләг, таг һәрәдәд бәрәд, кел ю келвч гихлә, чини ахичн түмн һарта, түмн көлтә, түүкә махн идштә һазрин күрмин чөткр дәәләд, дажрад авад йовж одв. Ахичн хар теңгсин йоралд хар моднд хавчулад хайчкв. Хар нүдн дүүһичн, хатун бергичн, авад хәрж одв. Тигәд тер хуниг тәвчкв. Тигәд асхнднь цә уухм гигәд наар гиж ирснд эмдән келнә: «Хан намаг сурдг болхлаг, көвүн һазран хәәжәнә, күлг ижлән хәәжәнә»,— гиж кел гиснд, гергнь оч келнә. Тер мин, мин,— гинә хан. Күрч ирәд нөкртән: хан нанд зөв гиж келв,— гинә.

Не би маңһдур өрүндән өрүһәр босад йовхв. Чи утар зурсндм нүүһәд, төгргәр зурсндм бууһад йов. Чамаг мал ав гихләг, чи темәнә ботх, мөрнә унһ, үкрин туһл, күүнә көвүд күүкд, һахан күүкд, хөөнә хурһд тигәд ав. Бичкн күн бичкнәс авн өсдмн,— гинә. Тигәд Хартин хар Күкл маңһдур өрүнднь босад, мөрн деерән мордад, герән темцәд хурдлулна. Гергнь өрүн цә уучкад һархларн не менд бәәтн, гигәд, йовжанавдн гихләнь, хан: «не мал ав»,— гив.

Үкрин туһл, темәнә ботх, мөрнә унһ, хөөнә хурһ, күүнә көвүд-күүкд тигәд кевтнь авад һарна. Күүкдән дахад цуһар һарна. Хаана хатн һарад даальңгарн хүрү-хүрү гигәд һурв дайлна. Цааһаснь хан «болх»,— гинә. Тигәд тер Хартин Хар Күклин хатнь утар зурсндань нүүһәд, төгргәр зурсндань бууһад йовна.

Тигәд Хартин Хар Күкл довтлад гертән хәрж ирнә. Гернь өркәрн цумрсн бәәнә. Гериннь ард дееврин чиңгә шар бичг бәәнә. Авад умшхлань: Я, хәәмнь Хартин Хар Күкл, ах бергән санж хәрү ирдг, болхнь иддг-уудг хотчн дериннчн шуһуд бәәнә. Өмсдг-зүүдг хувцнчн көлиннчн шуһуд бәәнә,— гиж бичәтә болна. Хувц хунран авад өмсчкәд, дериннь шуһуһас хот-хоолан авад идж ууна. Тигәд дакад мордад һарна. Мордад һарад, Хар теңгсин көвәд күрч ирхлә, нег нүдн уга шар-хар цурх үкс гигәд мең шүүрхләрн, һарад ирж. —

Хартин Хар Күкл намаг түлкчкич, гинә. Чини ахичн олж өгнәв,— гинә.

Чи мини ахим олж өгхләчн эн сохр нүдичн эдгәнәв, эс олж өгхләчн үлдсн нүдичн сохлнав,— гинә.

Не, наар ор, йовий,— гинә. Мөрән текин шаһа кеһәд цеглчкәд, орна.

Тер цурхин ардас цурх болад йова-йова йовж Хан чиңгә Мергниг олад ирнә. Хавтхасн үүд-түүд күрдго үүлн цаһан эмән түркәд эдгәчкәд, ахан авад, Хар теңгсин көвәд ирхлә:

Ямаран удан унтув гигәд, махлаһан сажад, ахнь босад ирнә.

Тигәд хоюрн у-хә болад, мөрн деерән сундллдад һарад хәрнә. Хәрәд, үлдсн хотан ууһад, терүнд суухлань, шард-пард гигәд, Һартин хар Күклин эм нүүһәд күрәд ирнә.

Хартин хар Күкл муха хар үлдән авад, гүүһәд һарч ирәд: «Кемч? — гигәд, гергнүрн гүүж күрч ирәд, чавчнав, кемч,—гихләг: Чавчхд йилһл бәәнү, өмнк цар чолуһан чавчхнтн»,— гинә.

Цар чолуһан чавчад оркна. Цар чолун хойр әңг болад одна.

Тигәд гергән таньна.

Терүнәсн әркдәд, ахан согтаһад, түмн һарта, түмн көлтә, түүкә махн идштә һазрин хар күрминүр одв. Одад, һазаһур аңһучлж йовсн ах-дү долан маңһсиг алад, ах-дү тавн маңһсин гергдинь үлдәрн чавчад алчкад, Хатун-Татун бергән авад, Хар нүдн дүүһән авад, алтн-мөңгинь авад, мал-геринь авад, нүүһәд хәрәд күрч ирәд амрад җирһәд бәәв.

АЛТН ШАР ЦООХР МӨРТӘ АМН ЦАҺАН

Кезәнә бәәҗ. Эмгн өвгн хойр бәәҗ. Хаанахниг алг буһ, өлг буһ идж йовдгж гигәд, хаанахн отгасн нүүж. Эмгн өвгн хойр алгч гүүтә хар цоохр үкртә бәәҗ. Хар цоохр үкр деерән сундлад, төмр өлгәтә көвүһән үкрин сүүләс уяд, герән алгч гүүндән ачад, һарад йовв.

Зуур хонҗасн һазртан ардан хәләхлә нь, нег ик тоорм гихлә тоорм чигн биш, утан гихлә утан чигн биш, һал гихлә һал чигн биш, юн-күнь медгдхш. Эмгн өвгн хойр дән гиҗ медәд, көвүһән хайн гиҗәһәд, эргәс уру көлврүләд оркв.

Цааран һарад эмгн өвгн хойр дакад нег хонв. Хонсн һазртнь алгч гүнь унһлв. Алг унһн һарв. Тер унһнь көкән көкл уга хәрү гүүһәд һарв. Я, хәәмнь, цаачин дән аашна, көк-көк — гив. Унһн ардан хәләл уга гүүһәд йовад одв. Тер көвүг эргәс уру көлврүлчксн һазрт күрч ирәд, әмд бәнч,— гив. Бәәнә гигәд, зуурм һарсн ямана ишкин ду һарв. Унһн дөрвн туруһан салвртл чавчад, тер эргиг талюлад оркв. Көвүг төмр өлгәтәһинь амндан зууһад, авад һарч ирв. Төмр өлгәһинь чавчад хамхлв. Көвүн босад алг дааһиг күзүдәд теврәд уульв.

Һун күрсн мөрн болсн болхнчн, һуч күрсн залу болсн болхнь яһнав гигәд, һунн наста нилхин бәәдл һарһаһад, өскәлдәд ууляд одв. Алг унһн, цааран хәлә,— гиҗ көвүнд келв. Көвүн цааран хәләв. Унһн һун күрсн мөрн болад, эврән бийнь һуч күрсн залу болад одв. Мордад, жолаһан алдтлан уульв. Юунд уульвч?— гив. Кенә көвүмч, нернчн кемб гихлә?— юн гихв, гигәд уульв. Кен сурсн хамгт: алтн шар цоохр мөртә Амн Цаһан гидг залу болдув, гигәд келж йов,— гив.

Аав-ээҗән хәәхв, амрг-иньгән хәәхв, гигәд бирд тәвәд көвүн уульв. Амрг иньгән хә,— гив. Көвүн алтн шар цоохриг аминь татад, хойр-һурв хурдлулад, гүүлгәд һарв. Мөртә күн бууҗ һәәхм, йовһн күн сууҗ һәәхм, тиим сәәхн залу болад одв.

Нег хаана отгт күрч ирәд, хаанаһур орв. Хан, күргн эс болхнь нааран су гигәд, нәәмн көлтә алтн ширәһәсн буучкв. Күргн болхнь— күргн чигн болад бәәхв,— гиж көвүн келв. Не күргн чигн бол гигәд, хәврһдән ооср бүч уга орг цаһан өргә бәрүлж өгәд, отхн күүкән өгәд бәәлһв. Алтн шар цоохр мөрән барун багц тусаснь уяд хонв.

Генткн серн гихлә. Амн Цаһан, бос, алтн шар цоохричн авад йовж одв, гигәд, орклдад, шуугад одв. Амн Цаһан босад, хурдлад һарв. Һаза һарад ирхлә, алтн шар цоохр бәәһә бәәнә. Хәрү орад ирхлә гергнь уга бәәж. Я, яһлав, теңгрт ю келәв, һазрт ю келәв гигәд, му ду һарһад оркдад ууляд одв. Чамд терүнлә әдл шивгчн олдх, бичә ууляд бә,— гиж хан хатн хойр күрч ирәд келв. Хамаран одсн үзгинь зааж өгтн,— гив. Чи ода күцж авч чадхн угач. Терүгичн теңгрлә теңслцәд, һазрла һацлдад һарһсн, һазрин хар Күрм,— гидг күн авад йовж одла. Бичә кө, чамаг тәвдг һазр уга,— гив. Үкв чигн некж йовад үкнәв,— гив.

Не, энүнәсн һарад нарн шиңгх үзгүр һарад йов. Нарн шиңгх үзгт нег шавр тагтин эрг деер, наад бийднь тавн күн тавн моһлцг шаврта зогсчах, цаад бийднь нег тавн моһлцг шавр бәрсн зогсчах, шивсән унһал уга тәвдмн биш. Түүнә цань модн тагт. Модн тагтин наад бийднь арвн күн арвн саадгта бәәх. Түүнә цань алтн тагт бәәх. Алтн тагтин наад бийднь зун залу мөртә, зун малята, зун үлдтә бәәх. Тедн нүднднән үзгдсән алдмн,— гив.

Тигж келәд, күүкнәнь алтн билцгинь өгв. Көвүн авад хавтхлчкад, гүүлгәд һарв. Алтн тагтинь хурдлулад һарв. Цань һарад йовж йовхлань нег хойр нүцкн күн бий бийән таслад идж йовж.

Теднд буйн гигәд, аң арат, зүсн-зүүл хот өгчкәд, цааран һарад йовв. Нег алтн амта мөңгн йоралта худг бәәж. Тер худгт күрч ирәд, амн деернь бууһад, алтн шар цоохран услад, көк деевән өвснд тәвчкв, көвүг амрч кевтхлә нь, Күрмин зарц күүкн ус авч йовж. Тер күүкн хәләһәд, эн юн гидг сәәхн залув, юн гидг сәәхн мөрмб?— гигәд өврәд бәәж. Көвүн босад, күүкн уснасчн уунав, гиж, уужаһад, дотрнь алтн билцгән хайчкв. Күрмин гергнә һарт, ус кеж өгхләрн, чиб-чиб гилгәд, дусаһад күүкн кеж өгв. Күрмин худгин усн чилсмб? — гигәд, уурлад одхла, күүкн шард гүүлгәд кечкәд, гүүһәд һарв. Тер алтн билцг гергнә һар деернь тусв.

Күүкн наарлчн гигәд, цадтлнь цә-боорцг өгәд, ю үзвч, ю соңсвч?— гив. Худгин амн деер сәәхн мөртә, сәәхн залу бәәнә,— гив. Гергн билцгән таньчкад, нег доньжг цә авад, нег даальң боорцг авад, худг талгшан гүүһән һарв. Худгт күрч ирв. Хәәрн, хәәмнь минь, хамаһас күрәд ирвч, хәр эрт, нанла әдл гергн хамаһас болв чигн олдх,— гигәд гергн келв. Үкх болв чигн чини төлә үкнәв, әмдрв чигн чини төлә әмдрнәв,— гив.

Не тигжәтлнь, Амн Цаһан ирсмб, гигәд аңһр, аңһр инәсн эзн аашна. Наар,— гив. Һазрин холас йовсн юмн ундасж, өлсж йовх гигәд, долан хонгт барун бийдән бор гер бәрж өгәд амрав. Долан хонг амрчкад, ноолдий гигәд һарад йовв. Эжго эрм цаһан теегт күрч ирәд ноолдв. Мөрнлә нь мөрән цацулхла, хуухта му дааһн болад бәәв. Бийлә нь бийән цацулхла, долан наста күүкд болад бәәв. Ноолдв. Бун бәәж шүүрлдәд, бухин арсн шалвриг бульчң күртлән эвкәд, тәкин арсн шалвриг такм күртлән эвкәд, таш-баш бәрлдәд, ташан нүкәр дегәллдәд ноолдад бәәнә. Амн Цаһан әрә торч йовтлнь, Амн Цаһана алтн цоохрнь арһмждан көлән ораһад унад одв. Мөрм минь үкжәнә гигәд, мөрнүрн гүүһәд күрәд ирв. Би хар һазрин Күрмин

мөрнәс эзнәннь әминь сурҗ авув,— гиҗ мөрнь келв. Тигәд худлахар, чамаг үзҗ иртхә гигәд киисләв. Толһа деерәснь һурвн солңһ болсн юмн теңгр өөдән гилвкәд бәәх. Терүгинь арһлҗ чавчҗ үз,— гив.

Көвүн әрәхн үлдән суһлҗ авад, толһа деегүрнь хүрүләд авв. Һазрин Хар Күрм хард гигәд унад одв. Көвүн алтн шар цоохран унад, Күрмин күрң һалзн мөринь көтләд, отг таңһчинь нүүлһәд, авад һарв. Зуур хаалһ деер саак хойр өвгн барань өмң йирн йисн алд там малтчксн, деегүрнь цаһан ширдг делгчксн бәәҗ.

Ачд ач кесн, туст тус кесн көвүн өөдән суутн,— гигәд, суулһв. Одад суухларн тамд унад одв. Өвгд гергинь авад, отг таңһчинь нүүлһәд, бийдән авад бәәв. Алтн шар цоохр мөрнь тенд нег хаана нутгт йирн йисн алд тевгтә күүкн бәәдгҗ гихләг, хурдлад һарв. Тер хаанд күрч ирәд, хаана герин өмн бийәр цемшәд бәәв. Юн гидг мөрм эн?— гигәд хаанахн өврәд бәәв. Нег сән баатрин мөрн, болх. Кен хүвтәдмвдн бәргдх гигәд, ик кеңкргән цокад, ик отган цуглулад, дунд кеңкргән цокад, дунд отган цуглулад, өнчн көвүн өлг ноха күртл цуглулад, нежәд нежәдәр йовулв. Хойр отгиг негн күртлнь йовулв. Нег чигн күн бәрҗ чадсн уга. Хан хатн хойр одв. Бәрҗ чадсн уга. Хаана хойр ик күүкнь одв. Бәрҗ чадсн уга. Хаана бичкн күүкнь одв. Бәргдәд бәәв.

Күүкм хүвтә күүкн гигәд, альков, күүкн, унҗ үзлчнь,— гив. Күүкн унад оркв. Йовдңнулҗ үзлчн,— гив. Йовдгнулв. Шөлн деер хурсн хорһн мет мелмлзәд бәәв. Альков, күүкн, хатрҗ үзлчн. Хатрулҗ үзв. Усна дольганла әдл хатрв. Альков, күүкн, довтлҗ үзлчн. Күүкн довтлв. Мөрн авад зулв.

Зулад Амн Цаһана унсн тамин амн деер авад ирв. Энүнд эзм кевтнә. Тевгән орулҗ татад һарһҗ өгич,— гиҗ сурв. Күүкн татад һарһад оркв. Эцгнь күрч ирәд, юн гидг мөрмч?— гиҗ сурв. Эзм тамд унҗ одхлань, тана күүкн ут тевгтә гиҗ зәнг соңсад, оч авлав,— гив. Не, сән гигәд, күүкән авад хәрәд одв. Амн Цаһан хойр өвгиг алад, гергән авад, отг таңһчиг хаанаһур нүүлһәд авч ирәд, боса күүнә бөрвцә, суусн күүнә сууца хүрм гиич кеһәд, нәр наад кеһәд жирһәд бәәв.

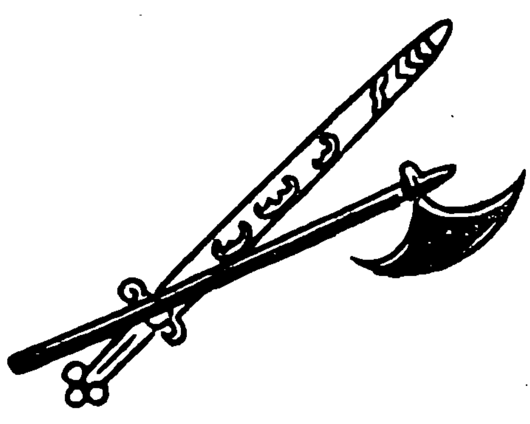

ИЖЛИН БАЙН КӨВҮН

Кезәнә нег цагт Ижлин байн, Зан байн гидг хойр байн бәәж. Тер хойр байн нег өдр адунурн мордад һарч. Ик шуурһн болад, цасн орад бәәхләг, тер хойр төөрәд, хоюрн харһж ирәд, Зан байнь: чи кембч?— гинә. Тернь би Ижлин баймб,— гиж. Ижлин байнь Зан байнас — кембч?— гиж. Зан баймб,— гиж. Терүнәсн бухин толһан чиңгә һанзд боодг-боодгарнь тәмк тәвәд, буурин толһан чиңгә цог тәвәд, бурд-бурд ута һарһад, татад суув. Зан байнь мини гергн күнд билә, нанд зәңг өгхәр аашх кевтә,— гив. Ижлин байнь — мини гергн чигн күнд билә, нанд чигн зәңг өгхәр аашх кевтә,—гив. Зан байн келнә: Хойр көвүн һартха, ах дү хойр болтха, хойр күүкн һархнь эгч дү хойр болг, күүкн көвүн хойр һархлань хоюрн худ болий,— гиж келәд суув. Тигж суутлнь, хойр күн зәңг авч ирв. Зан байнаһас күүкн һарв, Ижлин байнаһас көвүн һарв,— гив.

Тигәд Ижлин байн, Зан байн хойр гертән хәрж ирәд, боса күүнә бөрвцә, сууһа күүнә сууца гиич хүрм кев. Тигж җирһжәһәд, Зан байн зо һатлад нүүж одв. Ижлин байн арднь бәәһәд бәәв. Ижлин байна көвүн һунн нас күрчкәд, экәсн сурв: та нанд алтн аару өгтн. Би хаадудин көвүдлә оч шаһа нааднав,— гив. Экәсн алтн аару суржавад, хаадудин көвүдүр одад наадв. Нааджаһад ааруһан чиләд одхла, нег манжас ааруһинь булаһад авчкв. Тер манж көвүг — чи мини аару булаж авхд сәнч, күүкнчн чамаг һолчкад йовж одсмн. Күүкән оч авхнчн,— гив. Тигхләг ааруһинь манжд өгчкәд, гертән хәрж ирәд, адундан одад, адунасн мөр шалһж унад, терүнәс һарад гүүлгәд йовв. Гүүлгә-гүүлгә йовтлнь нег бор гер үзгдв. Тер герүр күрч ирәд, тедүхн мөрән чөдрлчкәд, ханцан шамлад, хормаһан хавчулад, маляһан бәрәд, әрәхн күрч ирәд, геринь өөр зогсчкад хәләв. Баранань өмн нег көл уга чон кевтнә, барун бийднь олн чонмуд кевтнә.

Тер көвүн мөрндән күрч ирәд, мөрән унчкад, цааран довтлад һарв. Чонмуд үзчкәд, көөһәд һарв. Тер көвүн нег һолд орчкад, мөрән чөдрлчкв. Экнь нег тулмта цаһан өвс өгсн бәәж. Тер тулмта өвсән эмәл деерән оркчкад, занчарн хучад оркв. Тигчкәд, бийнь цааран зулад һарв. Чонмуд ардаснь көөһәд, күрч ирәд, тер тулмта өвсиг идчкәд, мөринь идчкәд, дакад көвүг көөһәд һарв. Тер көвүн давшад нег удн деер һарв. Тер чонмуд күрч ирәд удиг шөргәв. Тигчкәд дөрвн чон көл уга чондан илгәв. Көл уга чонинь авч ирв. Көл уга чоннь удиг мерж-мерчкәд, нег шөргәв. Удн ширд гигәд бәәв. Нег нохан дун һарв. Бaң-бaң гигәд хуцад бәәнә. Чонмуд хурдлад һарчкад, дакад күрч ирәд, мерж-мерчкәд, шөргәһәд оркхла, удн нәәхләд әрән гиж торв. Дакад хуцад оркв. Чонмуд хурдлад һарчкад, дакад шөргәһәд оркв, удн унн алдад торв. Нохан дун өөрхн хуцад оркхлаг, чонмуд йовад одцхав. Нег мөртә өвгн үкрин чигә ноха дахулсн күрәд ирв. Чи көвүн хамаһас йовх көвүмч? Хамаран оч йовнач? Энүнд әмтә күн йовдг һазр биш,— гив.

Би Ижлин байна көвүмб. Зан байнаһур оч йовнав,— гив. Өвгн көвүг мөрн деерән авад хәрж ирв, хот-хол уучкад, көвүн өвгнд келв: Бидн эн чонмудиг оч алий,— гив. Тигхләг өвгн келв: мини ноха цугтнь алх. Нег хар һалзн чон бәәдмн. Тер чониг мини ноха чигн диилдмн биш, чон мини нохаг чигн диилдмн биш. Тер хойриг ноолдхлань, бичә тукр,— гив. Көвүн не,— гив. Терүнәсн көвүнд нег мөр унулад, хоюрн һарв. Һарад йовад, тер чонмудиг чиләһәд, хар һалзн чонла ноолдв. Ноолда бәәтлнь, сө болв.

Эмәләрн дер кеһәд, хоюрн унтв. Чон ноха хойрин адг аранаснь дөрвн эктә түүмр шатв. Тигж бәәхлә, көвүн тукрад оркв. Нохань күзүһинь теврәд. Өвгн уульв. Көвүн ода эн ноха уга болхла, намаг чон идчкх гигәд уульв. Тигхлә көвүн эн нохаһан хамаһас авлат? — гив? Зан байнаһас авлав,— гив. Не, би танд тиим ноха асрж өгсүв,— гив. Тигәд хоюрн хәрж ирәд, тер көвүнд нег мөр бәрж өгв. Унчкад цааран гүүлгәд һарв. Йовж йовтлнь, нег хар һалзн чон гүүһәд аашна. Тер чон күрч ирәд, көвүнлә ноолдв. Ноолда-ноолда бәәж, көвүн тер чонин бахлураснь бәрәд, бахлуринь бооһад алв.

Чон көвүнә бахлураснь хазад оркна. Көвүн мөрән тохад, мөрн деерән мордв. йова-йовтл, Зан байна бәәшң көкрәд үзгдв. Бахлуран боочкад, Зан байнаһур хурдлулад һарв. Тигж йовад, көвүнә әмнь һарад одв. Көвүн әмнь һарсн бийнь мөрн деерән йовад йовв. Мөрнь гүүһәд, Зан байнаһур темцәд һарв. Зан байн отган төгәлж йовад, көвүг үзәд, эн нег уга юмн биш, үксн күн аашх кевтә, гигәд олн әмт цуглулад, хаалһин хойр талаһур зогсав. Күрәд ирхләнь, цалм хаяд бәртн,— гив. Күрәд ирхләг цалм хаяд бәрв. Бәрәд уд-түүд күргдго үүлн цаһан эм түркәд, эдгәчкәд, жирһж бәәһәд, Зан байна күүкнь өрүнәс асхн күртл зун амта кетч уйв. Асхн нарн орн гигәд ирхлә, кетчиннь нег амиг дуусад уга бәәж. Тер күүкн нариг одад товчлчкв.

Кетчән дуусчкад, нариг тәвчкв. Көвүн күүкндән келв: көлгн ижлән санв, көвүн герән санв,— гиж эцгдән кел,— гив. Күүкнь эцгдән келв. Тиим болхмн, гигәд, боса күүнә бөрвцә, сууһа күүнә сууца гиич хүрм кев. Долан темәтә аца ачв. Зан байн: күргн дуртаһан ав,— гив. Нанд юмн керг уга, нег нохан кичг өгтн,— гив. Ав,— гив. Терүнәсн хәрәд һарв. Зууран хонж бәәтлнь, өркинь нег юмн авад шивчкв. Тер көвүн босн гихләг, гергнь тәвлго бәәв. Гергән ардан шивчкәд, хурдлад һарад одв.

Нег күн теңгр өөдән терүг авч одв. Авч одад, халун тамд дүрх-

лэнь, халха, гигэд оркв. Киитн тамд дүрхлэнь киткэхн гигэд оркв. Хадин хурц адруһар чирв. Я-ях, гигэд оркв. Нариг зогсаснтн кен билэ,— гив. Тигхлэнь би бишв гив. Мини гергн билэ,— гив. Гергинь авч ирэд киитн тамд дүрв. Тагчг бээв. Халун тамд дүрв. Тагчг бээв. Хадин адрустаһарнь чирв. Тагчг бээв. Не, игхин төлэдэн товчлжч гигэд, хойраднь эркэрн эдс өгэд, зу наслтн,— гив. Терүнэс кичгэн өвгнд асрҗ өгэд, цааран гертэн хэрэд, хэрҗ ирхлэ, эк эцг хойрнь көгшрэд бээж. Боса күүнэ бөрвцэ, сууһа күүнэ сууца гиич-хүрм кев. Тигэд амрад җирһэд бээв.

МИС НОХА ХОЙР

Кезәнә нег цагт эмгн өвгн хойр нег көвүтә бәәҗ. Тер көвүнь нег һаһата бәәҗ. Нег дакҗ тер көвүн нойнд оч заргдв. Җилдән нег деншгәр көлсинь өгдг бәәҗ. Тер деншгән авч ирәд, худгт хайчкҗ Дакад одад заргдв, бас деншг авв. Тер деншгән авч ирәд худгт хайчкв. Бас оч заргдв. Җилдән деншгәр заргдв. Дакад җилдән хойр деншгәр заргдв. Тер мөңгән авад гертән хәрҗ ирәд:

— Баав, баав, би ярмас оч цар худдҗ авнав, терг худдҗ авнав, мөр худдҗ авнав,— гигәд һарад гүүв. Гүүҗ йовтлнь, нег мишгтә юм үүрсн күн йовҗ йовна. Терүнлә харһв.— Мендвт, хамаран йовҗ йовнат,— гиҗ келснд,— мис авч йовнав,— гив. Залу наста цагтан хулһн бәрдг билә, көгшрхләрн хулха кедг болв, энүг цокҗ алнав,— гив. Цокҗ алхар нанд өгтн,— гив. Тигҗ келхләнь, тернь өгв. Тер көвүн нег деншгән өгв. Тигәд мисән авад йовв. Йовҗ йовхлань, нег күн ноха көтлҗ йовсиг үзәд, терүнлә харһв. Мендвт,— гив.— Менд! Эн нохаһан хамаран авч йовнат?— гив. Залу наста цагтан туула бәрдг билә, көгшрхләрн, хулха кенә, энүг алнав,— гив. Алхар нанд өгтн,— гив. Тернь өгв. Хойр деншгән өгв. Нохаһан авад йовҗ йовхлань, нег моһаг көвүд төгәләд авчксн, модн уга болад зогсҗаснь үзгдв. Тер көвүн теднүр одв. Үкртән одцхатн,—гив. Теднь зогсад бәәв. Һурвн деншгән өгчкәд, моһаһинь авад һарв.

— Манад оч гиич болтн,— гиҗ тер моһань келв.—Не, гигәд, һарад йовв.— Мана аав-ээҗ танд алтн билцг өгх, бичә автн, юн кергтә гихләнь, чолун эрднь кергтә,— гитн, гиҗ моһань келв.— Чолун эрднь манд уга — гихләнь,—танд эс бәәсн чолун эрднь, нань кенд бәәхмб?— гиҗ келтн.— Не — гигәд одв. Тер эцг-экнь гиичлүләд,

алтн билцг өгв.— Авхшив,— гив.— Ю авнат?— гив.— Чолун эрднь авнав,— гив.—Чолун эрднь уга,—гив.—Танд эс бәәсн чолун эрднь нань кенд бәәхмб?— гив. Тигхләнь һарһад өгв. Тер чолун эрднән авад йовв. Йова-йова йовтлнь гесгнь өлсәд ирв. Ардаснь тер моһа күцәж ирәд: ю сансан эрднәсн суртн,—гив. Тернь хот сурв. Юн сансн хотинь күцәж өгв. Хотан идәд, мистән, нохадан чигн өгәд, тигәд гертән күрч ирв. Экнь уурлад; цар, тергн, мөрнчн али?— гив. Баав-баав, бурхндан мөргтн,—гив. Бурхндан мөргв. Юн сансинь чолун эрднәсн сурв. Сурсинь күцәв. Һаһадан хотинь өгәд келв: «Оч хаанд келтн», тиим көвүн тана күүкнд келхәр седжәнә, гигәд келтн — гив. Одад келв: «Сән юмний, му юмний терчин—гиж хан сурв. Му юмн биш,— гив. Мини герәс сән, талдан хаадудин герәс сәәхн гер кетхә,— гив. Не тер һаһань хәрж ирәд, көвүнд келв: «Мини герәс, талдан хаадудин герәс сәәхн гер кетхә!»—гив. Тигәд күүкән өгнәв гинә,—гив. Тер көвүн чолун эрднәсн сурад күцәв. Дакад һаһаһан илгәв. Һаһань хаанд оч: «Күцәчкв» — гиж келв.

«Мини герин үүднәс эврәннь герин үүдн күртл алтар тагт тәвтхә, хойр талаһурнь альм, кедм тәртхә»,— гиж хан зәрлг болв.

Тер һаһань хәрж ирәд, тер ач көвүндән: «тигәд хан зәрлг болв»,— гив. Көвүн күцәчкв. Хан күүкән өгв. Күүкинь авад, эдүтеду жирһжәһәд, тер күүкнь ондан хаана көвүнд дурта бәәж. Тер көвүн нүүрән уһажахлань, күүкнь: «Альков тер чолун эрдниг өглтн»,— гив. Өгв. Тер күүкн авад: «эн нөкрм далан телтрт оч тусх болтха, эн гер-малнь уга болтха, тер хаана көвүнд би күрх болтхха»,— гиж санв. Тер сананъ бүтв. Нөкрм далан телтрт оч тусв. Бийнь тер өмнк дурлдг көвүндән одв. Мал-гернь уга болж одв. Көгшн эк-эцг хойрнь үлдв. Мис ноха хойрнь эзән хәәй гигәд, һарад гүүлдв. Гүүлдәд далан көвәд күрч ирв. Миснь үнрчләд, эзән бәәсинь медв. Мис ноха хойрвт гиж келснд, э,— гив. Арһлж чолун эрдним авч ирж үзтн,— гив. Мис ноха хойр гүүлдәд тер гергнүрнь күрч ирв. Унтж кевтж. Миснь орхан хәәв. Тер гертнь бәәсн күүкн герүр тәвчкв. Тер күүкн: «биил»,— гив. Мис биилв. «Дуул»,— гив. Дуулв. Асхн мис һарв. Һарад нохатаһан хулһн хәәв. Хәәһәд, олад мис авч одв. Авч одад, тер эмин амн деер тәвв. Ог гигәд бөөлжәд, һарһад, оркв. Тигәд тер мис чолун эрдниг амндан үмкчкәд, мәәләд бәәв. Һазаран тәвчкв. Мис ноха хойр далаһур гүүлдәд күрч ирәд, миснь орнав,—гив. Нохань гегс чамаг цокх, би авад орнав,— гив. Жили цааран, чи авсн угач, би авлав гигәд орв. Орад йовж йовтлнь, гегс цокад унһачкв. Келә бәәлүв би чамаг, ода яһж авхувдн, гигәд келв. Миснь цаяхас дуудв. Цаяхас һарч ирцхәв. «Чолун эрдним олж өгтн»,— гив. Эс олж өгхләтн далаһитн ширгәчкхүв»,— гив. Цаяхас хәәһәд йовж одв. Хәәж-хәәж юмн эс олдв. Күрч ирцхәв. «Угай», — гив. «Уга»,— гив. Цуһар бәәцхәнт тихләг, нег негән хәләһәд, негнь уга болад бәәв. Тигж бәәхләнь, тернь күрч ирв. «Чи чолун

эрднь авлч?» — гив. «Уга», — гив. Эс гихләг далаһитн долаһад ширгәчкнәв,— гив. Негнь келв: «Деерәсм ирәд намаг цокад, нег көлим хуһлчкв». Тоха турш һазрт булгдҗ одв»,— гив. Одад һанцхн көләрн көлврүләд авч ирвв. Ноха мис хойр терүг йөрәһәд, тигәд мана эзн нәәмн шарһан татад, гүүлгәд күрәд ирг гисиг, эзн гүүлгәд күрәд ирв. Түндән ү-хә болад, мана ардк гер-мал өмнк кевәрн бүтх болтха, тер гергн ирх болтха, урдк кевәр ээҗ аав хойрм хотхоолан идх болтха,— гиҗ келснд, экнь гертән сууһад, өөдән хәлән гихләнь, альмн амн деернь унв. Бас өөдән хәләхләнь альмн уласн урһҗаҗ. Тигәд тер көвүн мис ноха хойран авад гертән күрч ирв. Тер эмнь бәәҗ. Гер-малнь өмнк кевәрн бүтҗ. Тер көвүн хаанур одв. Хан юунд ирвч гихләг, эн гергнәм күзүһинь керчтн,— гив. Күзүһинь керчв. Керчүлчкәд, гертән хәрҗ ирәд амрад җирһәд бәәҗ.

МОҺА КӨВҮН

Кезәңә нег цагт эмгн өвгн хойр бәәҗ. Һанцхн хар цоохр бүрүтә бәәҗ. Шарлҗ хадад түлдг бәәҗ. Нег дакҗ шарлҗ хадад, авч ирәд, барун бийдән орулад оркчкна. Тер шарлҗн заагт нег моһа ирҗ. Тер моһа нег хонад, термин нег үдәрт күрнә. Хойр хонад, термин хойр үдәрт күрнә. Һурв хонад, термин һурвн үдәрт күрнә. Не, аав-ээҗ хойр хаанд худ болий гиҗ келтн,— гинә. Не, ода яахв би гигәд, хар бүрүһән хазарлҗ унад, хаанаһур одна.

— Хаана герин үүднд одад, хар бүрүһән көндлң зогсаһад, хан ах худ болий,— гив. Ай, эн юн күмб? Бәрҗ авад дундаһурнь шуулад, хар бүрүднь теңнәд тәвтн,— гив. Хаана зокалар болад, хойр әңглҗ шуулад, хар бүрүднь теңнәд тәвчкв. Хар бүрү герән темцәд, күрәд ирнә. Эмгн һарад ирчкәд, өмәрән киисәд өвдгән авад, хооран киисәд такман авад, ууляд орҗ ирнә. Юунд уульвт?— гиҗ моһа сурв: Өвгим шуулад, хар бүрүднь теңнәд тәвчкҗ,— гинә. Нааран орулад эвтнь тәвәд орктн. Та бийтн һарад, һазаһур йовҗатн,— гив. Эмгн эвтнь тәвәд, һаза һарад бәәв. Моһа деегүрнь хойр һаццлҗ һарад оркхла, өвгн босад бәәв. Маңһдур өдртнь дакад өвгиг илгәв. Өвгн дакад одв. Хаана герин үүднд хар цоохр бүрүһән көндлң зогсаһад, хан ах, худ болий,— гив.

Эн күн негтә күн кевтә. Наар, бу,— гив. Өвгн буув. Юн күмч?— гив. Отгасн тесркән бәәдг цур хойрхн эмгн өвгн хойр билвдн,— гиҗ өвгн келв. Эмгн түлә хадҗ авад гертән орулсн түләндь нег моһа ирсн бәәҗ. Тер моһа нег хонад, нег термин үдәрт күрәд, хойр хонад, хойр термин үдәрт күрәд, һурв хонад, һурвн термин үдәрт күрәд, намаг хаанла оч худ болтн гигәд илгәснд ирләв,— гив. Өцкләдүр өдрт чамаг алад тәвчкләвдн, яһад әмдрвч?— гив. Намаг моһа әмдрүлв,— гив. Не худ болий. Мини герин үүднәс эврәннь герин үүдн күртл алтар тагт тәв. Хойр талаһурнь зер-земш урһа. Мөртә күн хавлад идм, йовһн күн дүүләд идм, эврәннь герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа. Мини герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа,— гив. Өвгн уульсн-дуулсн хәрҗ ирв. Юмб?— гинә. Мини герин үүднәс

эврәннь герин үүдн күртл алтар тагт, хойр талаһурнь зер-земш, мөртә күн хавлж идм, йовһн күн дүүлж идм, эврәннь герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа,— гив. Мини герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа,— гив. Тиһәд худ болий,— гив.

Не терти сән,— гив. Ээж, та нег үүрг шарлж авч иртн. Аав, та нег уут улан шавр авч иртн,— гив. Одад авч ирв. Хаана герин үүднәс авн эврәннь герин үүдн күртл хойр талан цацад иртн,— гиж, аавдан келв. Ээж, та шарлжна өндр болдгаснь уласн болтха гигәд, хаана герин үүднд, хатхтн, нег өндрәснь эврәннь герин үүднд татхтн. Үлдсн шарлжинь хайсн шоран хәврһәрнь хатхтн,— гив. Не эмгн өвгн хойр келсинь күцәһәд хатхв. Маңһдур өрүндң хәләхлә, алтн тагт болад, хаана герин үүднәс авн эмгн өвгн хойрин герин үүдн күртл, хәләж болшго гилвксн алтн тагт болж. Хойр талаһурнь мөртә күн хавлж идм, йовһн күн дүүлж идм цаглшго ик темсн урһсн бәәж. Тер кевтән хар бүрүдән хүрмән ачад, һарад алтн тагтар одв. Эн һурвн күүкнәсн алькинь авнач, гиж, хан моһад келв. Кен бийдән дуртаһинь авнав,— гив.

Хан һурвн күүкиг дуринь сурв. Ик күүкнь я тетә, моһад күн оддмб?—гив. Я, тетә, моһад күн оддмб? — гиж дундк күүкнь келв. Би однав,— гиж дү әмтин бичкнь келв. Эмгн өвгн хойр хар бүрүдән хаана отхн хар күүкиг унулад, хар бүрүһән хазараснь көтләд һарв. Хар гертән күрәд ирхлә, хәврһднь оср-бүч уга ора цаһан өргә бәәж. Авч ирәд эмгн өвгн хойр оср-бүч уга ора цаһан өргәд орулад оркдг болна. Маңһдур өдртнь моһа хүвлһәһән гергндән дүрүләд, хурмустан теңгрин күүкдлә нааднав,— гигәд, хун хүвлһән авад, хун болад, һан һуң гигәд нисәд йовад одна. Әмән алн гихлә, эн хүвлһиг өг, эс гиж күүнд бичә өг — гив. Арднь хойр хадм эгчнь ирәд, залуннь хүвлһиг ас, эс гиж чамаг алнавдн,—гив. Нанд уга,—гив. Шулун ас гигәд, хулсар һал түләд, элкәрнь шарв. Эн бәәнә гигәд, барун шиврлгиннь гүрә заагас моһан хальс өгнә. Авад, ю тетә, гигәд шатаждсн һалур хаяд оркв. Хаяд оркхлань, шурд гигәд шатад, моһан цогцин дүнгә утан пурд гигәд өркәр һарад одв.

Хойр эгчнь хәрәд одв. Күүкн өркәр хәләжәхлэнь; менд бә гигәд, шар толһата хун нисәд йовж одв. Өркәр алтн билцгән хайж өгв. Хайж өгчкәд, нама гиж бичә хәлә,— гив. Би теңгр һазр хойрин шавшлһнд оч бәәх күмб?— гив. Күүкн тигәд шуугшад ууляд, алд делм төмр тайг келгүлж авад, төмр хойр сөөкә кетүлж авад, гүүһәд һарв. Төмр тө болтлнь гүүһәд, төмр сөөкәһән элтлнь гүүһәд, ик теңгр һазр хойран хоорнд күрәд ирв. Ора деерән ор ханцхн цоорхата чолун бәәшң бәәж. Эргәд мөргәд орхан хәәв. Үүдн уга болад бәәв. Нег нисж йовсн улан хоңшарта хорда гидг шовун келв: Хамаһас йовлач, кенәвч?— гив.

Тигәд- тигәд күргм йовж одла,— гиж бер келв. Не, эн бәәшнд һурв эргәд, һурв мөргәд, барун әәмәрнь давшад һар. Ора деернь ор һанцхн цоорха бәәдмн. Тер цоорхаһар орад, барун бийдк орн дор орад кевт. Күргнч ирәд, нәәмн чивһцтә ятхан цокх,— гив. Хамг һазрин шовун хамг тер нүкн деер биилх. Тигәд цәәһән ууһад, барун бийдк орн деер унтх. Унтхлань босад тевр. Кемржән алдад оркхлаг хөөннь бәрж авч чадхн угач. Чи түрүндән һардг арһ уга болад бәәхч,—гив.

Не, түүнәсн һурв эртәд, һурв мөргәд, барун әәмәрнь давшад орв. Орад барун бийдк орна көл дор кевтв. Күргнь хун болж ирәд, нүкәрн орж ирәд, пуф, юуна үнр һарчахмб гигәд келчкәд. нәәмн чивһцтә ятхан авад цокв. Хамг делкән шовун цуглрад биилв. Түүнәсн цәәһән

зооглад, барун бийдк орн деерән һарад кевтв. Түрүндән дуг тусад унтад одв. Унтад одхлань цеб босад теврв. Теврәд тәвлго бәрв.

Юн күмч?— гив. Я, хәәмнь минь, намаг алык һазрас ирв,— гиж медвт гигәд, харһцад киисәд одв. Түрүндань үд-түүд күргдго үүлн цаһан эмиг түркәд эдгәһәд оркв.

Тедн хоюрн бәәһәд, өдр сө медлго һурвн җил болад оркв. Нег көвүн һарв. Уульҗ бәәдг болвзач, һарч һазр хәләй,— гив. Һарад һазр хәлән тихлә, хаана герин барун бийд ора деерән ор һанцхн цоорхата бәәшң бәәҗ. Мана аавин өөр ирчкҗ кевтәвдн,— гив. Не түүнәсн хоюрн хаанд гиич одна. Хан, ю авнач, дуртаһан ав,— гинә. Моһа көвүн, йир юм авхшив,— гинә. Болв хойр юм авсув, хойр хадм эгчим өгтн,— гинә. Хойр хадм эгчән авад, герин барун эркн, зүн эркн хойрас күлчкәд, орхларн нурһнаснь олнгин сур авад, һархларн һанзһин сур авад, зовлң эдлүләд, амрад җирһәд бәәҗ.

АХ ДҮ ХОЙР ХУЛҺН

Кезәнә бәәж. Ах дү хойр хулһн бәәж. Эду-теду җирһҗ бәәһәд, үвлин сар урһна. Ах дү хойр өврлдәд, теврлдәд хонна. Өрүндңь серәд босад һархла, хулһнин хумсца цасн орад бәәж. Хәрү дүнь ирәд ахдан келнә: ах нойн баав, һаза хулһнин хумсца цасн орад бәәж, та амрҗ унтит, би цасан күрзсв. Цас күрзҗәһәд нег шаһан кир тос олҗ авад, тер тосан авад гертән орҗ ирнә. Ах нойн баав, би эн иҗ тос олҗ авч иррв. Би цасан күрзчкәд ирсв, нүр һаран уһай, бурхндан мөргий, тигәд, хоюрн идий, гиҗ келәд, һарад цасан күрзәд бәәнә. Цасан күрзчкәд, орҗ ирнә. Нүр һаран уһаһад, бурхндан мөргнә. Не, ах нойн баав, тосан авит, ода хоюрн идий,— гинә.

— Я, дү мини, би идчкләв,— гив. Көдлмш кедгнь би кеһәд, олдгинь би олад, иддгинь та идәд, би яахмб? Танла би зарһцнав. Не, йовий, зарһан оч кегүлий. Хоюрн һарад йовна. Теднлә көдәһин көк чон гүүҗ йовад харһад бәәв. Ах дү хойр хулһн хама оч йовнат? Хоюрн зарһан кегүлх кү хәәҗ йовнавдн. Тер юмб? Хулһнин хумсца цасн орхлаг, ахан хәәрләд, би дүнь цасан күрзләв. Шаһан кир тос олҗ авув. Ахдан авч ирәд, ах нойн баав, та унтад серит, би цасан күрзчкәд ирсвв,— гиҗ келләв. Цасан күрзчкәд иррв. Нүр һаран уһаһад, евәлән йовулад, бурхндан мөргүв. Не, ах нойн баав, одак тосан наара авит, идий хоюрн,— гивв. Би идчкләв,— гив. Олдгинь би олад, зөөдгинь би зөөһәд, иддгинь та идәд, би юуһан идхмб?—гигәд, зарһ кегүлий,— гиҗ йовнавдн.

Цеб гитл чон ахинь авад үмкчкв, дарунь дүүһинь авад үмкчкв. Хоолинь мерәд бәәнә. Хахад һарһад оркна. Хулһн гүүһәд цасн дор орад одна. Тигхлә, арһан барад көдәһин көк чон келнә: «Сартһр сәәхн хамран һарһхар бүлткр сәәхн нүдән һарһхнчн,— гинә. Бүлткр сәәхн нүдән һарһхларн, сертһр сәәхн чикән һарһхнчн. Сертһр сәәхн чикән һарһхар, дердһр сәәхн далан һарһхнчн, хоптхр сәәхн хоман һарһхнчн. Хаптхр сәәхн хоман һарһхар, шавдһр сәәхн сүүлән һарһхнчн. Сүүлән һарһад цеб гитл, чон идәд оркв .Дакад хулһн мерәд, чон хахад һарһад оркҗ. Цасн дор гүүһәд орад оч.

Хәрү урвәд хамран һарһжаһад, көдәһин көк чон, ахим идҗ орксн, чамаг хамриничн нүкәр орад. һолиничн цуснас һурв цадтлан эс уудм болхнь, насм ахр болхта,— гив. Эн чон әәһәд һарад гүүнә. Тоһрун харһна. Көдәһин көк чон көвклзәд, хамаран гүүҗ йовнач?— гив. Яһлав, хулһн ахим идвч гигәд, һоличн цуснас һурв цадтлан уунав, гиҗ андһар тәвв, тигәд гүүҗ йовнав,— гив.

Не, тоһрун буйн болтха, хәләҗ сурҗ йович. Тоһрун кирик, кирик гигәд, нисәд йовад одна. Хулһнд күрәд ирнә. Хулһн күйәһән күйәҗ бәәнә. Хулһн, хулһн, ю кежәнәч? — гив. Көдәһин көк чон ахим идчкв. Би терүг цаһан нүүричн эргн хәәһәд, хум цаһан мөргничн хольвчн хәәһәд, олад авхинь һолиннь хар цуснас һурв цадтлан уус гиҗәнәв,— гинә. Тоһрун кирик-күрүк, кирик-күрүк нисәд йовад одна. Чонд күрч ирәд келнә: я-я, тоһрун яһвч, үзвч?— гинә. Элсн цаһан нүүричн эрк хәәһәд, хум цаһан мөричн хольвн хәәһәд, чамаг һолинчн хар цуснас һурв цадтлан уухув,— гиҗ андһар тәвҗ йовна. Я-яһлав, тоһрун мини, буйн болтха, теңгрин аһарт һарһаһич,— гив. Тоһрун дал деерән суулһчкад, теңгрин аһарт һарһчкна. Не тоһрун, буйн болтха соңсҗ йович, хәләҗ йович. Не, гигәд кири-кири гигәд, күрү-күрү гигәд, оһтрһуд нисәд йовад одна. Саак хулһндан күрч ирнә. Хулһн, хулһн ю кежәнәч?— гинә.

Эн`һазрин көрсинь шулҗ авад, тагт тәвҗәнәв. Көдәһин көк чон теңгрин аһарт һарч оч,— гинә. Терүг эн тагт тәвәд күрәд, һолиннь хар цуснас хамриннь нүкәрнь орад цадтлан уунав. Не тоһрун хәрү нисәд һарна. Көдәһин көк чон: я, хәәмнь, тоһрун мини, ю соңсвч, ю келҗәнә?—гив. Көдәһин көк чон чамд һарч тус уга кевтә. Тер юмб? Һазрин көрсәр теңгрт күрм тагт тәвҗәнә. Чамаг эндәсн күрч өшәһән авн гиҗәнә. Я, яһлав, би тигхлә киисчәв,— гинә. Чон киисәд балв тусад, үкәд одна. Хулһн гүүҗ ирәд, хамриннь нүкәр орад, нег цадтлан цус авад, дакад гүүһәд орад, хойр цадтлан цус авад, һурвдад орад, һурв цадтлан цус авад, өшәһән авад бәәҗ. Тигәд амрад җирһәд бәәҗ.

БУҖИНДӘ

Қезәнә бәәҗ. Эмгн эктә ор һанц көвүн бөәҗ. Нег цөөкн адута бәәҗ. Тер цөөкн адуһан туулһад йовҗ йовхлань, хойр нүднь өөртә өвгн күрч ирәд келв: Буҗиндә, Буҗиндә, эн адуһан заяни сәәндән цуглулвч, залу сәәндән цуглулвч?— гив. Буҗиндә келв: залу сәәндән цуглулув,— гив. Заячнь уурлад, чамаг ик шарһ, бичкн шарһ хойр мөричн долан көк чонар эс идүлдм болхнь гигәд, хәрҗ одв. Буҗиндә герүрн хәрҗ ирв. Эмг экнь әәлдҗ медәд, я Буҗиндә, минь юн гиҗ залу сәәндән цуглулув,— гиҗ келвч.

Заяччнь уурлад, ик шарһ, бичкн шарһ хойр мөричн долан көк чонар идүлнәв гигәд, хәрҗ одв гиҗ келв.

Буҗиндә ик шарһ, бичкн шарһ хойран хуухта му дааһ кечкв. Долан чон күрч ирәд, ик шарһ бичкн шарһ хойриг хуухта му дааһ кесинь медәд, хуухта му дааһ бәрәд идв. Тернь оңгдан бәәсн хуухта му дааһн бәәҗ. Буҗиндә ик шарһан унад, зурһан чониг күцәд, арсинь бүтүһәр өвчәд, хамртнь торһад тәвчкв. Доладгч чонһ күцгдлго һарв. Заячнь чамаг әмичн эс авхулдг болхнь гигәд хойр алмс эм илгәҗәсинь эмг экнь әәлдәд медәд, я Буҗиндә минь, чамаг заяччн, алмс эмәр әмичн авхулн гиҗәнә,— гив.

Буҗиндә нег тарһн хө алад, махинь чанад идчкәд, гүзәтә, һолһата, гестә баасн хамгинь хәәстә уснд дүүргәд буслһчкад, терүнәнь өмн бийднь буһ марл хойриг селвәд шарчкад, ээҗәсн һарсн мөнт бийәрн барана өмн бийд кевтв. Хойр алмс эм күрч ирәд, хамаһурнь авхувдн гигәд, шивр-шивр гигәд күүнджәһәд, зегснә чөләһәр орий,— гигәд орв. Тигҗәһәд хамриннь нүкәр орҗ авий,— гив. Невчк бәс гив. Негнь тер буһ марл хойринь идчкәд, орҗ авий,— гив. Буһ марл хойринь иджәхләнь, әрәхн көндрәд, хәәстә буслһсн халун баасиг деернь көмрәд авв. Я, ю гилдәд гүүлдәд һарв. Геснь шатад, чичрхә һолһань цу́врәд йовхлань, көөҗ күцәд гесндһь модар эв татад тәвчкв. Чамаг лууһин сумар эс алулдг болхнь гигәд келҗәсинь эмг экнь әәлдәд медәд, хәәмнь Буҗиндә минь, чамаг нег лууһин сумар халһҗ алн гиҗәнә гигәд келв. Буҗинда ик зеердән унад, нег бахн авад һарв.

йовж, йовхлань теңгрәс теврин дүнгә тевк хар үүлн деерәснь цокн гигәд, цокн гигәд күрәд ирхләнь, бахнарн тулад йовад йовв. Йова-йова йовж богзатин бор уул деер һарч ирәд, не, цокдгарн цок,— гив. Теңгрәс тевкин дүңгә хар үүлн бутхачж йовад цоктлнь, богзатин бор уулас чу гигәд оркхлань, богзатин бор уулин белднь күрәд одв. Арднь богзатин бор уулиг хойр әңг кеж, шу цокад оркв. Терүндән лу җиндмән алдчкад, темәнә ботхн болад, һаң-һуң гигәд йовхлань, бәрҗ авад унад, цокж-цокж, зооһаснь нег сур авад тәвчкв. Түүнә хөөннь Бужиндәг заячнь наар гилгв. Ик шарһан унад одв. Тер зурһан көк чоним юңгад арсинь өвчәд хайвч, гиж заячнь сурв: Бурута ик шарһ, бичкн шарһ хойр адун дунд йова йовтл, тер буру уга хуухта му дааһим идчкәд, йовад оддг гигәд, көөж күцәд, арсинь өвчәд хамртнь торһад тәвчкләв,— гив. Терчн зөб,— гив. Хойр алмс эмим юңгад гесинь шатаһад, модар эв татад тәвсмч?—гив. Бурута Бужиндәһим авхднь сән болтха гигәд, чирм нүцгн кевтә кевтхинь авл уга, үкхин өмн идхәр седәд, шарчксн бүһ марл хойрим идәд бәәхләнь көөләв,— гив. Не, терчн зөб. Тер лууһим юңгад зооһаснь сур авад тәвсмч?— гив. Цокхднь өөрхн болтха гигәд богзатин бор уул деер һарч өгә бәәхнь, бурута намаһан цокл уга, буру уга богзгатин бор уулиг шу цокад, хаяд оркхлань, уурм күрәд, бәрж авад, цокж, цокж, зооһаснь нег сур авад тәвчкләв,— гив. Не көвүнә зөб гигәд, ут нас өгәд, наснаннь туршарт җирһ гигәд тәвчкв. Гертән хәрж ирәд амрад җирһәд бәәв.

АРАМБАР ХАН

Кезәнә бәәж. Арамбар хан дал күрсн эктә бәәж. Арамбар хаана саадгнь гидм болхла деедсин олн бурхнд зокад зокасн, санад делсән тәвлго тусхин төләд деедс зокасн мөн. Тигж бәәтлнь. Арамбар хаана экнь ацата болад бәәв. Эн ик му йор гигәд, нег күүкн һарсиг, нег царин арс бүтүһәр өвчәд, нег һолд авч одад урсхачкна.

Тер күүкнь Арамбар хаана тәрә тәрдг өвгнә тәрәнүрнь цувг татсар урсж ирсиг, хаана тәрә тәрәч өвгн авад, тежәһәд бәәв. Арамбар хан кесг жиләс нааран тәрәнүрн ирәд уга бәәж. Арамбар хан тәрәнүрн ирв. Тер тәрә тәрдг өвгнә герт орад ирхләнь, гегәнднь үүл бәрм, герлднь аду манм нег сәәхн арагнь бәәсн сәнж.

Өвгн, эн күүкән нанд ас,— гив. Автн гигәд өгв. Арамбар хан гергән кеж авад бәәв.

Тигж бәәтлнь шулмсин хан Шар Гүргү Арамбар хаанас тер гергинь яһж авхув гигәд, юунь арһар меклхүв гигәд, белг бәрүлхләнь, белгч шулм келв: эгчән сәәхн буһу кеһәд Арамбар хаана тал йовул,— гив.

Арамбар хан саадган авад йовх, көөхләнь күцгдм бәәдләр доһлад йов. Хан хатан ардан зогсачкад, көөһәд һурвн мөргн һатц харһв. Арамбар хан уурлад хаһад оркв. Бак гигәд унад одв. Хәрж ирн гихлә Арамбар хаана хатиг дәәләд авч одсн бәәж. Арамбар хан ардаснь некәд һарв. Зуурнь ах дү хойр сар мөчн нааджаж. Би толһач болнав, би толһач болнав гигәд, ноолдж бәәж. Не зарһим кеж өгтн,— гив. Чи юн болвчн нанас дүлмч. Чи зогсхчн,— гив. Не ахиннь буру, дүүһиннь зөвтә гигәд, ахнь уурлад оркв. Дүнь Арамбар хаанд келв: Не та намаг иртл энүнд бәәтн, би одад хәләһәд ирнәв,— гив.

Сар мөчн гүүһәд, йовад одна. Зәңг келж ирв: Шулмин хан Шар-Гүргү бурхнасн эс үкдг шүтә залж авнав гигәд одла. Би ирснәсн нааран бийән төгәләд түүмр тәвәд, бийдән кү хальдажахшв,— гив. Арамбар хан күрч ирәд, гергән авад һархлань, шулмин хан Шар-

Гүргү тәвлго бәрәд бәәв. Бәрәнәсн тәвгдәд хәрҗ ирв. Шулмин хан Шар-Гүргү бурхнурн оч йовхлань, бурхнь әәлдәд медәд, үкшго шүтә бичәд, эмгәрн өгүлнә. Эмгнь терүг авад атхчкад, Шар-Гүргүн өмнәс гүүһәд ирв. Көвүн хамаран оч йовнач? — гив. Юн кергтә? — гив. Эс үкдг шүтә бичүлҗ авнав,— гив. Нанас чигн авад йовад од,— гив. О, җили үмкә шивгчн, чамла әдл шивгчнәр һартан ус кегүлхн угав,— гив. Не, йовсн үүлчн бүтлго одх,— гив. Бурхндан күрч ирв. Үкдг шүтә бичҗ өгв. Терүгән авад, хәрү һарад йовв.

Арамбар хан шулмин хаана хотл балһсинь хәләһәд ир, Шулмин хан. Шар Гүргү үкдг уга шүтә авсн болвзго, тер шүтәһинь хәләһәд ир,— гив. Тер сар мөчн гүүһәд, шулмин хан Шар-Гүргүд одад, хойр нег хонгт зарц болҗаһад, медмҗән угаһар тер шүтәһинь хәләв. Үкдг шүтән бәәсн бәәҗ. Сар мөчн хәләһәд, һарад хурдлв. Я, яһлав кел авад, йовад одв гигәд, көөһәд күцәд авч иртн гигәд, мөртә күнлгәв. Көөһәд күцәд авад ирв. Терүг алад, махинь керчм-керчмәр хайчктн,— гив. Хан та терүгән орктн, сән үкл зааҗ өгсүв,— гив. Намаг көвңгәр ораһад, нег ик багла көвңгәр сүүлим ораһад, шар тос шиңгәһәд, сүүлдм һал өгәд орктн, би үклин мууһар үкх бишийв,— гив. Не гигәд көвң ораһад, тос шиңгәһәд, сүүлднь һал өгәд тәвәд оркв.

Тер сар мөчн шулмин хан Шар-Гүргүн балһсна гермүдин ора деер һәрәдәд һарад, лаң ората гермүдиг тас түүмрдв. Эврән бийнь уснд унад одв. Арамбар хан ирәд авад амрад җирһәд бәәв.

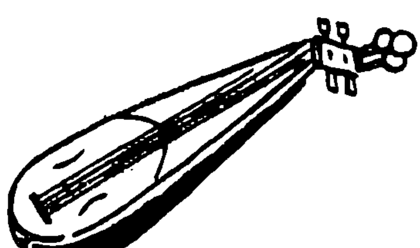

ХУЦ УНДГ, ХУЛҺН СААДГ КӨВҮН

Кезәнә цагт хулһн саадг, хуц ундг көвүн бәәж. Хулһн сааһад әәрг кеж. Нег хаана адуч ирхләг әәрг кеж өгнә. Шимтә сәәхн әәргв. Шимтә сәәхн әәрг болв чигн, шиличн девтәх. Хорн келтә көвүмч,— гинә. Хорн һазрт, хорһн шөлнд,— гинә. Еңтә келтә көвүмч,— гинә. Ең мөрнд, еңг базрт. Чи бидн хойр хоорндан үгән өглцшговдн,— гинә. Адуч мордад хаандан зарһ бәрнә. Хан буруд тусхаһад, һурвн сар церг цергләнә. Көвүн хулсн җид кеж авад, зегсн үлд кеж авад, хуцан унад холхлзулад, цәвәрнь цокад цевлзүләд, һуярнь цокад һувчклзулад, сәәрәрнь цокад сәәрин махинь шалхлзулад, хаана герин үүдәр халхлзулад һарна.

Хаана хатн хәләжәһәд, хуц ундг, хулһн саадг көвүн хаана церг зутав,— гив. Шиир бушхгар олз кедго, шивс гисн үгәр үг кедго, ямана толһа янзд ордго, ятһр хоогчн хаана хатн, танар зарһан кегүлхн угав, гигәд көвүн йовад одв. Хаана хатн хаанд зарһ бәрнә. Хан көвүг наар гилгәд юн гиж харасмч,— гив. Тана закаһар хуцан унад, хулсн җидән авад, зегсн үлдән авад, хаана цергт морд йовлав. Хатн үзәд, эн хуц унсн көвүн хаана церг зутав,— гинә. Тигхләг келләв: шиир бушхгар олз кедго, шивс гисн үгәр үг кедго, ямана толһа янзд ордго, ятһр хоогчн хаана хатн, танар хан зарһан кегүлхн угав,— гиләв.

Хан хатан хәәчлә харһулв. Көвүн цергт мордв. Хаана церг төгсхәһәд көвүн һучн улан үкр тууж ирв. Хәрж ирәд амрад җирһәд бәәв.

МЕКЧ ЭМГН ӨВГН ХОЙР

Кезәнә нег цатт эмгн өвгн хойр бәәж. Алг маштг мөртә бәәж. Нег һурвн залу гертнь күрч ирхләг, алг маштгиннь баасн заагт нег мөңг оркчкад, хәлә мана маштг алтар бааж гигәд, тер мөңгән авв Өвгн эн маштган манд хулдтн,— гиж тер һурвн залуһин негнь келв. Кеду мөңг өгнәт? Би чамд һурвн мөр өгнәв — гив.

Һурвн мөр өгәд, алтар баадг алг маштгинь авад, залусин негнь суль, өвс икәр өгәд, гертән хонулв. Өрүнднь босад одв. Мөрн алтар эс бааж. Нег залунь гүүж ирәд сурв: Яһж, икәр баажий?—гивч О, авдрм дүүрәд бәәв,— гив. Дакад нег залунь авч одв. Икәр хот өгәд, хонулад өрүнднь босв. Оч хәләв, юмн уга. Дакад негнь: яһв, икәр баажий? — гив. О, авдрм дүүрәд бәәв,— гив. Не, му кишгтә өвгиг оч алий гигәд һарв. Тер өвгн нег хөөнә гүзә авад эмгнәнн күзүнәс боочкв.

Тер һурвн залуг ирхлә, би чамаг хот кеж өг гисүв, чи эс соңссн болад бә. Не,— гив. Тер һурвн залу күрч ирв. Эмгн, эн залуст хот ке,— гив. Эмгн тагчг суув. Һурв келхәс үлү келдм угав, гигәд, утхан авад тер гүзәһинь буулчкв. Эмгнь үксн болад кевтв. Терүнәсн дакад эм-дом, эм-дом, тигәд хәврәд оркхлань эдгәд бәәв. Өвгн, эн утхан манд өгтн,— гив. Кеду мөңг өгнәт?—гив. Хөрн арслң өгәд утхинь авв. Гертән күрч ирәд, һазаһас нег күн ирхләг, гергн хот кеж өг гичкәд, худрад оркв. Гергнь үкж одв. Эм-дом, эм-дом гигәд хәврв, эдгсн уга. Тер кевәр һурвулн гергән алчкв. Не, му кишгтә өвгиг оч алий,— гигәд һарцхав. Өвгн нег нүк малтчкад, тер нүкнд нег шөвг авад кевтв. Тер залус ирхлә ууляд бә,— гиж эмгндән келв. Не,— гив. Тер залус күрч ирхлә эмгн ууляд бәәв. Эмгн, эмгн, юунд уульҗанат?— гив. Өвгм үкж одв. Хама бәәнә?— гив. Минь тер бәәнә. Тер залус одад деернь сүүрлцхәв. Сүүрлж бәәхләнь өҗнгәрнь хатхад оркв. Үксн күүнә бий деер сүүрлхлә сән юмнж гигәд, босад одв. Тер кевәр наадк хойрнь тигж келв. Тер һурвн залу шөвгин шавас көлтә үкж одв.

МУСТ ӨГСН КӨВҮН

Кезәнә нег цагт хойр көвүтә эмгн өвгн хойр бәәж. Зун улан царта, хусм хар маштгта бәәж. Нег өдр өвгн, хусм хар маштган унад, һучн алд җидән бәрәд, зун улан царан аршан цаһан нуурур туув. Цармуднь ус улго, үргәд бәәв. Хусм хар маштган һуйдад, эн му кишгтә цармуд ус юңгад эс ууна, эс гихлә мини толһа тасрн гиҗәнә, эс гихлә эн нур ширгн гиҗәнә гигәд, нур тал хәләв. Нег оошк тенд көвж йовсиг үзв. Һучн алд җидәрн хатхад, ора деерән авв. Тер оошк һучн тавн толһата һунн хар мус болад, өвгиг теврәд тәвсн уга. Әмим тәв, зун улан царан өгнәв,— гиж өвгн келв. Чамаг алсна хөөн царичн алнав.

— Өвгн эмгән өгнәв.

— Чамаг алсна хөөн эмгичин алнав.

— Буйн болтха әмим тәв, ик көвүһән өгнәв,— гив.

Чамаг алсна хөөн көвүһичн алнав. Хамгин бичкн көвүһән ас,— гиж мус келв. Өвгн буру хәләһәд уульд, зөв хәләһәд инәһәд, өгнәв,— гив.

Не танд яһж өгхв?

Би маңһдур һал үдлә талвин цаһан ташуһичн шатахв, тигхлә көвүһән илгә,— гив.

Не, гитәд өвгн цармудан идүлчкәд, гертән хәрж ирәд, зовньсн кевәр бәәв.

Маңһдур һал үдлә талвин цаһан ташунь шатв. Аав, мана ташуһимдн шатаҗана,— гиж көвүнь эцгдән келв. Одад унтрачк,— гив. Көвүн хусм хар маштган унад, түүмрт күрч йовхлань, нег шар толһата моһа түүмрт шатж алдад йовсиг үзв. Терүг авхлань һучн тавн толһата һунн хар мус болад, көвүг авад герүрн хәрв. Хәрәд, мус эврәннь күүкән өгәд, тигж җирһж бәәһәд, мус келв: Не би көгшрвв, гертән суунав. Чи көвүн, энүнд бәнч, эцгүрн хәрнч—чини дурн. Эцгүрн хәрнәв,— гив. Отг-алвтиннь өрәлинь өгв. Теднән нүүлһәд, эцгүрн күрч ирәд, эцгиннь ард буулһв. Тигж бәәһәд, тер көвүнә ахнь һаза һардго бәәж. Үмс идәд, үмснлә зуурлдад бәәдг сәнж. Нег өдр тер ахнь

ТЕГТХӘ ӨВГН

Кезәнә нег цагла Тегтхә өвгн темән гүзән хавтхта бәәж. Тер өвгн тек-түк гигәд йовж йовад, темн олж авад, темән гүзән хавтхдан дүрчкв. Дакад тек-түк гигәд йовж йовад, һурвлһин һурвн цаһан өндг олж авв.

Бас Темән гүзән хавтхдан дүрчкв. Дакад тек-түк гигәд йовж йовад, моһа олж авв. Түүгән өвртән дүрчкв. Дакад тек-түк гигәд йовж йовад, тогль шаавр олж авв. Дакад гүүнә земсг олж авв.

Тигәд Тегтхә өвгн тек-түк гигәд йовж йовхлань, нег хар гер үзгдв. Тер герүр күрч ирв. Герт күн уга бәәж. Һурвлһин һурвн цаһан өндгнәс негинь һалд булв. Хойринь күрдднь тәвв. Чигәнәснь цадтлан ууһад, чигәндкь моһаһан хайчкв. Дер деернь темнән хатхв. Үүдндкь гүүнә земсгән делгчкв. Үүдн деернь тогль шаавран оркчкв. Тигчкәд өвгнә бийнь барана ард бултв. Тер герин эзнь көгшн эмгн бәәж. Тер эмгн түләнд одсн бәәж. Түләһән авад күрч ирәд, чигәһән бүләд оркв. Чигәндкь моһа пист,— гив. Дәрк!— гигәд хәәкрәд, орн деерән суухла, темн хатхад оркв. Дәрк! Ээж!— гигәд, һалан уудлв.

Һурвлһин һурвн цаһан өндгн хаһрад, эмгнә нүдинь сохлад оркв. Хәәрхн, гигәд күрдән секв. Һурвлһин хойр цаһан өндгн хаһрад, дакад нег нүдинь сохлчкв. Һарад гүүхләрн, гүүнә земсгт бүдрәд унв. Босхлань тогль шаавр толһаһарнь цокад алчкв. Тегтхә өвгн инәж, инәж һолһань хаһрад үкв.

АЛГ ЦООХР МАШТГТА ӨВГН

Кезәнә нег цагт Алцаһан өвгн алг цоохр маштгта бәәж. Нег үкртә бәәж. Өвгнә эмгнь үкж одна. Күүкән хәрд өгчкәд, үкрән алад, алг цоохр маштгтан ачж авад йовж йовтлнь, нег залу, Алцаһан өвгн менд бәнт!— гив. Мини нер меддг сән залувч гигәд, үкриннь нег көлинь өгв. Дакад тер залу мөргн цааһур төгәләд довтлад, өмннь һарад, Алцаһан өвгн менд бәнт!— гив. Мини нер меддг сән залувч, гигәд, үкриннь һурвн көлинь өгв. Дакад тер залу мөргн цааһур довтлад өмннь һарад, менд Алцаһан өвгн!— гив. Мини нер меддг сән залувч гигәд, үлдәсн үкриннь махан өгчкв. Дакад нег мөргн һатцаһур төгәләд, өмннь һарад, менд Алцаһан өвгн!— гив. Мини нер меддг сән залувч, гигәд, алг цоохр маштган өгчкв. Бийнь йова-йова йовтлнь, тер йовж йовсн хаалһнь хойр талгшан һарв. Негәрнь йовхлань негнь өөлх, негәрнь йовхлань негнь өөлх гигәд, хойраһарнь алцаһад йова-йовж, аарцгнь шуурад үкж одн гив.

ҺАРГ

I хүв.

Халх

Хальмг ут туульс 5
Далн хойр худл 9
Тавн тө сахлта нег тө өвгн . 17
Сагсг саарл күлгтә хәәрт хар күкл 31
Ах ду һурвн 31
Цагин селгән 33
Товгн өвгн 35
Мань Вәр хан 39
Заһсч 42
Нусха му 43
Шаазһа сән нәәжтә эмгн өвгн хойр 50
Кер һалзн хуцта Кеедә гидг өвгн 54
Ашнь алг мөртә амн Цаһан . 56
Шинжчин һурвн көвүн . . 59
Һурвлһин хамрт нүкн уга болдг учрнь 61
Һурвн көвүтә Живд өвгн . . 63
Һунуха Дөнәкә хойр . . 67
Барс, чон, арат, темән дөрвн .. 72
Хатуч байн 74
Мөңкин көвүн Чилдңг Баатр . 77
Долан наста зарһч . . . 80
Ах ду долан 82
Бакльг, арат, зурмн һурвн . 84
Эр күүкн хойр таката эмгн өвгн хойр 86
Ха-алг мөртә хатуч хан . . 89
Хөөт экин һарт бәәсн өнчн күүкн 91
Зан чон хойр 94
Ах ду һурвн 96
Чон, Арат, Туула һурвн . . 99
Саак 102
Ах ду дөрвн 105
Сәрсн бортх девлтә Сәр гидг көвүн 107
Хойр өргәллһн 111
Шарвада байн 114
Сөөнәк гидг мекч күн . . 116
Меклә шорһлҗн хойр . . 120
Алтн өргч хаана нутгин мөңгн өргч гидг өвгн 121
Өвснә көндәд кевтдг өнчн му Борлдаш 128
Сөвәтәхн буурлта сүүжтәхн Буудә хан. Болд маңнат хаанла дәәлдлһн 130
Цөн малта цоңгтл гидг эмгн өвгн хойр 133
Догшн хар баатрин хойр көвүнә тууль 141
Арҗ бурҗ хан 155
Һал хаана отхн шар көвүн . 159
Шарада баатр 165
Улаҗин мергн баатр . . . 168
Барс мергн баатр 173
Йовһн мергн баатр 179
Заяни залху көвүн 182
Көвүн бәәдлтә күүкн . . . 185
Хартин хар күкл көвүн . . 190
Алтн шар цоохр мөртә Амн Цаһан 195
Иҗлин байн көвүн 198
Мис ноха хойр 201
Моһа көвүн 204
Ах ду хойр хулһн 207
Буҗиндә 209
Арамбар хан 211
Хуц ундг, хулһн саадг көвүн . 213
Мекч эмгн өвгн хойр . . . 214
Муст өгсн көвүн 215
Күүнә кишг 217
Тегтхә өвгн 218
Алг цоохр маштгта өвгн . . 219

Цена 1 руб.